

Velimir Vasić
asistent Pravnog fakulteta
u Beogradu

P E Č A L B A R S T V O I S T O Č N E S R B I J E

/doktorska disertacija/

B e o g r a d

1950

U v o d

Main body of the document containing multiple paragraphs of text, which is extremely faint and illegible due to low contrast and scan quality.

Srbija u našem smislu reči, kao i Jugoslavija uopšte, predstavljala je do 1941 godine tip agrarne zemlje. Ovo se vidi u odnosu između broja stanovnika koji su se do Drugog svjetskog rata bavili zemljoradnjom i stočarstvom i stanovnika koji su bili zaposleni u industriji i zanatstvu. Ovakav odnos bi za Srbiju bio sličan onom u zemljama koje su se bavile zemljoradnjom i stočarstvom kao što je to slučaj sa Sjedinjenim Državama, ali takve da se zemljoradnjom i stočarstvom bavilo oko 75 - 80% celokupnog stanovništva, a ostalih 20 - 25% dolazilo je sa drugih zanimanja, kao što su industrija, zanatstvo itd. U ovom se slučaju uglavnom svi autori koji su bavili ovom pitanjem slažu.

Ako posmatramo Jugoslaviju kao celinu, a to isto važi i za Srbiju, vidimo da je to bila tipična poljoprivredna zemlja u koju je posle Prvog svjetskog rata već naglo prodirao finansijski kapital, u kojoj se javlja u velikoj mjeri proces raslojavanja sela, proces pauperizacije velikog dela seljaka i uopšte proces klasne diferencijacije na selu. Agrarna reforma koja je izvedena posle Prvog svjetskog rata i koja je imala sadržaj da likvidira ostavku feudalne eksploatacije i razbije velike posede i da tobože otvori na čelo da zemlja treba da pripadne onima koji je obrađuju, provedena je godinama i godinama, i to vrlo sporo, neodlučno i imala je više demagoški karakter, sa krajnjim ciljem da zavede siromašnu seljačku masu. Ako pogledamo rezultate popisa stanovništva od 1931 godine, dakle u vremenu kada je agrarna reforma uglavnom već bila završena, vidimo na primer, da je ukupan broj seoskih gazdinstava 1931 godine u Jugoslaviji iznosio 1.985.725. Sve one zajedno obuhvatale su 10.645.980 hektara obradive zemlje, a ova površina nije uračunati posedi crkve, države i samopopravnih tela. Od ukupnog broja seljačkih gazdinstava 1.348.149 ili 68,3% pripadalo je gazdinstvima sa ispod pet hektara obradive zemlje i sve su one ukupno posedovale 2.931.112 hektara ili 28% celokupne obradive površine.

Na drugoj strani 56.271 gazdinstva su posedina od 20 hektara pa
 naviše, odnosno samo 2,9 % od ukupnog broja gazdinstava, posedova-
 lo je 2.410.887 hektara ili 22,7 % ukupne obradive zemlje. Ako bi-
 smo dalje analizirali ove rezultate, videli bismo da je, na primer,
 671.865 gazdinstava veličine do dva hektara posedovale ukupno
 693.542 hektara, a samo 1.861 gazdinstvo veličine od preko 100
 hektara posedovalo je 684.221 hektara zemlje. Ili ako uzmemo u ob-
 zir druge podatke novijeg datuma, vidimo da je pre 1941 godine
 u Jugoslaviji 115.000 porodica seoskih bogataša držalo 40 % obra-
 divne zemlje, da je pet puta više srednjih seljaka, ili 550.000
 domaćinstava posedovalo manje zemlje od svih zajedno uzetih seo-
 skih bogataša, to jest samo 35 %, a da je, dalje, 1.335.000 siromašnih
 seoskih domaćinstava, ili 11 puta više domaćinstava nego što je
 bilo bogatih seljaka, držalo samo 35 % od ukupnih površina obradi-
 ve zemlje /2/.

Kako je posle Prvog svetskog rata sprovođena agrarna
 reforma najbolje se vidi i po tome što je i posle 1935 godine
 svakom veleposedniku u severnim krajevima naše države, koji je
 bio "pogodjen" agrarnom reformom, ostalo promašno preko 1.300 ju-
 tara zemlje /3/.

Kao što se vidi iz citiranih podataka, poljoprivredna s-
 truktura stare Jugoslavije odlikovala se u prvom redu nerješnim
 agrarnim pitanjem, što je dovodilo do toga da jedan ogroman broj
 sitnih i siromašnih seljaka nije imao dovoljno zemlje, dok je mali
 broj krupnih posadnika i bogatih seljaka imao i previše i
 blagodarći tome mogao je da skuplja više siromašne i srednje se-
 ljaštvo. Ali pored toga što je u poljoprivredni predratni Jugosla-
 vije prevladjivao u ogromnoj mazi sitan posad, koji je bio nedo-
 voljan da prehrani one koji na njemu žive i rade, treba napomenu-
 ti da je u Jugoslaviji bilo 1938 godine i preko 200.000 seljačkih
 porodica bez zemlje. Ovi seljaci su radili kao nadničari i sluge

na imanjima velikih poseda i bogatih seljaka /4/. Najveći procenat ovih bezzemaljša bio je u Vojvodini /55,6 %/, ali ih je bilo i u drugim krajevima naše zemlje. Maksim Goranović ^{računa} čak da je u predratnoj Jugoslaviji bilo prosečno loših ovih seljačkih porodica bez imalo zemlje /5/. Po drugim podacima broj seljaka u staroj Jugoslaviji koji je bio bez zemlje iznosio je oko pola miliona. Ovaj broj, na primer, navodi i Moša Pijade u selo (pre citirano govora, a približan broj se pominje i na drugim mestima /6/. Ove razlike većim delom potiču otuda što ovde Goranović govori o broju seljačkih porodica od kojih svaka normalno ima više odraslih lica, a u drugim podacima se uglavnom ova lica pojavljuju svako za sebe.

Medjutim nije samo nerešeno agrarno pitanje bilo ono što je pritiskivalo, kočilo i onemogućavalo sitno i siromašno seljaštvo da poboljša svoje životne uslove i da se na neki način održi na svojoj porođetu zemlji. Pored toga što nije imalo dovoljno zemlje, da bi na njoj moglo da se prehrani, i ovi njegovi minijeturalni posedi su bili rascepkani na bezbroj sitnih parceli, razbacanih daleko jedne od drugih, što je rad na njima činio još neproaktivnijim. Ako ovome dodamo još i činjenicu da su se i onako mali posedi i dalje usitnjavali deobom seljačkih porodica zbog stalnog množenja stanovništva, onda ćemo videti da je svakim danom ikim bivao sve teži opstanak siromašnog seljaštva na njegovom malom i oskudnom posedu.

Ovo stanje postaje naročito teško kada imamo u vidu tehničku zaostalost naše poljoprivrede, nedostatak stoke, alata i inventara. Naša poljoprivreda je po svojoj tehničkoj opremljenosti, po oskudici u radnoj snazi, alatu i inventaru stajala na jednom od poslednjih mesta u Evropi. Prema podacima Ministarstva građevinarstva stare Jugoslavije koje iznosi Maksim Goranović, izlazi da je otprilike tek svaki treći seljak u Jugoslaviji imao kola i zapregu /7/. U 1.925 godini je kod nas na svaku 1.000 seoskih gazdinstva

va bilo 182 drvene ralice, 438 plugova, a ostatak nije imao ni pluge ni ralice. Drijaču je imalo samo 361 domaćinstvo, valjak 35, sejalica 44. Ovaj prosek je još gori za siromašno seljaštvo pošto su krupni posedi bili u znatno većoj mjeri snabdjeveni statom i poljoprivrednim spravama /8/. Ovo tako isto važi i u pogledu snabdjevenosti stokom. I ovde su mali posedi, pa čak i srednji, imali vrlo malo radne stoke, dok su veći posedi stajali u ovom pogledu znogo bolje. To se najbolje vidi po podacima na koje nailazimo kod komandnića /9/. Na primer, od svih seoskih domaćinstava u Jugoslaviji u vremenu od 1931 i 1932 godine bilo je bez stoke 27,11 %. Ali ako pogledamo kako stoji stanje po pojedinim kategorijama gazdinstava videćemo iz priložene tabele sledeću sliku:

Gazdinstva po veličini	bez stoke	0-2 h	2-5 h	5-10 h	10-20 h	20-50	preko 50 h
procenat bez konja	77,09	86,41	70,35	43,05	29,80	17,46	7,14
procenat bez volova	93,08	61,17	44,66	41,86	30,36	27,77	7,14

Dakle, kako izlazi iz gornjih podataka, skoro polovina gazdinstava veličine od 5 - 10 hektara nema radnu stoku, a već i da ne govorimo o gazdinstvima ispod 5 hektara. Rezualjivo je da su sopstvenici ovakvih gazdinstava bili izloženi jednom posebnom obliku eksploatacije od strane bogatijih seljaka koji se sastojao u tome što su morali da plaćaju tim seljacima, koji posedaju radnu stoku i poljoprivredne sprave, da im usoru seoske, prevozu letinu i slično, ili pak da ove poslove sami urade posle njihove stoke i inventara. Siromašni seljaci su ili plaćali ove usluge novcem ili su morali za ovo da rade na imanjima bogatijih seljaka određeni broj dana ili da im svrše određene poslove itd/le/.

Ako imamo u vidu sve momente koje smo dosad naveli, biće

namo jasno sa kakvim je ogromnim teškoćama lako da se bori siromašni, pa i sređnji seljak da bi se održao na svojoj zemlji. Razumljivo je da su siromašni i sređnji seljaci, budući eksploataciji od bogatijih seljaka i veliki posjednici, pritisnuti velikim nametima i porezima od strane države, nemajući dovoljno zemlje koja bi ih mogla prehraniti u toku cele godine, pošto su i to mala zemlja obradivali vrlo primitivnim i zastarelim metodama, zbog čega je prinosa po hektaru u našoj zemlji bio na jednom od poslednjih mesta u Evropi - iako kod nas živi prosečno najviše lica po jednom hektaru obradive površine /11/, - sve više padali u dugova, u zavelanša, bogatih seljaka i varoških trgovaca. Zbog toga su oni napuštali svoja sela, predavali sami svoju zemlju ili im je ona najčešće bivala nasilno, javnim prodajama, oduzeta, - i odmahili u gradove i tražili posla u rudarskim i industrijskim preduzećima, povećavajući na taj način i inače veliku vojku nezaposlenih radnika.

Međutim bilo bi skroz pogrešno pretpostaviti da su svi siromašni seljaci, uviđajući da ne mogu da opstane i da se ishrane na svojim sićušnim posjedima, mogli da se odluče na to da napuste sela i svoje mala parče zemlje da bi prešli u gradove i da bi tamo našli povoljnije uslove za život. Takva nepravdom u pogledu mogućnosti stalnog zaposlenja u gradovima i uopšte u industrijskim i rudarskim centrima, strah od toga da će, napuštajući nasvra svoje, iako mala i siromašno, seosko gazdinstvo, izgubiti svaki oslonac u životu, - činio je da su i oni seljaci, čiji posedi najviše nisu bili u stanju da ih prehrane u toku cele godine, ^{najvećim delom} ipak ostajali na svojim selima, nastojeći da nadju radom van svoga gazdinstva dopunu onoga što ne može da im pruži njihov posad, da zarade upravo još ono što im je nedostajalo da biva svojim porodicama mogli ishraniti do nove žetve.

Procesat seoskih gazdinstava u bivšoj Jugoslaviji koji su nastajali iz vremena kada je bio vrlo zastar. Ne postoje

statistički podaci koji bi ovo stanje pokazivali po pojedinim pokrajinama naše zemlje, ali se ove slike može približno videti i po podacima koji prikazuju prilike u ovom pogledu po bivšim banovinama. Tako prema anketi koju je sprovodila Privredna agrarna banka u vremeu oko 1931 godine nije od ukupnog broja svih seljskih gazdinstava imalo dovoljno hrane do nove setve:

U Dravskoj banovini	44,42 %
U Savske banovini	40,47 %
U Krizorskoj	73,78 %
U Šetakoju	99,50 %
U Vrbaskoj	45,93 %
U Drinskoj	55,55 %
U Vardarskoj	34,99 %
U Moravskoj	44,06 %
U Dunavskoj	27,56 %

Ako se posmatra Jugoslavija kao celina, onda prosečno 50 % svih seljskih gazdinstava nije imalo dovoljno hrane do nove setve/12/.

Iako se ovi statistički podaci ne mogu smatrati kao potpuno tačni, u svakom slučaju, gledajući stvar u odnosu na celokupno seljaštvo, oni sigurno ne prikazuju situaciju lepšom nego što je ona stvarno bila. A Ovakva situacija, u kojoj je do drugog svetakog rata živelo, ako vidimo, ogroman deo našeg seljaštva, koje je ^{ta} ~~više~~ radilo na zemlji, ali koje ^{ta} ~~više~~ zemlje nije moglo da ishrani, - mnogo je hiljada i hiljade ljudi da na duže ili kraće vreme napuštaju svoje porodice i svoje domove i da traže izvore prihoda na drugoj strani, da bi, vrativši se u selo, mogli da prehrane sebe i svoje porodice. Ovakva situacija dovela je do svih dobro poznatih pojava pedšalberenja.

Pedšalberstvo, koje je pod raznim imenima poznato u mnogim krajevima naše zemlje/kao "garbat", argatovanje, "idenje u zradu", u pedšalbu itd./, uzimalo je različite oblike i javljalo se u manjem

ili većem broju, što je zavisilo od toga koliko su pojedini krajevi plodni i bogati, da li su svi oni, koji nisu dovoljno zasađeni, da bi se na njima mogli ishraniti, imali prilike da se zaposle u samom selu ili bližoj okolini, da li je bilo u blizini većih gradskih centara, da li su se seljaci mogli baviti intenzivnim kulturama kao što je baštovanstvo itd. One stvari bile su neke pojave novijeg datuma, niti je vezano za jedan kraj ili mesto. Sretali smo je najčešće u Makedoniji, u Dalmaciji, Hercegovini, Bračoj Gori, Šici, Hrvatskoj, Slovenačkoj, Špani itd. Sve ove krajeve, nemajući dovoljno obradive zemlje, a sa nedovoljno iskorišćenim prirodnim bogatstvima u rudama, žuni itd, nisu mogli preživeti kao i između Prvog i Drugog svetskog rata da ishrane sve svoje stanovništvo. Zato je najveći deo siromašnog seljštva iz pomenutih pokrajina bio prinuđen da daleko od svojih domova, vrlo često u zemljama tuđim državama, po Evropi i prekomorskim zemljama - najčešće u Severnoj i Južnoj Americi, traži sebi perče hlaba i da u velikom broju slučajeva tamo i za uvek ostane/15/.

Na pešalbarstvo smo 1941 godine naišli u velikom broju i u Srbiji, i to naročito u nedovoljno plodnim i siromašnim oblastima Istočne Srbije, na pr. u okolini Zajedarsa, Kajaševca, Evtijiga, Niša, Beke Palanke, Pirota, Ceribroda, Vlasotince, Leskovca, Vranja itd. Odatle je već odavno bilo ljudi koji su otišli u razne krajeve, najčešće van granice naše zemlje, da bi mogli da zarade novac koji im je bio potreban da bi se prehranili, ili pak u nekim slučajevima da bi povećali svoje posede kupujući poneku njivu.

Ali makoliko svi slučajevi pešalbarstva bili slični po svojim uzrocima zbog kojih su se javljali i makoliko da su slični po svome obimu i po načinu na koji su se javljali, ipak između njih postoje izvesne razlike. U nekim krajevima pešalbarstvo je bilo jedini način privredjivanja i jedini izvor sredstava za život. Ti su krajevi u tolikoj mjeri siromašni, sa tako malo zemlje

bili su toliko neplodnom zemljom, da se vlasnici iste nisu mogli ishraniti sa onim što su dobijali od nje, niti su čak mogli u samom selu ili u bližoj okolini naći posla i zarada kod bogatijih seljaka, pošto su skoro svi bili podjednako siromašni. Stočarstvo, koje je u manjoj ili većoj mjeri bilo zastupljeno u pomenutim krajevima, koji su zahvaljujući planinski, najčešće nije moglo da nadoknadi nedostatak zemlje i da stak pruži toliko prihoda, da bi se moglo dokupiti dovoljno hrane. I zato su seljaci iz svih ovih krajeva najvećim delom morali da idu u pečalbu, jer je to bio jedini način da se održe u životu. Ovo je bio slučaj u nekim delovima Makedonije, Hercegovine, Dalmacije, Like i Crne Gore. Tako isto na ovo smo nailazili i u nekim krajevima u Istočnoj Srbiji, na primer u selima caribrodskog, meglavskog, lučaničkog okruga itd. U svim ovim slučajevima vidimo, dakle, da se pečalbarstvo javljalo kao jedini vid privredjivanja. Ono je bilo neizbežno u životu ovih krajeva i bez njega se pre 1941 godine, isto kao i ranije, život ovde nije mogao ni zamisliti. Iz svrke kuće u seba išao je poneko u pečalbu i sav novac koji se otuda donosio najčešće se trošio na ishranu. ~~XXXXXXXXXXXX~~

Međutim u ovom pogledu svi krajevi odakle ima pečalbara nisu bili isti. Bilo je krajeva koji nisu toliko bogati i plodni da bi mogli da ishrane sve svoje stanovništvo, ali koji opet nisu bili u tolikoj mjeri siromašni, da su ljudi odovde neminovno bili upućeni na rad van svojih domova. Bilo je prezova i opština čiji stanovnici nemaju mnogo plodne zemlje, ali je ipak imaju bar toliko da se jedan znatan procenat stanovništva može da ishrani od svog imanja, a drugi opet može dobar deo godine da ne dokupljuje hranu. Ali i ovakva gazdinstva ipak nisu bile sama sebi dovoljna. Zemlje je u najvećem broju slučajeva i ovde bilo nedovoljno i tako su se prihodi sa iste ne ali dopunjavati zaradom sa strane. U jednom ovakvom gazdinstvu stalno se javljao manjak i on je

morao biti popunjen. Zato su i odavde, iz ovih mesta, ljudi morali ići na pećalbu, samo u nešto manjem broju nego u ranije navedenim slučajevima. Ova pojava srećemo u Istočnoj Srbiji, na primer, u selu na nišavskog sraza, kao i u lužaničkom, belopalanačkom i u srećevinskom u okolini Zaječara, Leskeva i t. d. Iz nekih sela odavde ljudi su kod odlaska u pećalbu i kod povratka otuda išli u vidu i rad na svojem imanju. Oni su gladali da posvršavaju najvažnije poslove u polju i da opet mogu da idu van sela da bi nešto zaradili. Ovdje, dakle, imamo pećalbarstvo kao dopunsku privredu. Videćemo kasnije da se iz nekih sela Istočne Srbije odlazilo u pećalbu ne samo da bi se ishranile porodice, ne samo da bi se održao goli život, - već i radi toga da bi se skupila sitna ili krupna stoka i da bi se eventualno kupilo neke parcele zemlje i da bi se upotpunio inventar gazdinstva. Ovo srećemo ne samo u nekim mestima Istočne Srbije, nego i u nekim delovima Makedonije, i u drugim krajevima, kao što to navodi jedan autor, govoreći o šumskim radnicima iz Bosanske Krajine, Hrvatske i Slavonije. On za ove seljake kaže kako "vade po šumama kroz vijekove, kada nema posla u poljoprivredi, da pokriju manjkove svojih seoskih gazdinstava i svoje zarade iz poljoprivrednog rada. Narodište su upućeni na rad u šume kod sišorodnih ili nerodnih godina ili nemogućnosti da svoje obaveze podmire prodajom svojih poljoprivrednih proizvoda" /14/.

Kao što smo videli do sada, pećalbarstvo se javljalo u raznim krajevima naše zemlje, ~~xxxxxxx~~ i to u različitim oblicima, razmerama itd. Ali mi ćemo se u toku našeg daljeg izlaganja zadržati uglavnom na prikazivanju pećalbarstva u Istočnoj Srbiji, i to imajući u vidu naredite one oblasti koje smo maločas spomenuli i koje imaju pećalbarsko obeležje. Pokušaćemo da prikazemo uzroke pojave pećalbarstva, njegovo poreklo, rasirjenost, oblike u kojima se javljalo, njegove posledice i njegov društveno-ekonomski značaj za krajeve u kojima se javljalo, navodeći ukratko kako su se svi

ovi problemi postavljali i u drugim pokrajinama naše države, u kojima je također bilo mnogo pešalbara.

Međutim, iako je pojava pešalbarstva bila za stariju Jugoslaviju veoma važna u ekonomskom i socijalnom pogledu, o ovome je dosada vrlo malo pisano. Izuzev nekoliko manjih rasprava koje su u toku daljeg izlaganja citirane i koje su neposredno posvećene ovom problemu, drugih značajnijih radova u ovoj oblasti nema. Jedan veći broj pisaca samo je usred dotirivao ovo pitanje, ne upuštajući se u detaljnije raspravljavanje istog. Takođe i u radovima Jovana Cvijića, Tihomira Bjerdjevića i ostalih etnologa pitanje pešalbarstva je samo površno nabrojano a nije dublje ispitivano. Zbog svega ovoga smo se u izlaganju i u objašnjavanju pojave pešalbarstva upoznali, a naročito pešalbarstva u Istočnoj Srbiji relativno malo plućili literaturom, jer je isto, kao što je većeno, bilo vrlo malo, nego smo najvećim delom sami prikupljali materijal bavši se u pojedinim predelima Istočne Srbije koje smo opisivati ispitujući tadašnje privredne prilike i ostale uslove života, zatim stupajući mnogo puta u lični dođir sa pešalbarima iz raznih krajeva naše zemlje, razgovarajući se poslovnima pešalbarima i zatim sa starijim seljacima, koji su nekad išli u pešalbu, kao i sa ostalim ljudima koji su u ovom pogledu mogli da pruže izvrsna obaveštenja. Takođe smo u izvrsnoj meri koristili i razne podatke koje smo mogli naći u "Etničkim novinama", i to naročito za period 1902-1914 godine.

U toku prvih nekoliko glava biće ispričana historija pešalbarstva u Istočnoj Srbiji, uzroci zbog kojih se ono javljalo i oblici u kojima se javljalo, a u daljnjim glavama biće prikazano pešalbarstvo ovoga kraja i njegov značaj koji je ono imalo za prilikama krajeva koje opisujemo, kao i sa celom našom zemljom. Isto biće usred izneseno u glavnim potezima i stanje koje je u ovom pogledu vladalo i u ostalim pešalbarskim pokrajinama biv-

še Jugoslavije, a naročito u Makedoniji.

Najzad napominjemo da se tretiranje pojave pedalarstva u ovom radu ograničava uglavnom na vreme otprilike do 1940 godine.

Priloge:

- 1/Ima posejina u našoj državi gde je ovaj odnos drugačiji. U Kr-
vatskoj i Vojvodini je nivelo od poljoprivrede oko 2/3 stanovni-
štva, u Sloveniji nešto preko 50%, a ostali deo stanovništva bio
je zaposlen u industriji, rudarstvu itd. /Maksim Goranović, Naše se-
oski posed i tehnika, 1938, str. 6/
- 2/Goša Bijade, Predizborni govor u Valjevu (Berba od 7 III 1950.)
- 3/Dr Mija Mirković, Agrarna politika, 1940, str. 119
- 4/Maksim Goranović, Seljaci i zemlja, 1938, str. 16
- 5/Maksim Goranović, Profesionalna i socijalna struktura sela u
Jugoslaviji, 1938, str. 11-12
- 6/„Radničke novine“ broj 50/1934 g.
- 7/Maksim Goranović, Seljaci i zemlja, 1938, str. 18
- 8/Maksim Goranović, Naš ososki posed i tehnika, 1938, str. 8, 10
- 9/Milan J. Komadinski, Problem seljačkih dugova, 1934, str. 57
- 10/Mikajlo Avramović, Naše seljačko gazdinstvo, 1928, str. 17
- 11/U pojedinim evropskim i vanevropskim zemljama na svakih sto ha
oravnice zaposleno je u poljoprivredi: u Bugarskoj 116, u Jugoslaviji
114, u Rumuniji 97, u Poljskoj 91, u Italiji 90, u Mađarskoj 72,
u Austriji 64, u Čehoslovačkoj 70, u Nemačkoj 52, u Francuskoj 48,
u Danskoj 36, u Americi 17, u Kanadi 11 i u Engleskoj oko 30
stanovnika. /Edvardi Kerdelj, Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj
privredi, 1947, str. 34/
- 12/Milan J. Komadinski, Problem seljačkih dugova, 1934, /tabele na

kraju knjige/.

13/Treba napomenuti da i u drugim evropskim zemljama nailazimo na pojavu da siromašne seoske stanovništvo privremeno napušta svoje domove i odlazi na rad u druge krajeve ili i u druge države. Na primer, u Nemačkoj su dolazili sezonski poljoprivredni radnici iz Poljske, u Francusku iz Poljske, iz Španije i Italije/Dr Mije Mirković, Agrarna politika, 1940, str 185/. Tako isto je i u carskoj Rusiji pre 1917 godine, aprilično dugo i posle Velike oktobarske revolucije, veliki broj siromašnih seljaka iz Rusije svake godine odlazio na rad u jačnje krajeve. Staljin o tome piše 1938 godine sledeće: "Još sasvim nedavno je oko miliona i po, ako ne i puna dva miliona, siromašnih seljaka odlazilo svake godine u pečalbu na jug - na Severni Kavkaz i u Ukrajinu, u najam kulacima, a još ranije - kulacima i spehijama. Još ih je više dolazilo svake godine pred fabrička vrata gde su punili redove nezaposlenih."/Staljin, Pitanja Lenjinizma, izdanje Kulture, str 392/.

14/Ednard Fleischer, Šumski i pilanski radnici, 1940, str 12

[Faint, illegible text]

G l o v a i

PRVI PEČALBARI IZ ISTOČNE SRBIJE, UZROCI ODLAZAKA U PEČALBU I
PRAVCI KRŠTANJA PEČALBARA DO BERLINSKOG KONGRESA 1878. GODINE/

1. Prve pojave pešalbarstva u Istočnoj Srbiji.-

Pojava pešalbarstva u Istočnoj Srbiji, kao i inače, nije nova. Pa ipak se ona ovde javlja kasnije nego u krajevima koji važe još od davnina kao pešalbaraki. Crijić napominje da su, na primer, kamskorenci i klesari iz Boka radili na zadušbinama Nemanjića. Kamskorenci sa Hvara, Krkara i Brvanskog Primorja radili su po svim gradovima na Jadrani i od njih su ostali mogli kao naseljenici u mestima u kojima su radili/1/. I Rastko Purić navodi da se još u Srednjem veku mogu naći tragovi pešalbarstva. On tvrdi da je srednji vek u istoriji Srbije bio vek nečeg gospodjarstva, kada su azidanci našli crkve i manastiri. Zbog toga su se ljudi iz Makedonije kretali u to vreme bili usvojili u zidarskim poslovima toliko, da su išli i van granica ondašnje države. On počinje, prema drugim izvorima, da je u srednjem veku bilo iz Prizrena i Drinokola tako većih kamskorencija, da su išli čak i u Metku i tamo zidali vrhunske verske građevine. Po njemu je ovo moglo da bude osnova da su ljudi kasnije, potiskivani od Turaka iz plodnih polja u siromašna brda, odakle nisu mogli da se ishrane, odesili u tuđinu u pešalbu. Ali bilo je, prema radima istog pisca, i pre Turaka ljudi koji su išli u argetovanje van svojih domova/2/.

Svi ovi podaci nisu sigurni, niti opšte mogu biti provereni, pošto o ovome pitanju nema izvora ni za najskoriju prošlost, a kamoli za ranije vremenske periode. Pešalbarstvo se ipak u svome današnjem obliku moglo javiti otprilike u XVI veku, i to prvo u Makedoniji. Ono se javljalo sporadično. U Crnoj Gori postoje prećanke po kojima su pred sto godina de dve stotine peti seljaci prvput vodili "tajnu" društvo pešalbara/. Iza igla da da su Crnogorci, sa koje čemo videti da su čuvani kao pešalbari, prvi iz Srbije počeli ići u pešalbu, a da su ^{već} pre toga već iz Makedonije/iz jugoslovenskog dela/ prošli pešalbari pešice kroz

Ornu Travu, tu nošivali itd. Tek kasnije su počeli ići na pešalbu i sami Ornotravci. /3/.

Da rasmotrimo prvo aktatke iz kojih razloga dolazi do pojave pešalbarstva u Makedoniji/ kao jednoj od potrebnih u kojoj se ono najranije javlja, a zatim ćemo preći na naroke javljanja i interijet pešalbarstva u samoj Istočnoj Srbiji.

Uzroci zbog kojih su ljudi iz Makedonije išli u pešalbu i pre, a naročito kasnije, u XII veku, bili bi, po Šajki Puriću, uglavnom ekonomske i psihološke prirode. U psihološke ~~navode~~, navodi Purić, pored lične i materijalne nesigurnosti zbog ratnih Turaka, i krvnu osvetu, zbog koje su ljudi morali da se stalno ili privremeno iseljavaju iz pojedinih mesta. A pored krvne osvete navodi Purić i kupovanje turskih Arnauta kao razlog za odlazak u pešalbu. Dok se prvi uzrok, koji se sastoji u običaju krvne osvete, teško može primiti, jer se ne vidi između njega i pešalbe nikakva naročita veza, dotle drugi moment, to jest običaj kupovanja čena kod Arnauta, a delom i kod alevanskog stanovništva, može više doći u obzir. Pa ipak su svi ovi razlozi sasvim važni i deluju povremeno i stalno. Najvažnije je ~~zaključiti~~ u vezi sa javljanjem pešalbarstva u Makedoniji je ekonomske prirode. Jer, kako to pravilno primećuje i sam Purić, u pešalbu se išlo da bi se mogle ostati u životu, a nije se išlo zbog nekakvog običaja, iz ugledanja ili tradicija.

Treba u vezi s ovim očmah odbećiti kao neosbiljan zaključak koji čini jedan autor, govoreći o tome da pešalbu može da izazove podražavanje. On dolazi do ovog zaključka govoreći o pešalbarstvu u Makedoniji i navodi kao primer na ovo da su Armani odavde išli u pešalbu i da su njihov primer sledili Hijaci i drugi /5/.

Međutim, iako su razlozi ekonomske prirode bitni i osnovni kada se radi o odlasku siromašnih seljaka u pešalbu, treba napomenuti da su u XII veku, a tako isto i u ranijem periodu, u Makedoniji vladavina Turaka i njihovi zulumi i nasilja, zatim feudalna

eksploatacija seljaštva, koja nije dovela živčijama potrebna za intenzivniji rad u polju, - činili da se javljao toliki broj pečalbara. Ovičić, na primer, navodi da je početkom XIX veka na Hercegovini bilo već razvijeno stočarstvo. Ali kada su Arbanasi sve češće počeli da napadaju slovenski deo stanovništva, da pljačkaju i odvođe stoku, da osenjuju, po čestu i ubijaju pastire, onda su seljaci počeli napuštati stočarstvo i počeli su se baviti kiridžijanjem, to jest prenošen razne robe na svojim konjima i magarcima. A kada su Arbanasi počeli napadati i pljačkati i kiridžije, onda je ovim seljacima preostalo još samo pečalbarstvo/6/.

Što se tiče pojave pečalbarstva u istočnoj Srbiji, može se reći da se ono počinje javljati otprilike krajem XVIII veka. Najranije se javlja u Crnoj Travi, a nešto kasnije u ostalim krajevima istočne Srbije. O ovom su, doduše, spori podaci veoma oskudni, ali se ipak može naslućivati da je već krajem osamnaestog i početkom devetnaestog veka bilo prvih pečalbara iz ovog kraja. Na primer, u pogledu pirotskog kraja zabeleženo je da se 1.818 g. jedan dečko po imenu Radenko, izgubio u Beogradu, gde je bio ugljarski sluga, i da je kasnije bio u manastiru Rakovici, gde je naučio da čita i da piše, da je postao kasnije sveštenik i živao poše u jednom selu blizu Pirota/7/. Ovo pokazuje da je već početkom XIX veka bilo iz ovih krajeva ljudi koji su u Beogradu pravili i predevali drveni uglj, i dotični Radenko je kod tih starijih majstora sigurno bio sluga. A drveni uglj se u to vreme u Beogradu spremao u većim količinama, jer je bilo oko grada više kupa nego danas, a u samoj varoši se isti dosta trošio, pošto je Beograd bio onda ugljavnom tursko naselje i pošto su Turci već odavno radu upotrebljavali drveni ćumur za zagrevanje mangala u svojim prostorijama/8/.

Pored slučaja sa gore pomenutim Radenkom, mogu se navesti još neki primeri koji govore u prilog mišljenju da je krajem XVIII i početkom XIX veka već bilo pečalbara iz niševskog i lu-

lunjskog kraja, koji su išli na senu prema Beogradu i u sam Beograd nego su išli i u druge krajeve naše današnje države. Vladimir Nikolić, koji je bio dugo godina učitelj u pomenutim krajevima i koji je napisao više rasprava o životu tamošnjih seljaka, - kaže u uzmenom razgovoru da je već oko 1.800-1.818 godine bilo iz Lužnice pečalbara koji su odlazili u Beograd i druge mesta ondašnjeg tek stvorene Srbije. On navodi da je znao ljude iz Lužnice koji su mu pričali o pečalbi u svojim mladim godinama, a tako isto i o drugim već davno poznatim pečalbarima, koje su oni znali iz svog života i rada po tuđini, koji su bili iz istih mesta odakle i oni sami, dakle, iz Lužnice. Po pričanjima ovih ljudi moglo bi se zaključiti da je i krajem XVIII veka bilo odavde dosta seljaka koji su odlazili u pečalbu ne samo u Srbiju, već i u Bosnu i Vojvodinu. Ovi ljudi, koji su u to vreme odlazili u te krajeve, bavili su se sidarstvom ili su spravljali i prodavali drveni ćumur. Bilo je među njima i lončara, što svedoči i slučaj sa jednim čovekom rodom iz sela Strelca/arex lužnički/, koji je bio poznat pod imenom „dada Randa“. Taj čovek je bio dobrovoljac u vojsci Stevana Raićevića 1848 godine i bio je kao takav odlikovan. Pomenuti Randa je pre toga bio, prema kazivanju Vladimira Nikolića, lončar po Bosni i po drugim krajevima, a to je svakako bilo već prvih decenija XIX veka, pošto se on za vreme 1.848 godine kao zreliji čovek zatekao u ovim krajevima, te je tako i mogao kao dobrovoljac uzeti učesća u događajima u vezi sa Mađarskom buenom.

Pored gore navedenih primera treba naglasiti da se u selima blizu sadašnje bugarske granice, na primer, u Zvoncu i drugima, priča da su već vrlo davno ovde proleznili ljudi iz okolina Trna/varoši u Zapadnoj Bugarskoj, koja je pora same granice između današnje Bugarske i Jugoslavije/, i da su išli u Srbiju i tamo se bavili sidarskim poslovima. A Trnačani su inače bili poznati kao dobri sidari. Pored ovih pečalbara iz okolina Trna, bilo je, na primer, i ljudi iz pomenutog sela Zvonca koji su odlazili na

rad najviše u mesta današnje Rumunije i tamo se bavili đundžerkin
i drvodeljakin poslovima. Ovo je već bilo u vreme kada se već
počela stvarati i izgrađivati željeznica Srbije, a naročito pak
posle 1830 godine.

I Đihomir Djordjević podvlači da su od 1.815-1.847 go-
dine pešalberi iz krajeva van granica ondašnje Srbije dolazili u
Srbiju kneza Miloša, tu se privremeno nastanijivali i preko leta
radili kao đundžeri, matavđiše itd. Miloš je štitiio i čak pozivao
ove pešalbere da dolaze u Srbiju, i to da bi ih angažovao na svo-
jim ličnim ili državnim poslovima. /9/ Ovde se ustvari radi baš o
pešalberima Istočne Srbije, što se vidi iz arhivske gradje koju
Djordjević objavljuje u jednoj svojoj zbirci. Tako je na pismu
Marka Bogdanovića i Lazara Popovića od 11 VI 1834 godine knezu
Milošu, u kome su javljaju da đundžeri koji "na đumaraku u Počideru
rade" nisu zadovoljni sa nadničama, - priložen i spisak od 239
majstora, kalifi i širaka koji tamo rade sa visinom nagrada i u ovo-
me spisku nalazi se nekoliko grupa majstora, sidara i širaka pod
zajedničkim oznakama: "Piročani, đundžeri" i "Nišlije đundžeri". Ove
grupe, kako se označavaju u spisku, broje obično od 8 pa do 27-30
članova. Vrlo je verovatno da se i u ovim grupama majstora, kalifi
i širaka, koje su u spisku označene sa "Danjanova tajfa", "Markova
tajfa" itd. /u spisku ima 16 ovakvih tajfi/, nalazi još ljudi iz
Istočne Srbije, samo što ovde njihove grupe nisu označene po mestu
odakle su, nego po imenu starešine, vodje njihove družine /tajfe/.
Tako isto i u molbi majstora gradara iz Valjeva knezu XIXIX
od 6 VI 1841 godine, u kojoj mole da im se odobri naći uredbu gra-
đarstog zanata i omlivenje mnogog zanata, majstori, iznoseći svoje
teško stanje, preklinaju da se "turskim podanikima /koji gonilima
iz Turske dolaze i po mestu do otkuda se otkuda zadržavajući se naant
rade, pak što prebave u Tursku dosta /zabrani i namu dozvoli da mo-
žemo esnaf ustrojiti" /10/. Očigledno je, dakle, da se u oba navedena

slučaja radi o pešalbarima/dandjerima i gručarima/, koji su iz raznih mesta Istočne Srbije, čiji su pojedini okrugi /niški, pirotski, vranjski i toplički/ pripadali sve do 1878 godine Turskoj Carevini, - dolazili na rad u Beograd i druge gradove kneževine Srbije. Iako se u molbi majstora po pitanju osnivanja esnafa ne govori da su ti "turski" podanici baš iz Istočne Srbije, kao što se to jasno vidi u prvom primaru, kad su u pitanju dandjeri, ipak, upoređujući i ovaj podatak sa drugim podacima, između u vidu blizine ovih krajeva i činjenicu da su gručari iz Istočne Srbije pod sličnim uslovima odlazili u pešalbu i kasnije, kada su bili oslobođeni od Turaka, može se zaključiti da je i u ovom slučaju reč o pešalbarima iz Istočne Srbije.

Ovo se isto vidi i iz molbe šabačkih bardagđija i zastavčija od 5 V 1839 godine upućene ondašnjim vlastima, u kojoj mole "da se majstorima njihovog zanata iz Turske dolazećim i svakega prolaza u Šabcu radošim zabrani njihov zanat u Šabcu raditi iz uzroka što isti preko leta uzdijeci espap u jesen djutur jeftino prodaju".... čime, ne plaćajući porezu, nanose štetu i državi i šabačkim majstorima/11/.

Pored ovih slučajeva treba navesti i to da je i u blizini Niša, naročito u Zaplanju, koje je poznato po svome siromaštvu bilo već vrlo davno pešalbare. Prema podacima prikupljenim u ovim krajevima i prema pričanju ovdašnjih seljaka, za pešalbarstvo se u Zaplanju zna već odonda otkada se zna i za sa o Zaplanje. Pešalbara je bilo iz svih sela odatle. Jedan stariac iz Gadjinog Hana /Vojin Miljević/, koji je 1939/40 imao oko 95 godina, priča da lepo pamti pešalbarstvo iz davnijih vremena i da je, uostalom, i sam bio pešalbar još pre sedamdeset do osamdeset godina. Isti stariac priča da je išao u prvu pešalbu u Srbiju, i to u Lazarevac. U pešalbu sa je išao i otac. Pravili su cigle. U Aleksincu 1866. također je bio u pešalbi i tamo su radili čeremidžijski posao.

A pošto su svi ovi krajevi u to vreme još bili pod Turcima, to su pešibari prelazili sadašnju granicu između Turske i Srbije i odlazili u Srbiju, koja je u ovo vreme već bila autonomna kneževina. Ljudi iz Zaplana je, pored siromaštva i nedostatka dobre zemlje, dakle, nemogućnosti da se ishrane u svojim selima, nagonio u pešalbu još i samovoljni i eksploatatorski turski režim koji je u ovo vreme ovde vladao. Jer pored toga što su seljaci morali da daju spahijama po jednu trećinu prihoda sa zemlje, morali su često i da kuluče, i to praznikom i nedeljom, pa čak i o svojoj slavi, kako se vidi iz elaborata koji je sastavila grupa članova Društva za sociologiju i društvene nauke iz Beograda, koje je preke leta 1940 godine oko 15 dana prikupljala materijal o ekonomskim i društvenim prilikama u selima Zaplana. Iz podataka koji se nalaze u ovom elaboratu, vidi se da su seljaci, ne želeći da daju tolike količine prihoda sa zemlje turskim gospodarima, ne želeći da "rade sa dragoga", kako su sami izjavljivali, - bili prinudjeni da idu u pešalbu. U pešalbu su morali ići i radi toga da bi prikupili novac za razne danke, kao i za džumruk koji se u tom vremenu plaćao u gotovu. Tako je, dakle, u Zaplanju, kao i u susjednim selima, koja su takodje siromašna - pešalbarstvo već od davnih vremena postalo sastavni deo života ovih ljudi i glavni izvor prihoda i uopšte sredstava za život.

I iz ostalih siromašnih krajeva Istočne Srbije je, prema oskudnim podacima, koji se mogu dobiti iz kazivanja starijih ljudi, bilo već početkom XIX veka pešalbare, ali njih u to vreme nije bilo tako mnogo. Oni se tek kasnije, polovinom XIX veka, javljaju u većem broju. Uopšteno može se reći da je krajem XVIII i u prvoj polovini XIX veka bilo pešalbare u mnogim mestima Istočne Srbije, ali to još nije bila opšta pojava, kao što će to biti slučaj kasnije.

2/Uzroci koji dovedu do prvih pojava pešalbarstva u Istočnoj Srbiji.

a/Nedostatak zemlje za obradivost.— Uzroke pešalbarstva u prvoj polovini XIX veka pa nadalje u većem delu Istočne Srbije treba u prvom redu tražiti u nedostatku dovoljne plodne zemlje. Ovo naročito važi za pirotski kraj, za arecove niševski, lužnički, caribrodski i belopalanački, zatim za vlasotinački i slične arecove u Istočnoj Srbiji, koji svi uglavnom podjednako obavljaju u dobroj zemlji, a tako isto ovo važi i za županje blizak Niša ili, recimo, Zeglavak oko Kajaševca itd. Treba samo od ovoga izuzeti pojedine manje kotline koje se nalaze u pomenutim krajevima i koje su plodne i pogodne za seljoradnju, ali iz kojih se ipak, kao što će se videti malo doznije, već vrlo rano bilo pešalbarstva, i to u jednom velikom broju koji iznenađuje. I što se tiče ostalih krajeva, naravno, najvećeg dela Istočne Srbije, mora se pre svega naglasiti da je glavni razlog odlasku siromašnih seljaka u pešalbu bio taj što je većina ljudi odatle živela u siromašnim i plainskim mestima i nije imala dovoljno plodne zemlje da bi se mogla ishraniti, niti je mogla da se zbog vrlo slabih lične i imovinske sigurnosti, zbog stalnih pljački i opasnosti Turaka u većoj mери bavi stočarstvom.

b/Feudalni oblici eksploatacije seljaštva: zulumci i nametanja turskih vlasti, janidžera, čitluk-manibije itd.— Međutim ukoliko je u pojedinaim delovima i bilo relativno dosta plodne zemlje, ona nije obradivana dovoljno merljivo i zbog toga što odatnji baštinski sistem u ovim krajevima nije se ovo proučava potpuno. Jer treba imati u vidu da su svi ovi krajevi, tj. okrugi niški, pirotski, vranjski i toplički pripojeni Srbiji tek posle Berlinškog kongresa 1878 godine. A dotle su oni bili pod vlašću Turaka i u njima je vladalo baštinsko uređenje koje se bitno razliko-

valo od baštinskog sistema u već ranije oslobodjenoj Srbiji. I dok u Srbiji već od 1813. godine imamo potpuno slobodan posed, dotle u pomenutim delovima Istočne Srbije ostaja sve do 1878. godine feudalni oblici eksploatacije, a u Makedoniji čak u izvanrednoj mjeri i posle 1918. godine.

Srbi su u ostalim delovima Srbije, kako je poznato, stekli političku nezavisnost već 1815. godine/barem relativnu - u vidu sve više i više proširivanja autonomije/, a dok su se u ekonomskom pogledu sve više oslobađali od zavisnosti prema ranijim spahijama i prema suktama, da bi ovu slobodu stekli potpuno 26. I 1835. godine, kada, blagodareći napornom radu Miloša i pomoći Rusije, nosioci muslimanskog baštinskog prava gube sve svoje privilegije kako u odnosu na zemlju, tako i prema seljacima koji su na njoj živeli. Seljak koji je bio do sada tretiran kao robov, postaje potpuno vlasnik svoga imanja, ima punu slobodu kretanja, ima slobodu raspolaganja/imovinom i sam prilozeje plodove svoga rada/12/. Kadju-tin od svega ovoga u krajevima koje smo našlešer pomenuli nije bilo ni traga, pošto je ovde vladao muslimanski baštinski sistem.

Opšte je poznato da je muslimansko baštinsko pravo imalo najdavniju feudalno obelježje, ali koje se, prema Branislavu Nedeljkoviću, ipak razlikovalo od dardajevskog feudalizma u Evropskim državama. Ali i ovaj baštinski sistem nije bio tako težak srpskim seljacima, koji su bili pod vlašću Turaka, sve dotle dok je Turaka bila toliko angažna da je mogla da obezbedi red i zakonitost u svim krajevima svoga carstva. Seljaci su radili spasičku zemlju, davali su desetak^{od} svojih priхода za zemlje spasičiji, plaćali su sveski harač i mogli su da žive prilično mirno, jer je u toku prvih stotina turske vladavine bile obezbeđena lič- na i imovna bezbednost. Za seljake koji su bili pod turskom vlašću nije bilo od naročito velike važnosti to što zemlje koju su obra- djivali i oni sami i njihovi preci pravno nije bile njihove/13/.

Ali ovakav relativno miran život srpskih seljaka nije ostao do kraja turacke uprave. Ukoliko je popuštala centralna vlast u turskoj državi i ukoliko su njena upravljača ^{čivali} ~~bila~~ sve više i više korumpirani, agrarni porredak je za Srbe postajao sve nesnosljiviji. Lične i imovna bezbednost bila je vrlo malo sajamčena i seljaci su bili ostavljani na milost i nemilost raspuštenih Turaka, Arapina i ostalih nileđijama, sedja kojine su se najviše isticali janjičari. Ovo je bilo naročito neslo maha u drugoj polovini XVIII i u toku XIX veka, i to kako u sadašnjem beogradskom pašaluku tako i u ostalim krajevima turacke carevine. U agrarnom porredku su se u ovo vreme ^{izvesne} javile promene, koje, istina, turacko pozitivno zakonodavstvo nije priznavalo, *što medjutim* nije nikada elakovalo faktički položaj siromašnih seljaka stvoren ovim nesilnim aktima pojedinih lica. U ovo vreme pada stvaranje čitluka u krajevima Istižne Srbije koji su još bili pod turskom vlašću.

Turacki agrarni sistem nije poznavao ustenuvu čitluka, koji je počeo da se stvara u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX veka. Stvaranje čitluka, njegovo širenje i sve promene koje su nastupile u vezi sa njim prikazuje Branislav Medeljković u svojoj knjizi: "Istorija baštinske svojine" /str 257-272/. Po njemu normalan način stvaranja čitluka bio bi takav da se jedan komad zemlje koji bi bio kupljen ili izkrđen daje na obradu seljacima uz pravo na 1/9 ili i više prihoda sa tog zemljišta. Seljaci koji bi živeli na ovom zemljištu nazivani su čivčije ili kneti, kako su se zvali u Bosni, a čovck koji bi takvo imanje davao seljacima pod ovim uslovima nazivan je čitluk-sabibije/čitluk-sajbije/. I Ariđani su mogli imati čitluka, kao što su ih stvarali i imali, isto kao što su i mušlimani mogli biti čivčije na ovakvim imanjima. Ali ovakav način postajanja čitluka bio je ustvari redak. Jednim ogromnim delom čitluci su postajali nesilnim putem. Najčešće su epahije

I naročito jedijčari su nagovili seljake da ih prodaju svoja imanja i posle, pošto bi ta imanja kupili, davali su ih istim seljacima na obradivost, ali su ovi sada bili na njima u odnosu čivčije, a ne više u ranijem odnosu. Dok su ranije od svojih prihoda davali samo desetak spahiji i plaćali carski hrač, sada su pored ovoga morali da daju čitluk-sahibiji jednu petinu ili jednu četvrtinu, pa čak i jednu trećinu i jednu polovinu od svih prihoda. Visina ovih davanja zavislala je od odnosa snaga i faktičke moći pojedinih čitluk-sahibija. Da li su se, na primer, seljaci mogli manje ili više odupreti nasrtajima jedijčara, koji su napadali na njih i oduzimali imanja na kojima su oni ranije živeli kao raja, i to sa ciljem da im se nature kao čitluk-sahibije. A pošto spahije u najvećem delu nisu imali moć da zaštite seljake od ovakvih zabluda, onda su seljaci morali da sami traže zaštitnike i našli su ih kod jedijčara, koji su pristajali da ih uzmu pod svoja "zaštita", ali s tim da postanu čivčije.

Javno je da je novi režim bio mnogo teži za seljake u istočnoj Srbiji nego onaj raniji, kada su imali da daju samo desetak i hrač. Novi tereti su bili teško podnošljivi, jer su se uglavnom kretali od $1/5$ pa sve do $1/2$ prihoda sa zemlje. Na primer, prema podacima Jelenka Petrovića/14/, prihodi sa imanja jednog čitluka u okolini Pirota deljeni su tako da se, recimo, kukuruz podeli na 10 delova i jedna desetina uzima se za spahiju, tj, ono što se davalo i ranije, a od ostalog $1/3$ uzima se aga/čitluk-sahibija/ a $2/3$ ostajale su seljaku koji je zemlju radio. Kod kite je snaki desetina snop-takodje išao spahiji, a zatim se ostatak, pošto se izvrše i pošto se da i jedna deo onima koji su kito vrlo korisni, ostatak se delio na dva dela od kojih je jedan uzimao čitluk-sahibija, a drugi deo seljak. Seno se delilo na sličan način.

Pored ovoga bilo je i više vrsta kuluka i ostalih radova koje su seljaci morali da vrše za račun čitluk-sahibija, spahije itd. Sve je ovo uticalo vrlo nepovoljno na seljake, i to razume se

na seljake Srba, pošto je čivčija muslimana bilo vrlo malo, a među hrišćanima su čitluk-sahibijski bili obično, ukoliko ih je uopšte bilo, samo zelenski i ljudi slični njima.

Ovakav agrarni poredak, dakle, nije mogao da se potstigne za zemljoradnju. Ovaj sistem je prvo uveo u prvoj polovini XIX veka i u Makedoniji i u Istočnoj Srbiji i bio je veoma teško podnošljiv za seljake, što se vidi i iz nekoliko seljačkih buna koje su se desile u ovo vreme baš u samoj Istočnoj Srbiji. Ovdje treba pomenuti naročito pobunu koja se javila u okolini Niša marta 1835 godine i koja je poznata pod imenom "Milojeva buna" /povodljiva Miloja Jovanovića iz sela Kazanice, koji je rukovodio ovim pokretom/. I ova pobuna seljaka, kao i "Srpska buna" koja se, opet u niškom kraju, podigla 1841 godine, bila je posledica kulturne, pljačke, terora, ugnjetavanja, mnogih krivica i drugih zločina, koje su nadseljancima ovoga kraja sprovozili aga, spahijski i ostali predstavnici turskog režima /15/.

Da su ove bune i pokreti došli kao rezultata teškog ekonomskog i agrarnog poretka koji je vladao u ovim krajevima Istočne Srbije vidi se i po tome što su, posle krvavih ugnjetavanja ovih pobuna, od strane turske vlade i njenih područnih organa došle izvesne mere koje su, barem na izgled, imale za cilj da olakšaju teški i nepodnošljiv ekonomski položaj čivčija u ovim oblastima /a koje nisu bile poštovane ni od samih turskih vlasti, a još manje od janjizera i ostalih masovnih i odmetnika/. Tako u jednoj uredbi niškog paše izdatoj 1835 godine, dakle, posle pobune koju smo gore pomenuli, ima propisa o tome da se ukide svaki kulak u korist paše, osim nekakvih izuzetaka, astim da spahijska zadržava pravo četvrtine od svih plodova sa zemlje, a čitluk-sahibijskim se daje pravo da uzimaju jednu desetinu od starih žita i kukuruza. Ova uredba je objavljena svim Turcima i čivčijama. Tako isto vidi

no da turska vlada izda je i poznatu Seferaku naredbu s Leskovački zakon 1848. godine. Seferaku naredba regulira civilne odnose u bosanskom vilajetu i hercegovačkom sandžaku a Leskovački zakon važi na teritoriji leskovačkog okruga. Poreto je ova dva zakona donela posle mirna, vrsnaja, seljačkih pokreta i buna i posle mnogih halbi koje su već polovinom XIX veka podnosili seljaci živčije/15/.

Karakteristične su i pobune seljaka živčije u pirotskom kraju, i to po tome što su one posledice teškog života i eksploatacije temeljitijeg stanovništva od strane turskih zemljoposjednika. Tako je još u toku 1835. godine bilo stog turskih sukoba mirna, i to u mesecu januaru, kada se pobunilo 16 sela u Donjem Pomislavlju, a tako isto i u martu, kada se pobune ponovo javile, ali su obe pobune bile utišane porizvođenjem kneza Miloša i njegovog izaslanika Avrama Petronijevića/17/, isto kao što je to bio slučaj i sa pobunama u okolini Biha koje smo gore pomenili.

Ali u 1836. godini, sukob turskih vlasti, njihove globe, neseti, i mnogi kuluci učinili su da se buna isnovno podigne i da ovoga puta uzme veće razmere nego ranije. Sada je knez Miloš poslao Avrama Petronijevića u Gurgasovo/današnji Enjaševac/, koji je već ondo pripadao Miloševoj Srbiji, da umiri narod u krajevima oko Pirota. Buna je počela u maju 1836. godine i otkuhvala je krajeve Bišavlje, Visok i Inčicu, isto kao i krajeve oko Stare Planine/čak i istočno podnožje stare Planine prema današnjoj Bugarskoj/. Ova buna trajala je duže nego one ranije, ali je i ona najzad utišana, i to najviše zaslugom Avrama Petronijevića i kneza Miloša/18/. Posle ove bune bio je miran mirak, nakon izvesna deavanja u vezi sa vinogradima 18/19/.

Pored niza naredaba i propisa koji su izšli na ovoj strani da spreče sloupotrebu i nasilja od strane Turaka prema ^{hrvatskoj} ~~srpskoj~~

nina i da učine sličniji postojeći agrarni poradak u pojedinačnim oblastima, i koji su obično dolazili posle nemira i bunta ili neostalih zahteva od strane seljaka u dotičnim krajevima, pored ovih mera, dakle, koje su obično imale ograničeno važenje u pogledu teritorije, turska vlada je pokušavala da nekoliko reformiše stari agrarni sistem u celoj državi ili u pojedinačnim većim pokrajinama i administrativnim jedinicama. Ove reforme izvodila je Turska u toku celog XIX veka. Od njih naročito treba izneti u vidu Džulhan-ki hatišerif, donet 1839 godine, i Kanun-ı Esasi zakon, donet 1838 godine. Ali svi ovi zakoni i ukoliko su imali izvršnih propisa koji su mogli da ojačaju ekonomski položaj siromašnih seljaka i živčija, nisu u samoj stvari doneli velikih izmena u tom pogledu, pošto su se teško mogli sprovesti u život. Turska država nije mogla da posveti unutrašnjim pitanjima dovoljno pažnje, jer je njena vlast u toku XIX veka bila rastržena, i to kako zbog slabosti i korumpiranosti njenih činovnika i zbog četinih nereda, bunta i ustanaka u njenim sopstvenim granicama, tako i zbog spoljnih ratova koje je vodila kroz ceo XIX vek. Zbog svega ovoga su agrarne prilike u neslobodjenim delovima Istočne Srbije bile i dalje neuredjene i privreda nije imala nikakvog potstreta za dalje razvijanje, pa je zato smatan broj seljaka tih ovih krajeva više nastojao da zaradi novca da bi se prehranio, platio razne namete itd., radom van sela, u pešalbi, nego što bi činio napore da dobije što više prihoda sa zemlje.

Treba ovde dodati i to da se u vremenu do 1878 godine, tj. do oslobodjenja ovih krajeva od Turaka, može sagledati i izvestan priliv siromašnih seljaka živčija u gradove Pirot, Niš, Vrnjača i Leskovac. Ovo se može objasniti time da su sukuni i nasilja koje su čitluk-ahabije, spanije i neposredno Turci vršili nad siromašnim seljacima više dolazila do izražaja u selima nego ~~u~~ u gradovima i naročito time što u gradovima nije bilo toliko obaveza, kulturna

i raznih radova, satim crkanih poreza, baršča i drugih nameta, kao što je to bilo u selima. Najin ovim doseljancima bilo je i dosta pečalbara i svi su oni povećavali broj gradaka sirotinje koja je i inače teško živela. Oni su se u gradovima bavili pojedinim zanatima/u Leskovcu su se naročito bavili izradom ušarije/ili su se zapošljavali kao sluga ili "ismagari" itd. Ovi seljaci su u većoj mjeri bežali u pomenute gradove, otišao posle neuspelih pobuna u 1809, 1833, 1835 i 1841 godini/21/ili su pak u velikom broju bežali u Kaslevinu Srbiju, kao što je to bio slučaj sa seljacima iz okolice Niša posle pobuna od 1835 i 1841 godine/22/.

e/Prodiranje kapitalističke robne privrede: povećanje baršča, poreza i drugih nameta koji su se plaćali u gotovom novcu.

Kao što se može pretpostaviti, u ovim krajevima je početkom XIX veka vladala primitivna privreda. U ovom pogledu su na simeonac i pečalbarske krajeve Istočne Srbije, o kojima je ovde reč, karakteristične prilike koja vladaju u selima u okolici Firota u prvoj polovini XIX veka, a koje iznosi Jelenko Petrović u svom radu "Pečalbari". Po njemu je svaki dom proizvodio za svoje ukučane onoliko koliko je ovima bilo potrebno. Upotreba novca nije bila velika, pošto je bilo malo stvari koje bi se morale kupovati. Kravu, ovčicu, cuku se odvajala, razne vrste platna itd. proizvodila je svaka porodična zajednica za sebe. U svakom selu bilo je i seljaka zanatlija/terzijski, antardžija, kolara, kovača itd./i oni su zadovoljavali male potrebe dotičnog sela. Za novcem je bila mala potreba i on je služio uglavnom za plaćanje danke i za nabavljanje onih stvari koje sami seljaci nisu mogli proizvesti sopstvenim radom. Ovde dolaze, razno, sa satim ostali industrijski proizvodi, kao što je petroleum itd. Viškovi poljoprivrednih proizvoda, ukoliko ih je bilo prodavani su na nekim lokalnim tržištima ili su najčešće razmenjivani sa seljacima iz planinskih sela za drva, vunu itd.

Ali sa postupnim prodirenjem kapitalizma i uopšte ka-

kapitalističkog načina proizvodnje polovinom III veka iz zapadne
 srednje Evrope u razne krajeve turske (Caravine), pa i u Istočnu
 Srbiju, prirodna privreda biva sve više potiskivana od robne
 privrede. U Istočnoj Srbiji je ovane znatno doprineo i poznati
 Carigradski drum koji prolazi kroz ove krajeve i koji je u ovom
 vremenu, kada još nije bilo železnica, predstavljao važan saobraćaj-
 nu arteriju. Tako se onda ovde sa prodiranjem razne industrijske
 robe, koja je zamislila mnoge proizvode koje je ranije izradjivala
 svaka porodica za svoje ukucane, sa povećanjem harača, poreza i uop-
 šte raznih nameta koji su se morali plaćati u gotovom, osećala sve
 veće potrebu za novcem. A do novca se teško moglo doći u samom se-
 lu. Već je pokazano kako je turski feudalni sistem negativno uti-
 cao na intenziviranje zemljoradnje. Jer svi oni koji su bili na
 tuđoj zemlji kao divčija nisu imali volje da rade tu zemlju naro-
 čito marljivo, a jedna strana zato što bi znatan deo prihoda sa
 zemlje morali dati sponijama, čitluk, amhibijama itd., a s druge stra-
 ne i zato što nisu bili sigurni zbog nemogućnog turskog režima
 da li će dobiti čak i ovaj deo prihoda sa koji bi, po sistemu koji
 momentano vlada, imali prave. Isto je važno i sa one seljake koji
 su zemlju držali pod zakup ili su radili kao nepoličari na tuđoj
 zemlji. Zbog svega toga seljaci divčija, nepoličari ili zakupci ni-
 su imali interesa da se više i marljivije posvete obradi zemlje,
 ukoliko bi iste i imali dovoljno, - da bi prodajom eventualnih vi-
 škova došli do izvesnih suma novca za kojim se osećala sve veća
 potreba.

Dakle, kao što vidimo, sa prodiranjem kapitalističkih obli-
 ka privrede iz Evrope u Srbiju, i specijalno u krajeve Istočne Sr-
 bije - koja je najvećim delom još bila pod turskom vladavinom, sa
 pojačanom trgovinom i razmenom, sa proširivanjem broja nameta, po-
 reza, harača i drugih oblika koji su se morali, kao što smo pomen-

zali plaćati u gotovom novcu, javljale se i veća potreba za novcem. Najveći dala siromašnih seljaka Srbije bio je porud toga potreban novac i da bi dohupili hranu, jer nisu zbog feudalnih oblika eksploatacije imali interesa da se trude da povećaju proizvodnju radeći na imanjima sponija i šitlak-sahibija. Zbog svega toga su siromašni seljaci, da bi došli do novca kojim je bio neophodna za dokupljivanje hrane, nabavku raznih industrijskih artikala, plaćanje raznih dokašina itd, razije bavili pečalbon, jer su prihode koje bi tako stekli lakše mogli prikriti i nisu ih morali davati sa šitlak-sahibijama i sponijama na čijoj su zemlji živeli i radili. A i inače, kad bi i ova prihod od zemlje koju su radili bio njihov, opet moglo od njih ovo ne bi bilo dovoljno da opstane na zemljištu koje obrađuju, jer su ova imanja bila mala i obično nedovoljna da ih prehrane. Ovo što je neoljšas rečeno važi uglavnom za seljake koji su živeli u ravnijim i plodnijim predelima Istočne Srbije. Međutim treba napomenuti da je i seljaštvo koje je živelo u planinskim i neplodnim krajevima Istočne Srbije, bavilo se pretežno stočarstvom, i koje se, s obzirom na svoje siromaštvo i na uske i nerazvijeno tržište, nije moglo isporučiti i prehraniti porudjom svojih stočarskih proizvoda, trpeći u isto vreme osilja i pljačku od strane Turaka, - bilo najvećim delom prinudjeno da se takodje odaje pečalbi.

3/Entrevi i pravci kretanja pečalbara iz Istočne Srbije

/do 1878 godine/

Seljaci iz Istočne Srbije koji su krajem XVIII i u prvoj polovini XIX veka počeli odlaziti na rad u tuđe krajeve, išli su uglavnom na dve strane. Oni pečalbari koji su živeli u Zaplanju, zatim u okolini Niša i drugih mesta koja su bila blizu ondašnje srpsko-turske granice, koja je do 1878 godine prolazila

kod današnjeg Aleksinca/prelazili su granicu i odlazili u peča-
 lbu u Beograd i druge gradove Srbije, a neki od njih su prelazili
 i preko Save i Dunava i išli u Vojvodinu, ili su, prelazeći preko
 Brane, išli čak u Beču. Već smo naveli podataka iz prvih poglavlja III
 prisustvo pečalbara iz Istočne Srbije u ovim krajevima, a specijal-
 no u Srbiji.

Međutim može reći da je do 1878 godine najveći
 deo pečalbara iz Istočne Srbije nalazio radu u zemljama
 Turske caravine, i to u krajevima današnje Bugarske, u okolini
 Carigrada, a kasnije u drugoj polovini XIX veka u velikoj meri i
 u Rumuniji. Jelenc Petruvić u već citiranoj knjizi govori o tome
 da su seljaci iz oblasti Aleksinca pa sve do Sofije išli već
 od 1840 do 1850 godine u pečačbu u okolici Carigrada, a posle
 Rimskog rata odlazili su i u Dobrudžu/23/.

Verovatno je da su seljaci iz Istočne Srbije u mnogo
 većem broju odlazili u ovom vremenu u pečačbu u krajeve pored
 Carigrada/"Stambol"/, u krajeve današnje Bugarske, naročito u
 Dobrudžu, i u Rumuniju, a manje u krajeve ondašnje Kiloševske Sربي-
 je, zato što u Srbiji nije bilo velikih poseda na kojima je u tom
 letnjih meseci bilo potrebna radna snaga iz strane. Međutim u
 plodnim oblastima ondašnje Turske, a pre svega u okolini Carigrada,
 Dobrudži i okolini Vidina i drugim delovima današnje Bugarske, i
 naročito u Rumuniji, bilo je ogromnih poseda koji su obrađivani
 kako od strane tamošnjih seljaka koji su bili u feudalnoj zavi-
 snosti u odnosu na gospodare ovih poseda, tako i radnom snagom
 koja je dolazila iz strane. Može se reći da su se oni pečalbari
 koji su išli u krajeve Kiloševske Srbije i Beču bavili pretežno
 dundjerskim, gručevskim, sutavališkim i drugim sličnim poslovima
 /kao se to vidi i iz oskudnih izvora koje smo napred citirali,
 a koje je objavio Tihomir Bjondjević/- dakle pretežno su obavljali
 neku vrstu zanatskog pečalbarstva, dok su pečalbari koji su

išli na posao u granicama same turske carevine, u gore pomenute krajeve, obavljali skoro redovno poljoprivredne radove na velikim posadama.

I Gvijid potvrđuje da su mnogi seljaci Srbije iz privredno siromašnih krajeva, i to iz Makedonije, naročito iz "Verdarskog aliya", tako isto i iz istočne Srbije, početkom XIX veka išli na vreme leta u pečalbu u Bugarsku i Rumuniju. /24/. Oni su tamo radili na imanjima velikih posadnika.

Pečalbari koji su išli u pečalbu u Bugarsku i u okolinu Carigrada polazili su obično u je mesecu, i to su išli u velikim grupama, od po 500-1.000 ljudi, da bi se zaštitili od napada razbojnika i drugih sila. Išli su pešice, pošto u tom vremenu ovde još nije bilo železnice. Putovali su, na primer, do Carigrada punih 20 dana. Tamo su radili sve vrste poljskih radova i vraćali su se kućama u kasnu jesen, pošto se obavi setva pšenice. Bilo je seljaka koji su dolazili na rad samo za vreme letve i ostajali su 20-40 dana, pa se posle vraćali svoja kućama /25/.

Otprilike u isto vreme kada je većina pečalbara iz istočne Srbije odlazila na rad u okolinu Carigrada, u Sumbal, jedan dobar deo pečalbara iz okoline Carigrada, Bele Palanke, i N. Še išao je u pečalbu, kako smo već ranije rekli, u pojedine oblasti današnje Bugarske, i to specijalno u Dobružu. Ova pokrajina je poznata kao plodna i bogata i tamo je bilo potrebno za vreme letnjih meseci mnogo radnika da bi se obradile velike površine zemlje. A ovakva velika poljoprivredna proizvodnja se u ovim mestima i onda isplaćivala zbog veoma povoljnog geografskog i privrednog položaja ovog kraja /blizina Dunava kao velikog rečnog puta, blizina mora itd./ . Dakle i tamo su ovi seljaci radili poljoprivredne poslove slične onima koje su radili u Sumbalu, Šeli su, orvsi itd. Ali ovde već imamo slučajeva da su seljaci, pored poljoprivrednog rada kojim su se tamo bavili, radili još i dunajerski posao, Kazusa se

u manjoj mjeri nego što će to biti kasnije, kada se rad običnih poljoprivrednih radnika sve manje isplaćivao.

Primerbe:

- 1/Jovan Cvijić, Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje, knjiga I, 1922 g. str 200-201
- 2/Rastko Purić, Radnički Jug, 1937, strana 102-103
- 3/Rastko Purić, Radnički Jug, str 102-103
- 4/Rastko Purić, isto, str 102-104
- 5/Christa Stamenovitch, L'émigration Yougoslave, 1930, Paris, str. xix-xix 76
- 6/Jovan Cvijić, Balkansko Poluostrvo i Južnoslovenske zemlje, II knjiga, 1931, str 132-133
- 7/Vladimir Nikolić, Narodne škole u okrugu pirotskom do 1877 godine, 1924, str. 4 *Pirotu i*
- 8/Ljuba Stojović, "Politika", od 28 V 1940 godine
- 9/Dr Tihomir Djordjević, Život i običaji naroda /Arhivska gradnja za zanate i esnaf u Srbiji/, 1925 godine - Srpski etnografski zbornik, knjiga XXXIII, str. XXX
- 10/Dr Tihomir Djordjević, isto, str. 53-57 i 199-200
- 11/Tihomir Djordjević, isto, str. 135
- 12/Dr Branislav Nedeljković, Istorija baštinske svojine, 1936, str. 169-170
- 13/Jelenko Petrović, Okučje, 1930, str 3-4
- 14/Jelenko Petrović, Pečalbari, 1920, str 18
- 15/Vladimir Nikolić, Milojevo i Erudskova bun, 1932, str. 7-12
- 16/Dr Branislav Nedeljković, Istorija baštinske svojine, str 249 - 250
- 17/Svetislav Petrović, Oko naše Nišave, 1934, str 42
- 18/Svetislav Petrović, isto, str 42-51
- 19/Dr Branislav Nedeljković, Istorija baštinske svojine, str 250
- 20/Dr Branislav Nedeljković, isto, str 227 i 230
- 21/Dragoljub Trajkević, U čemu je tajna pojave i razvika industrije u Leskovcu, 1940, str 32-34
- 22/Ljubomir St. Konjic, Srbi, Hrvati i Slovenci u Americi, 1926, str 3

23/Jelanko Petrović, Pečalbari, str 14-16

24/Jovan Cvijić, Balkansko Poluostrvo, ^{knj. I} str 200, 201

25/Jelanko Petrović, Pečalbari, str 14-16 ✓

...

G L A V A II
PROMENE U DRUŠTVENOM I POLITIČKOM POGLEDU U ISTOČNOJ SRBIJI
NASTALE POSLE BERLINSKOG KONGRESA I NJIHOVA VEZA SA PE'ALBARSTVOM

Ukidanje feudalnih odnosa u krajevima istočne Srbije oslo-
djenim od Turaka.

Agrarni poredak koji je vodio u Turskoj nije ostao još dugo u Istočnoj Srbiji. Kraj ovog sistema, kao i onaj turske vlasti, bio je u ratovima između Srbije i Turske 1876 godine i naročito u ratu 1877 i 1878 godine. Kao što je poznato, Rusije i Turska su 1877 godine stupile u rat u koji se umesala i kasnije Srbija 1. decembra 1877 godine. Srbija je u ovom ratu sudelovala oko 6 nedelja. Primirje između Rusije i Turske bilo je zaključeno 19. I 1878 godine. Samo mesec dana posle ovoga zaključenja je između njih i mir, i to 19. II 1878 godine u San-Stefanu. Poznato je da je Srbima ovim mirom bila učinjena velika nepravda: iako su učestvovali u ratu, iako su osvojili od Turaka znatnu teritoriju, njima je ipak bilo dato samo nešto malo zemlje oko Kosovske Mitrovice i Novog Pazara, a Bugari, koji su uložili mnogo veće napore i žrtava od Srba, dobili su najveći deo. Međutim srpske vojske je još za vreme ratnih operacija bila osvojila od Turaka oblasti, koje je srpska vlada upravo i tražila, ali koje nije dobila prilikom zaključenja Sanstefanskog mira. Srbija je faktički u doba zaključenja ovog mira već držala u svojoj vlasti okruge niški, vranjski, toplički i pirotski, kao i druga manja mesta, na primer, Trn itd., oko kojih će se jednako, voditi borbe na Berlinskom kongresu između nje i Bugarske. I kada je Rusija tražila da Srbi napuste ove mesta posle zaključenja Sanstefanskog mira, da bi time ostavila Tursku da i ona izvrši određene ugovore na koje se nije obavezala, Srbija je zahtevala da Turci napuste okolinu Novog Pazara i Mitrovice. Datvari Jovan Kistić je htio da što više odloži izvršenje ovog ugovora, koji je za Srbiju bio vrlo težak. Doduše ni Rusi nisu mnogo naveli da Srbi ispune ove obaveze koje im je nametao Sanstefanski

mir. Zbog držanja zapadnih sila uvijalo se da se revizija ugovora o Berlinskom miru nametne sve više kao neophodna/1/.

Ali je srpska vojaka posle pomenute okruge Istočna Srbija ona nije čekala da joj ovi budu definitivno dodeljeni zaključenim mirom, pa da počne sa njihovim uređivanjem. Prvog decembra 1877 godine Srbija je stupila u rat, a već 3 januara 1878 godine izdat je Privremeni zakon o vrst uređenju oslobođenih predela, da bi stanovnici ovih oblasti "otpočetka osetili blagodeti nekakvog reda, slobode i pravde" - kako se kaže u uvodu ovog zakona. Ovaj zakon donet je na šest meseci pre početka Berlinskog kongresa. Posle donošenja ovog zakona, koji se odnosio na uređenje i poddelu novih krajeva na opštine, sresove, okruge, itd. dolazi 14 V 1878 godine zakon o "privremenom upravnom poddelanju i nadzdevanju na vlastima oslobođenih predela". A posle zaključenja Berlinskog kongresa, kada su gore pomenuti krajevi dodeljeni Srbiji, donet je 17 XII 1878 godine zakon o podeli prisajedinjenog zemljišta na okruge i sresove. Pošto je trebalo regularizovati pitanje sudjenja, sudskog postupka, prisena zakona i tako dalje u novim krajevima, to je unako posle ovog/31 XII 1878 godine/, donet Zakon o sudjenju i o zakonima po kojima se se suditi u prisajedinjenim predelima, a zatim je na ove krajeve protegnuto važenje i drugih zakona sa teritorije kneževine Srbije.

Ali pored svih ovih pitanja, koja su se morala što pre rešiti, da bi se novi krajevi uključili u već postojeću državu, pored proširivanja dejstva zakona koji su dotle važili u Srbiji i na prisajedinjene krajeve, bilo je potrebno doneti i nove zakone, nove rešenja za izvesne probleme koji su se postavljali samo u ovim novim oblastima. Trebalo je likvidirati tuvaki agrarni poređak i stvoriti slobodan posed kakav je već odavno postojao u Srbiji. Zbog toga je 3 II 1880 godine Narodna skupština izglasala "Zakon u uređenju agrarnih odnosa u novooslobođenim predelima".

Ovaj zakon inače je sadržak da učini kraj feudalnom sistemu koji je vladao u većem delu Istočne Srbije. Ali ima razlike između straganja slobodnog poseda u Srbiji 1830 i 1833 godine i sada, 1830 godine, u ovim oslobođenim krajevima. Dok su u kantičerifima 1830 i 1833 godine, kojima je ukinut muslimanski feudalni sistem u Srbiji, spahijska potreživanja bila obračunata u sumu *danaka* koji je Srbija imala da plaća Turcima, te je tako isplate spahijska pala na teret države, a ne na teret seljaka/2/, dotle 1830 godine to nije bio slučaj. Na Berlinskom kongru su Srbija se obavezala da će poštovati inovlaska prava muslimana u krajevima koji su pripojeni Srbiji. I zato je pri sprovođenju agrarne reforme pomenutim zakonom od 3 II 1830 godine morale priznati pravo na naknadu bivšim vlasnicima muslimanima za oduzeta imanja. Ali ovoga puta država nije htela preuzeti na sebe dužnost da obešteti muslimane pogodjene ovim zakonom, nego su sami seljaci, koji su dobili zemlju, morali da daju naknadu za istu. Prema propisima ovoga zakona seljaci su postajali vlasnici zemlje koju su dotle obradivali. Ali da bi zemlja definitivno pripala njima, morali su za nju dati naknadu. Veličina ove naknade se utvrđuje slobodnom pogodbom između štiha-sahibija i spahija/2/ novih gospodara zemlje. A ako između njih ne bi mogle doći do pogodbe, onda visinu naknade određuju naročite državne komisije, koje su postavljene u novim predelima da bi obavljale poslove u vezi sa izvršenjem ovoga zakona. Otkup imanja bio je obavezan, i to tako za seljake, tako i za bivše gospodare.

Što se tiče same naknade, ona je, pošto se njen iznos utvrđi prema propisima ovoga zakona, imala da bude *isplaćena* najviše za pet godina. Zakonodavac je predviđao da će biti slučajeva gde će se ista teško moći isplatiti, pa je zato donose jednu uredbu po kojoj bivši vlasnici zemlje imaju pravo seloge na imanjima novih vlasnika sve dok im ne bi bila isplaćena naknada. Tako je, *dekle*, seljak iz ovih krajeva morao da se sam otkupljuje da bi dobio otkup

slobodan posed. Ovo je bilo teško za seljake i jač, po njihovu mišljenju, i nepravilno, jer su morali da plaćaju zemlju koju su radili već toliko vremena, i to da je plaćaju Turcima od kojih su tako dugo bili tlačeni i ekonomski i politički. Razume se da oni nisu ^{skratili} hteli da bi Srbija, kao pobednik u ovom ratu, zajedno sa Rusijom/morala da svojih uslovnih neprijateljskih Turcima daje naknadu za imanja koja su ovi prigrabili od Srba. Tako su, kao što vidimo, seljaci iz ovih krajeva morali da se sami otaraju kako će se otkupiti i kako će doći do novca koji im je bio potreban za taj otkup. Treba napomenuti da je u vreme Berlinskog kongresa jedan manji deo seljaka iz Istočne Srbije, specijalno iz okolice Vranje i Pirote, već bio uspeo da se otkupi od Turaka i da stvori slobodan posed. Ali ovih seljaka bilo je vrlo malo, i to su uglavnom bili samo bogatiji ljudi.

Međutim potrebno je dodati da zakon od 3 II 1830 godine, o kome je dosada bilo reči, nije bio ponudni u rešavanju agrarnih odnosa u krajevima Istočne Srbije oslobođenim 1878 godine. Rečeno je da su seljaci po ovom zakonu postajali vlasnici zemlje koju su već obradivali tek onda pošto je isplate. Rok isplate bio je 5 godina, ali Porta u Carigradu nije bila zadovoljna ovakvim rešenjem i često je protestovala tvrdeći da su muslimani, bivši vlasnici na ovaj način opljačkani. Što je najvažnije, seljaci nisu bili u stanju da redovno otplaćuju rate kojima je trebalo da se izvrši otkup. Iako su radi toga, kao što ćemo videti, odlazili velikim delom u pešalbu, ipak je otkup plaćen vrlo neuredno. Čak su turacili odredbu da se otkup mora položiti u roku od 5 godina tako kao da se u prvih pet godina ne mora ništa plaćati nego da celu svotu novca mogu da polože tek nakon isteka ovoga roka. Pošto muslimani, bivši gospodari, koji su još uvek jednim delom živeli u Srbiji, nisu više imali ranije prinose, oni su sada zapeli u težak položaj, jer su neredovno dobijali novac za ime naknada za odsustvo.

zemlju. Zbog toga su se stalno širili čerti u Carigradu/3/, koja je opet u vezi sa tim stalno protestovala kod srpske vlade u Beogradu. Videlo se, ustalom, i u srpskoj Srbiji da se seljaci teško mogu da se otukuju. Čak je bilo irvesnih krajeva koji su opusteli zbog iseljavanja seljaka koji nisu mogli da plaćaju otkupne rate/4/. Zbog svega ovoga je srpska vlada zaključila 1882 godine t. zv. agrarni zakon, kojim je trebalo da se efikasno reši pitanje naknade bivšim gospodarima zemlje, koja je sada bila ustupljena seljacima. Po zakonu o agrarnom zajmu od 22 VI 1882 godine/čl. 1/ sve sume za ime naknade za zemlju koja je oduzeta od bivših vlasnika uzimana po zakonu od 3 II 1880 godine isplatiće državna kasa. Po članu 2 istoga zakona država postaje poverilac seljaka i stupa u svu pravu dugu poveriocima zakonom od 3 II 1880 godine. Seljaci su bili dužni platiti državi ove sume koje joj duguju po ovom zakonu za 15-25 godina/član 3/. Država se obavezuje za svoja potrebnija pravom intabulacije sa imanjima dužnih seljaka/član 4/. Dakle čak i sama srpska vlada uvidela je da je seljacima iz novoslobođenih krajeva, u obziru na njihovo siromaštvo i bedu, teško da u tako kratkom vremenu polože prk dužni otkup i zbog toga je i donela ovaj novi zakon, kojim se seljacima, bivšim čivdijama, ove obaveze u mnogome olakšavaju. Ovi motivi se vide i iz izlaganja izvestioca Zakonodavnog Odbora odušaje Narodne skupštine prilikom diskusije o zakonskom predlogu o agrarnom zajmu. Tu se ovaj zakonski predlog obrazlaže time što su seljaci iz novoslobođenih krajeva "..... oskudni i siromašni, pa nisu u stanju u koje se nalaze krajevi koji su bili u slobodi, te ne mogu da snvideaju sve terete kojima su izloženi, i ako bismo ih ostavili bez pomoći, oni bi ostali daleko u prosvetnom pogledu iza nas i ne bi se mogli kulturno s nama iznvaniti za dugo godina"/5/.

Ali ni ovaj zakon nije pokazao naročite rezultate. Već 1887 godine, prema podacima iz tog vremena, gotovo svi dužnici upra-

ve zajmove u ime agrarnog duga ili nisu plaćali ništa ili vrlo malo. Tako većina nije bila platila za drugo, treće, četvrto, peto colugodiše ništa ni na ime interesa, ni na ime otplate. Pošto je, dakle, i ovde plaćanja išlo na velikim natezanjima, iako su uslovi bili povoljniji nego što je to bilo po zakonu od 3 II 1880 g., to je 15 III 1891 g. donet zakon o oduženju agrarnog zajma u oslobođenim predelima. U ovom je zakonu posebno naglašena obaveza plaćanja duga i kamata. Dužnicima je oproštena sva neplaćena kamata do 1 I 1891 godine, ali su zato agrarni dužnici imali da isplate glavnu sumu duga za 25 godina, počev od 1891 g. i plaćajući po 7 % kamate/6/.

Pa ipak rešavanje agrarnog pitanja u novooslobođenim krajevima opet nije išlo onako kako je to bilo zamišljeno ovim zakonom. Opet su otplate polagane neredovno, tako da je 1. 9. 1902 g. Zakonom o izmeni i dopuni zakona o oduženju agrarnog zajma od 1891 g. produžen rok plaćanja još za 20 godina, i to se imalo plaćati samo glavica a ne i kamata. Međutim ni posle ovih olakšica isplate nisu išle skoro nikako. Zbog svega ovoga vlada Nikole Pašića je 20 VI 1907 g. donela Zakon o izmenama i dopunama u zakonu o oduženju agrarnog duga u novooslobođenim pokrajinama. Po ovom zakonu su sva neisplaćena dugovanja, koja je traživala država od seljaka na ime naknade za zemlju dodeljenu još 1880 g. potpuno oproštena/7/.

Tako je naposljetku posle više od četvrt veka ovo pitanje konačno dobilo svoje rešenje i seljaci iz novooslobođenih krajeva Istočne Srbije dobili su zemlju koju više nije bila vlasništvo ni turskih vladara, niti je bila pod teretom intabulacije. Zemlje koju su oni vekovima obradjivali postale je i faktički i pravno njihova svojina.

2/ Društveno-ekonomske i političke promene u novooslobođenim krajevima Istočne Srbije nastale posle Berlinskog kongresa

i njihova veza sa pašalukarstvom.

Ratovi 1876-1877 između Srbije i Turske i mirovni Berlinski kongres su svojim rezultatima imali su znatnog uticaja na privredni i politički razvitak novoslobodjenih krajeva Istočne Srbije. Ovi krajevi dobili su političku slobodu i nisu više morali da trpe zulum i žiknirana od strane turskih pašaluka i turski vlasti. Imovina i lična sigurnost bila su bolje obezbjeđene. Uklanjanje turskih feudalnih oblika eksploatacije igralo je važnu ulogu u daljem privrednom životu ovih krajeva. Turski agrarni porijek, kao što je rečeno, nije davao dovoljno poticaja za intenzivniji rad u poljoprivredi. Obim poljoprivredne proizvodnje bio je mali i uglavnom nije prevazilazio sopstvene potrebe seljaka. Međutim sada su u ovom pogledu prilike izmjenjene. Stvoren je slobodan posjed, istina, uz obaveznu otupu, ali seljak je ipak postao nezavisan. Bio je politički slobodan i u ekonomskom pogledu nije više zavisio od gospodara čija je bila zemlja. Mogao je da saje kulture kakve hoće i da sve prihode sa svoga imanja prikupi sam i da ih upotrebi kako mu je najgodnije, odnosno da eventualne viškove unovčava. Izgledalo bi posle svega oboga da su sada u izvrsnoj mjeri otpali oni razlozi koji su ranije terali ljude da napuštaju svoja sela i da traže azil na drugoj strani. Ali ipak nije bilo tako kako se to može činiti na prvi pogled. Pašalukarstvo ne samo da nije nestalo posle oslobođenja ovih krajeva od Turaka, nego je ono čak uzelo i veće razmjere.

Pašalukarstvo se u ovim krajevima zadržalo i posle oslobođenja od Turaka i čak se broj pašalukara povećao pre svega zato što je seljaštvo, koje je živelo u širočavim i planinskim krajevima, ili je živelo u ravnicama, ali nije imalo dovoljno zemlje, - bilo prinudjeno na odlazak u pašaluku pošto od one malo stoke i zemlje što je posedovalo nije moglo da se ishrani u toku cele godine. U pašaluku su morali ići mnogi seljaci i radi toga da bi

zaradili novac koji im je bio potreban u vezi sa obavezom otkupa. Jedan manji deo seljaka išao je u pešalbu da bi mogao da dokupi neko parče zemlje, da bi na taj način uvratio svoje građinstvo i da bi ga stabilizovao, tako da u slučaju neke svaki dan bivše kućne zadruge ima dovoljno zemlje. A ova zemlja bila je relativno visoka i stalno je skakala naročito radi toga što su posle oslobođenja mnogi seljaci iz planinskih krajeva, gde su se za vreme turske vladavine bili sklonili od nasilja janjizara, silasili u ravnice, tu kupovali zemlju i nastanjivali se. S druge strane sada je u zavisnosti većoj meri nego ranije, pre oslobođenja, počeo u ove krajeve da prodire kapitalizam sa svim obeljšjima koje on sobom donosi. On je prodirao iz privredno razvijenijih zemalja srednje Evrope preko Beograda i drugih srpskih gradova. Sada je oživela trgovina sa ostalim krajevima Srbije i proširila se potreba za raznim industrijskim proizvodima a sa tim povećala se i potreba za novcem. Novac je sada bio potreban ne samo za plaćanje sa im otkupa za dobijanje zemlju, nego i za plaćanje poreza. Sve je ovo činilo da su mnogobrojni seljaci iz Istočne Srbije, - nemajući šta da prodaju od svojih poljoprivrednih ili stočarskih proizvoda, jer sve što su dobijali sa svojih malih poseda u većini slučajeva nije bilo dovoljno ni za njih same, - morali da idu i dalje u pešalbu kao što su išli i do oslobođenja od Turaka.

Do sada smo izasili razloge zbog kojih je pešalbarstvo u raznim delovima Istočne Srbije ostalo i posle oslobođenja od turske vlasti. Sada treba videti u koje su krajeve seljaci odlazili u pešalbu posle 1878 godine. Videli smo već da su oni, dok su još bili pod Turcima, u malom broju odlasili u Srbiju. Ograničena većina je odlazila u okolini Carigrada, u Dobrudžu, i kasnije u Rumuniju, jer je tamo bilo više posla i zarade. Ali posle Berlinskog kongresa prilike se u ovom pogledu nešto menjaju. Pored toga što se mnoga Srpska teritorijala proširila, sada se na Balkanu, a nepo-

u srednjem susjedstvu Srbije, pojavila jedna nova država: Austrijska
u mirov i Berlinskim kongresom, pri čemu je došla Turaka u Evro-
pu, uspostavljena je Bugarska.

Na stvaranje Bugarske javljaju se u pogledu pečalbar-
stva novi momenti koji ranije nisu postojali. Granica između novo-
stvorene Bugarske i proširene Srbije prolazila je upravo pored
sanih pečalbarakih krajeva Istočne Srbije, a negde ih je i presece-
valo. Pojava ove granice nije bila bez izvesnog uticaja na pravce
kretanja pečalbara i izbor krajeva u koje će ići na rad. Na primer,
pečalbari iz pojedinih mesta koja su sada pripala Bugarskoj/Tra-
i okoline/ ~~iz Srbije~~ a koji su ranije odlazili na rad
u Srbiju, ~~sa 1878 godine~~ sada su prešli *isa tamo* /8/.

Ovi su sada počeli odlaziti na rad u razna mesta Bugarske, jer im
je to bilo bliže i pristupačnije/nisu morali prelaziti granicu
itd/, a pored toga sada su se bugarski gredovi počeli šivlje i
brže podizati, pa su imo relativno lako mogli saći posla.

Ako sada posmatramo najveći deo Istočne Srbije koji je
ranije bio u sastavu Turaka, a sada je pripao Srbiji, dakle, nacio-
nalno postao slobodan, mogli bismo na prvi pogled pomisliti da
će svi oni mnogobrojni seljaci, koji su ranije išli u pečalbu u
razna krajeve evropske Turake, a koje smo ranije pomenuli, sada
ići na rad u razna mesta svoje države pošto u tom slučaju ne bi
morali savladivati razne formalnosti u vezi sa prelaskom granice,
ne bi morali živeti u tuđoj sredini i u tuđoj državi kao što
bi to bio slučaj ako bi nastavili da idu na rad u iste krajeve u
koje su išli i ranije. Međutim pokušalo se i ovde da su ekono-
mski razlozi bili jači od svih drugih, razno političkih itd., iako
se ne može sporniti činjenica da svakvo ili nekvo povlačenje gra-
nice, ovaj ili onaj administrativni ili politički sistem može do-
nekle imati uticaja na ekonomski život dotičnog kraja. Tako se mo-
že reći da u ovom slučaju uticaj povlačenja granice imao je Bugar-

ske i Srbije nije odigrao naročitu ulogu. Seljaci iz Istočne Srbije i sada, premda je pored njih bila stvorena nova država Bugarska, sastavili su i dalje i sada u pešalbu na istu stranu, iako su sada morali da pređu granicu. Duboko da je ovde bilo raznih formalnosti koje su bile snažje ili više stroge, što je već zavislilo od toga kakvi su u datom momentu bili odnosi između Srbije i Bugarske. Nekada se granica prelazila samo sa objavama, kojih i pešalbarima izdavalu opštinske vlasti i koje su važile tri dana, kada su oni sa njima ostajali i duže, odnosno prelazili su granicu sa ispravama koje bi im izdavala srećke načelnstva. No kako je za dobijanje ovih isprava bilo vezano gubljenje vremena, a pored toga plaćale su se i izvesne takse/ove takse su, na primer, oko 1900. godine iznosile po šest dinara za svaku ispravu/, neki su išli preko granice i bez ikakve objave. Dakle vidi se da je postojanje granice predstavljalo za pešalbare veća ili manja smetaju pri njihovom polasku u pešalbu, isto kao i pri njihovom zadržavanju sa strane, u ako su, recimo, hteli da duže ostanu u Bugarskoj, onda se pešob morao pojaviti u našem konzulatu u Sofiji, pošto je inače prilikom izdavanja sa njemu omogućavano da važi osam meseci. Ali sve ove uglavnom ipak nije nateralo pešalbare da se okrenu Srbiji i da tamo traže zarade, iako bi na izgled bilo normalnije da rade u svojoj sopstvenoj državi, kod svojih ljudi, a ne u tuđinj zemlji, na primer, u Bugarskoj, koja je bila čak i neprijateljski raspoložena prema Srbiji/naročito posle rata sa Srbijom 1855 g./sve ono nije imalo uticaja na pravac kretanja pešalbara iz Istočne Srbije. U krajevima van Srbije, u Turskoj, Rumuniji, a naročito Bugarskoj, mogao se relativno lako naći posao i zato su ljudi tamo išli i radili, a drugi moment, koje smo gore naveli, nisu išli za njih velike važnosti.

Dok su pešalbari iz Istočne Srbije, koji su pre oslobođenja od Turaka išli najviše u Stambol i Dobrudžu, utamo radili

kao poljoprivredni radnici, a vrlo rjetko, i to u Dobruži, radili i
 kao dandjari, - dole pošlo 1878 g. a ovom pogledu započelo izvesne
 promene. Iako su jednim delom i pre. oslobođenja neki pečalbari
 iz ondašnjeg niševskog, caribrodskog, lučaničkog i drugih okruga
 išli u Bugarsku/najviše u Zagorje/ ipak to nije bilo u velikom
 broju. Međutim ^{pečalbari} mnogi prešli su da odu u Stambul, nego se većina
 od njih zadržala u Bugarskoj ili išla u Rumuniju. U Bugarsku su,
 na primer, išli najviše dandjari, i to u mesta Vidin, Izon Palanka,
 Berkovica, Plevna itd. Oni koji nisu imali dandjarski zanat išli
 su u Rumuniju i tako radili kao poljoprivredni radnici. ~~uvršteni~~
 1878/9/. Ne se znači da je ova podoba bila tako strogo izvedena.
 I u Rumuniju i u Bugarsku odlazili su i inače i dandjari i poljo-
 privredni radnici, a kasnije su išli i lončari. Zašto dolazi do
 ovih promena?

Pošla 1878 g. Bugarska se počela privredno podizati i
 razvijati, tako da su, s obzirom na vrhunac kipu građevinsku de-
 latnost, na primer, u Sofiji i drugim varošima, pečalbari, prvenstve-
 no iz pirotskog, a tako isto i iz ostalih krajeva, mogli tako dosta
 lako da nađu posla i zarade. Pored toga što su seljaci iz ovih
 krajeva sve više počeli da se bave dandjarskim zanatom u samoj
 Sofiji i u drugim bugarskim gradovima, isto kao i u raznim grado-
 vima u Rumuniji, oni su slične poslove radili i u selima, i to
 kako u bugarskim, tako isto i u rumunskim. Podizali su seljacima
 kuće od "ćerpiča" ili su "nabej". Ove posledaje su se iznajmivale
 u Rumuniji, i to od drvenih direkta i sidova nabijenih zemljom/le/.
 Pečalbari koji su radili ove kuće u Bugarskoj i Rumuniji pričaju
 da su seljaci, kod kojih su oni radili, bili bogati, da su imali
 dosta zemlje i stoka; ali da su živeli vrlo primitivno: stanovali
 su u zemnicama koje su se jedva odgovarale nad zemljom, nisu
 imali nikakvog nameštaja itd. Ovi pečalbari govore da su u stvari
 oni "radili" iz zemlje" Bugari i Rumuni i da su imale i one kuće

u kakvima stanjuje ostali svet. Uostalom i sami seljaci, na primer, iz okolina Pirota, Kulaševca, i drugih mesta Istočne Srbije nisu u ovo vreme, odmah posle 1878. godine, bili bogzna kakvi zidari i majstori. Oni su se prvim počeli baviti u mušči; kada se počela postepeno širadživati Sofije i druga manja i veća mesta u Bugarskoj i kada su se zidarSKI majstori i zidarSKI radnici počeli više tražiti i bolje plaćati, onda su se i oni počeli odavati ovom poslu. I to su, prema pričanju starih pečalbara koji su radili u Bugarskoj između 1880-1890 g., prvi majstori zidari iz ovih krajeva učili zidarSKI zanat kod Makedonaca, koji su takođe dolazili ovde u velikom broju u pečalbu, ili su pak učili kod majstora Ornotravca i Tračana, koji su bili od davnina poznati kao dobri zidari. Tako su i seljaci iz pomenutih krajeva postepeno počeli da se bave zidarSKIM poslovima. Da kod njih nije još bila tradicija u ovom poslu vidi se i po tome što su, u slučaju kada nije bilo dundjerskog posla, majstori sa svojim radnicima radili i obične poljske poslove u mestima gde bi se zatekli. U Istočnoj Srbiji će biti kasnije, kao što ćemo videti, čitavih sela iz kojih će pečalbari raditi samo dundjerske poslove. Ali osrednetih godina prošloga veka vidimo da iz svih ovih krajeva ina, pored dundjera, mnogo seljaka koji u Rumuniji ili u Bugarskoj, u Dobrudži/na tuđim imanjima rade sve razne poslove kao i u ovom selu: oru, kopeju, šeraju, kose itd. Nekima su bili i sluga kod rumunskih velikašnika "čokoja" ili poljski čuvari i tome slično/11/. No ipak su oni u većini želeli i trudili se da postanu zidari, jer su, naučivši ovaj zanat, mogli zaraditi više nego obični poljoprivredni radnici, sluga itd.

Ovo što je rečeno sa pečalbarima Istočne Srbije uopšte važi i za krajeve južno od Leskova, naročito za Krusište i Vlasinu /predela između Leskova, Vranja i /usteniha/. I odavde su ljudi iz istih razloga kao i ostali pečalbari iz Istočne Srbije išli na rad na okolinu Carigrada, a zatim u Grčku, Rumuniju i naročito

u južnu Bugarsku /12/, -koja im je bila najbliža. Tako isto i seljaci iz okoline Beviljgrada su, živeći u teškim uslovima, i nemajući dovoljno prihoda od oskudnog imanja, da bi se mogli ishraniti, odesili u pečalbu /13/, i to najčešće u Bugarsku, pošto im je ona bila najprijступnija.

Naglasili smo da su pogled oslobodjenja seljaci iz nizozemskih sela Istočne Srbije velikim delom odlazili u pečalbu u Bugarsku. Bilo ih je, doduše, dosta koji su samo prolazili kroz ovu zemlju i onda, obično kod Vidina, prelazili Dunav i odesili u Rumuniju. Ali pošto je Bugarska bila bliža, to su pečalbari velikim delom ostajali ovde. Napomenuli smo da je ovama bio razlog, pored mogućnosti dobre zarade, i blizina raznih varoši i knjeva u Bugarskoj, u koje su odlazili ovi seljaci i tamo nalazili posla. Ako se uporedi, recimo, okolina Carigrada, kuda su pečalbari išli naročito do 1878 g., sa Sofijom i okolinom, onda je razumljivo zašto je tako veliki broj pečalbara dolazio u Bugarsku. Jer do Carigrada su putovale pešice oko dvadeset dana, a na put do Vidina ili drugih mesta u Bugarskoj, pa čak i na odlazak u Rumuniju, nije trebalo više nego obično 4-5 dana, i to, razume se, pešice. A već i da se govorimo o Sofiji, da koje se moglo stići iz pojedinih sela iz okoline Pirota samo za jedan dan. Zato su ljudi odatle rado išli u Sofiju, a naročito ako bi našli povoljno plaćan posao, jer su malo gubili na putu, a pored toga su mogli i preko leta da obilaze svoja imanja i svoje porodice. Zeki od njih su dolazili više puta preko leta natrag u svoja sela, i to za vreme važnijih poslova, kao što je vršidba ili letva.

Prirodno je da pri odlučivanju pečalbara u koje će se ^{na rad} krenuti igra ulogu, pored udaljenosti krajeva u koje bi se išlo, još i veća ili manja mogućnost zarade. Ovo se najbolje vidi kod pečalbara iz Makedonije. Pošto je pečalbarstvo u Makedoniji starijeg datuma nego, na primer, u Istočnoj Srbiji, tamo se sve po-

jave u vezi sa njim lakše uočavaju, jer su tokom vremena dobile
 jasnije forme. I baš zato ovde zapažamo izvesne druge momente koji
 se srećemo u Istočnoj Srbiji. Tako, pored udaljenosti mesta gde bi
 se moglo naći posla i pored izgleda sa manju ili veću razlikom
 igra ulogu i jedna druga činjenica. Radi se o tome da su se
 iz pojedinih krajeva Makedonije manje ili više specijalizovali
 pojedinaim poslovima i zanatima, pa zato i odlaze xkx pretežno
 u one krajeve u kojima mogu obavljati one vrste poslova kojima
 su oni najviše izloženi. Ova mesta inače mogu biti često udaljenija
 neka druga, gde bi se također mogli zaposeliti. Treba u vezi sa ovim
 napomenuti da su, na primer, Makedonci odlazili u pečalbu najviše
 u Grčku, pošto im je ona bila bliža, nego tako isto i u Turku, u
 okolina Carigrada, zatim u Rumuniju i u Bugarsku. U Bugarsku su
 naročito odlazili posle njenog osvajanja i bili su još i tamo
 preplavili. Bivali su se tamo raznim poslovima, a naročito su bili
 poznati u Sofiji kao sidari i još više kao pekari, kafedžije, gosti-
 oničari itd. Takođe su i u Rumuniji Makedonci imali svoje pekare,
 mlekare, kafane, narodne kuhinje, poslastičarnice itd/14/, a oni naj-
 siromašniji i početnici radili su kao pomoćno osoblje u svim ovim
 radajama ili su bili zaposleni kao građevinski radnici i slično.
 Oni prvi, koji su imali u Rumuniji ili Bugarskoj razne snetake i
 ugostiteljske radnje, trgovine itd, često se nisu ni vraćali natrag
 u svoj zavičaj, nego su tamo ostajali za dugi niz godina, odveli
 su svoje žene i decu/retko su se tako ženili/ i tako su ^{nekim} uvek o-
 stajali u ~~ovim~~ zemljama. Ovo naročito važi za one Makedonce koji
 su radili u Bugarskoj i, kasnije, i u Srbiji, a naročito u Beogradu.

Od polovine XIX veka pa nadalje bilo je iz Makedonije
 sve više pečalbara, i to zbog nerešenog agrarnog pitanja, zbog veli-
 kog siromaštva mnogih krajeva, zatim zbog suluzan Turaka i Erasmata
 i nemogućnosti da se zbog isovinske nesigurnosti odaju više
 stočarstvu, gde je za to bilo uslova. Ošto ovako veliki broj pe-

šaljara nije mogao naći posla, recimo, u Bugarskoj, Rusiji i, Grčkoj i u samoj Turskoj, to vidimo da oni idu u još mnogo udaljenije zemlje nego što su one gore navedene. Tako ih vidimo u Austriji, Madjarskoj, Nemačkoj, Francuskoj, Čehoslovačkoj itd. Oni su porci toga odlazili u Egipat, Palestinu, Persiju, Irak i druge zemlje bliskog Istoka, na drugoj polovini XIX veka idu u velikom broju u Kanadu, Severnoameričke države itd./15/.

3/ Podizanje železničkih pruga u pojedinim krajevima

Istočne Srbije kraja XIX veka i njihova veza sa pešalbarskim

Kroz celu Istočnu Srbiju, a posebno kroz krajeve od Niša do Caribroda, vekovima je Carigranski drum bio najglavnija saobraćajna arterija. On je imao veliki privredni značaj za celu Istočnu Srbiju, a naročito za bližu i dalju okolinu mesta kroz koja je prolazio. Iako je do 1878 godine u ovim krajevima vladala uglavnom stara privreda, ipak je i onda ovaj drum predstavljao značajnu mogućnost da se lakše uvode izvesni proizvodi, ukoliko je istih bilo za prodaju, kao i da se brže i jeftinije dođe do nekih potreba, koje seljaci ne proizvode sami.

Ovaj drum je još više dobio u važnosti posle oslobodjenja od Turaka, i to zbog toga što su onda krajevi koji kroz koje on prolazi privredno počeli da se podižu blagodarći ekonomskoj i političkoj slobodi koju su zadobili posle oslobodjenja turske vlasti.

Ali posle 1878 g. ovi krajevi dobijaju nove i vrlo važne saobraćajne puteve. Radi se, naime, o podizanju železničkih pruga koje su imale da idu od Beograda do Niša i dalje do Caribroda i Vranja. Verovatno da ove pruge, koje su, ustalom, bile prve u Srbiji, ne bi bile tako brzo izgrađene da se Srbija na Berlinskom kongresu nije na ovo obavezala pod pritiskom Austrije, za koju su iste bile od velike važnosti. Pruge od Beograda pa do Niša

i od Niša do Vranja, kao i od Niša do Pirota, imale su, prema Ekonomskom sporazumu između Srbije i Austrije, posle njegov zaključenja je tek Austrija pristala da podupire srpske zahteve pri zaključenju mira 1878 g., a koji je protodio saopšten Berlinskom kongresu, da budu izgrađene u roku od tri godine od zaključenja mira. Po gore pomenutom sporazumu Austrija je bila dužna da zapredu se podizanjem ovih pruga u Srbiji utiše na tursku vladu u tom pravcu da i Turska sa svoje strane prilikom podizanja železničkih pruga na svojoj teritoriji ima u vidu to da se obezbedi veza sa srpskom železnicom kod Vranja, da bi tako ova pruga dobila vezu sa Jegerškim morom. Istu obaveznu Austrija je primila i u odnosu na železničku prugu koja je išla od Niša dalje prema Pirotu. Ovde je Austrija trebala da omogući vezivanje ovog kraća železničke pruge sa bugarsku železnicu koja bi se u međuvremenu izgradila do Caribroda/16/.

Pošto se, dakle, Srbija obavezala na Berlinskom kongresu da izgradi pomenute pruge, ona je, pošto je unekoliko sredila prilike posle ratova 1876 i 1877 godine, pristupila gradjanju pruge Beograd-Niš. Ali pruge Niš-Vranja i Niš-Pirota Srbija nije mogla da izgradi u određenom roku od tri godine, jer je bila finansijski oslabljena posle pomenutih ratova, a pored toga nije bilo sigurno hoće li Bugarska i Turska izgraditi u međuvremenu svoje pruge do Caribroda i Vranja. Zbog svega ovoga Srbija je tražila od Austrije da se odloži gradjanje pruge Niš-Pirota i Niš-Vranja. Austrija na sve ovo nije htela tako lako da pristane i zato je bilo poznanje i odugovlačenja, ali je najzad rečeno da se pruge do Vranja ^{sto pre} izgradi, a da se neko vreme odloži gradjanje pruge Niš-Pirota/17/.

Posle kratkog istorijata izgradnje ovih pruga treba napomenuti da je železnica Niš-Pirota nije dugo čekala na svoje podizanje. Ona je već krajem osamdesetih godina bila u radu, a 1895 g. već je puštena u saobraćaj.

U toku daljeg izlaganja, posebno čemo se osvrnuti na ekonomski značaj koji je pruga Niš-Piroć imala za one krajeve Istočne Srbije kroz koje je prolazila. Ona je vezala Niš, Belu Palanku, Piroć i celu bližu i dalju okolinu ovih mesta za ostale delove Srbije. Tako je sada do kraja izvedeno priajedinajenje novoozbodjenih krajeva Srbiji, pošto su sada isti podizanjem ove pruge bili vezani sa nju i privredno, a ne samo politički i administrativno.

Pored opšte ekonomske važnosti koja je *za Istočnu Srbiju* *Pretpostavljala* izgradnje železničke pruge Niš-Piroć-Caribrod, ona je u vreme samog podizanja, isto kao i kasnije, imala i posebnu važnost za krajeve kroz koje je prolazila. Ona je imala u neku ruku i čisto lokalni značaj, i to utoliko što su, na primer, mnogi seljaci iz okolnih sela za vreme njene izgradnje mogli dobiti posla i nisu morali da idu u pećalbu u udaljenije krajeve.

Prema pričanju starijih ljudi iz sela koje se nalaze pored ove pruge, seljaci su na podizanju iste radili kao obični radnici, a pored toga radili su i sa svojim volovima i kolima. Terali su pesak, prevozili zemlju itd. Ako su radili sa svojim kolima i stokom, onda im se plaćalo prema broju kubnih metara prevezena zemlje ili peska, ili su dobijali nadnice ukoliko su radili sami. Pošto je ova pruga prolazila mahom kroz nerovne terene i teško prohodne planine, a ređe kroz ravnice, to je ovde bilo mnogo grubih radova kod procepanja tunela, uske ili običnih prolaza, a tako isto i kod privlačenja visokih bedema na niskim i podvodnim mestima. Ovakvih radova je bilo, dakle, mnogo, pa su tako seljaci iz ovih okolnih mesta u velikom broju našli ovde posla i zarade. A kada je pruga već bila završena i kada je bila puštena u saobraćaj, onda su bili potrebni ljudi koji će raditi na njenom čuvanju i održavanju i, razume se, ovde su se najčešće upošljavali oni kojima je leta bila najbliža. A to su bili mahom oni seljaci čije

su sela bila manje ili više udaljena od ove pruge, tako da su svako jutro mogli da odu na rad i da se uveče opet vrate svojim kućama. U selima oko P, rota, Sela Valenke i N, ša ima živih ljudi koji su radili na podizanju pruge i koji su kasnije radili i na održavanju iste. Oni pripadaju da su nekadašnje radionice koji su bili zaposleni na održavanju pruge i njenih potrebnih desetak godina prošlog veka, a i kasnije, bile stvarno ništa, naročito ako se uzmu u obzir zarade koje su imali pešakari iz istih mesta koji su išli na rad van svojih sela. Same radionice, istina, nisu bile ništa nego, recimo, prosečne radionice pešakara u Rumuniji ili Egipatu, ali pošto ovi na pruzi nisu radili svakog dana, već samo onda kada se ukazivala potreba, to su, naravno, ukupno, pešakari koji su išli na rad u druga mesta zaradjivali više nego ovi radnici na pruzi. Ali ovde ima drugih momčata koji su odabirali da ovi seljaci ostaju da rade kod svojih kuća iako se u udaljenijim krajevima više zaradjivalo. Bilo je (i onda, u selima) kao i kasnije, porodice koje nisu mogle da šalju svoje članove na duže vreme i dolaze od kuće. Ovo su bile mahom izokodne porodice, koje su imale interes da njihovi odrasliji članovi ne idu daleko od sela, nego da rade negde u blizini, pa makar i manje zaradjivali. Ne premda su, naravno, ostvarivali više zarade nego kada bi se udaljili od kuće na duže do sedam meseci, sa koje bi vreme bili u pešaku, oni su ipak na ovaj način, pored toga da pruzi, mogli da nadgledaju i rade svoje imanje na selu, te bi im u krajnjoj liniji sve izišlo na isto.

Pored seljaka iz opštini sela koji su radili na izgradnji pruge, bilo je na njoj i ljudi sa strane, koji su bili većinom neposredni kao kvalifikovani i stručni radnici i majstori. Među ovima je najviše bilo Italijana. Oni su mahom radili kao kamioneri. Tako su pored njih imali kamionerski sastav i mnogi seljaci iz ovih krajeva. Naravno, je da je ovo dobro došlo ovim seljacima koji su kasnije išli u pešaku van svojih mesta. Oni

su bili u mogućnosti da onda kao kamioneri zarade više, a kao *občini* radnici. Uostalom nisu samo seljaci iz sela duž p. Niš-Pirot naučili kamionerski zanat od Italijana, nego su zanat od njih naučili i Crnopravci, i to u vremenu kada su našoj zemlji počela graditi prve železničke pruge/18/.

Kada govorimo o privrednom značaju novoizgrađenih železničkih pruga u Istočnoj Srbiji, i to, pruga Niš-Pirot-Ceribrod i Niš-Vranje/ jer smo što jek već rečeno sa krajeve kroz koje lazi pruga Niš-Pirot može u velikoj mjeri važiti i sa one ob. kroz koje je prošla pruga Niš-Vranje/, -onda nikako ne treba zanemariti njihovu važnost u vezi sa pečalbarstvom u ovim krajevima. Inko smo istakli da su mnogi seljaci iz ovih mesta kroz koje su prošle ove pruge našli zaposlenja pri izgradnji istih, pa što nisu morali ići u pečalbu, ili su se kasnije zaposlili na održavanju i čuvanju tih pruga, ili su radili kao strobrodajnog osoblja po železničkim stanicama i u samom voznom parku, - ipak treba naglasiti da su ovi ljudi predstavljali samo mali broj siromašnih seljaka iz ovih krajeva koji su morali ići u pečalbu. Pa i ovaj broj se još više smanjio kada su radovi na dotičnim prugama bili privedeni kraju. Onda su svi oni koji nisu mogli da se zaposle na održavanju pruge ili kao železničko vozna pomoćno osoblje morali da se vraćaju svome pečalbarskom životu i da idu na rad u one krajeve u koje su išli i ranije. Tak se može zapaziti još jedna interesantna činjenica u vezi sa izgradnjom ovih pruga, a to je da su, na primer, posle izgradnje pruge Niš-Pirot-Ceribrod seljaci iz siromašnih sela iz krajeva kroz koje je prošla ova pruga, a posebno seljaci iz Miševskog okruga, morali ići u pečalbu i u većem broju nego ranije. Kada je seljacima iz ovih sela bilo teže da se snabdjevaju hranom, jer pre podizanja ove pruge i pre oslobodjenja od Turaka svi viškovi hrane, ukoliko ih je bilo u Miševskoj kotli, dolazili su na lokalna gradna tržišta/uglav-

u Piroć/ili su u sama sela, koje su imale viškove pšenice i kukuruza, dolazili seljaci iz planinskih mesta, kupovali hranu i na svoja konjima je odvozili u svoja sela. Ali sada, posle podizanja pruge Niš-Piroć-~~aribrod~~, sve viškove hrane su razni trgovci otkupljivali od seljaka već odmah posle žetve i izvozili ih na dalja tržišta, što im je sada posle podizanja pomenute pruge bilo nesravnjeno lakše nego ranije i pružilo im je mogućnosti za unosnije sarade i brže bogatstvo nego pre. Zbog svega ovoga su seljaci iz planinskih i siromašnih sela, koja su se nalazila u bližoj ili daljoj okolini ove pruge, teže dolazili do potrebne hrane, morali su je skuplje plaćati i zato su ~~u većem broju~~ morali odlaziti u ~~većem broju~~ ranije.

Primedbe.

- 1/Slobodan Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, prva knjiga, 1926, str. 411-413
- 2/Slobodan Jovanović, Vlada Milana Obrenovića, knjiga druga 1927, str. 2, 3
- 3/Slobodan Jovanović, isto, str. 3
- 4/Dr Branislav Nedeljković, Istorija baštinske svojine u Srbiji, str 292
- 5/Stenografske beleške narodne skupštine, godine 1891, str 1773
- 6/Dr Branislav Nedeljković, Istorije baštinske svojine u Srbiji, str 291
- 7/Dr Branislav Nedeljković, isto str 292
- 8/Jovan Cvijić, Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje, prva knjiga, str 201
- 9/Jelenko Petrović, Pešalberi, str 17
- 10/Jelenko Petrović, isto str 17
- 11/Jelenko Petrović, isto str 17
- 12/Rista T. Nikolić, Krajina i Vlasina, /Srpski etnografski zbornik, knjiga XVIII, sveska VIII, /1912, str 42.

13/Dr Jovan Hadži-Vasiljević, Caribrod i Bosiligrad, 1923,
str. 12.

14/Rastko Purić, Radetnički Jug, str. 106-108

15/Rastko Purić, isto, str. 106-110

16/Slobodan Jevnović, Vlada Milana O'rasovića, knjiga II,
str. 8-12

17/Slobodan Jevnović, isto, str 8-12

18/Jelenko Petrović, Pečalbari, str 23

G L A V N I T I M B I

GLAVNA OBELEŽJA PEČALBARSTVA U ISTOČNOJ SRBIJI U VREMENU OD
KRAJA XII Veka PA DO BALZANSKIH RATOVA

1/ Pojave koje su krajem XIX i početkom XX veka uticale na manju ili veću brojnost pešalbara u Istočnoj Srbiji.-

U poslednjim decenijama XIX i u prvoj deceniji XX veka u Istočnoj Srbiji redovno je svake godine odlazio veliki broj ljudi u pešalbu, i to prvenstveno u Bugarsku i u Rumuniju, a kasnije u drugim delom i u pojedine krajeve ondašnje Srbije/ u Bukovinu, Pomorje, zatim u gradove Beograd, Smederevo, Kragujevac itd./ . Međutim treba napomenuti da razmera između ovih ljudi koji su redovno išli u pešalbu i onih koji to nisu činili nije svakako bila ista. Iako je nedostatak dovoljno zemlje osnovni ekonomski uzrok pešalbarstva, ipak nije obavezujuće da svaki onaj seljak, koji nema dovoljno zemlje da bi se na njoj mogao ishraniti, mora da postane pešalbar u pravom smislu reči. Isto kao što se događa da ponekad mora da se odaju pešalbi i oni seljaci koji imaju relativno dosta zemlje, ali su usled raznih okolnosti /nerodne godine, suše, poplave itd./, prinudjeni da u toku jedne ili više godina potraže zaradu van kuće. Tako dakle, vidimo da ima okolnosti koje čine da se u izvesnim godinama broj pešalbara povećava znatno iznad prosečnog nivoa. S druge strane vidimo i to da mnogi seljaci koji ne mogu da se ishrane na svojoj zemlji i koji bi prema tome bili prinudjeni da idu u pešalbu ipak ne napuštaju svoje sela nego nalaze razne mogućnosti i načine da, bežeći se pojedinih oblicima domaćih radinosti, izvesnim zanatima itd., ostvare one prihode koje im ne može dati njihov mali posad.

U toku daljih izlaganja razmotrićemo i jednu i drugu vrstu okolnosti i raznih momenata koji utiču na veću, odnosno manju brojnost pešalbara nego što bi to inače bile normalne.

a/ Okolnosti koje utiču na povećanje broja pešalbara.

Ovde se u prvom redu mogu navesti razne elementarne nepogode koje mogu, ako su većeg obima, da unište letinu seljaciima

te su tako ovi primadjeni da se lute, izmislja ostaloga, i pečalbe, samo da bi se mogli prehraniti, kao i da ne bi morali prodati stoku zbog toga što ne mogu da je ishrane. Tako se u nekim selima u Hlačevskoj kotlini desilo da je u dve uzastopne godine, 1897 i 1898, preko lute grad uništio celokupnu lutenju. Ova sela se inače nalaze na najbovatijem i najplodnijem zemljištu u okolini Pirota, te se tako računaju kao najbovatija u ovom kraju. Međutim i pored toga je iz ovih sela bilo pečalbara pre oslobodjenja od Turaka, a tako isto i posle. Ali se vreme ovih gradobitnih godina, a tako isto i posle njih, broj pečalbara iz pomenutih sela je osjetno povećao, pošto su tih godina morali da dokupljuju hranu čak i one kuće koje to nikada ranije nisu činile. Pored toga bila je jednim delom prodevena i stoka, jer nije bilo mogućnosti da se isto preko zime prehrani. Zbog svega ovoga su se neki seljaci u ovo vreme pozajmivali kod raznih selenaša u Pirotu, ili u drugim selima, zbog čega su kasnije morali da idu u pečalbu da bi mogli da otplate dugove i kamate, koje su obično za kratko vreme vrlo mnogo narastale. Tako dok je pre ovih elementarnih nepogoda u ovim selima davala pečalbare svaka osma ili deseta kuća, sada se njihov broj veoma mnogo povećao: naravno svake osma ili deseta kuća, iz koje bi išao poneki pečalbar, sada su iz svih kuća, osim iz onih najbogatijih, skoro svi odrasli muški članovi odlazili u pečalbu/1/.

Sličnu situaciju imamo i u nekim selima Lužničkog okruga. U Lužnici je već odevno, u toku celog XIX, a naročito početkom XX veka, bilo pečalbara koji su išli u Bugarsku i ostale krajeve, ali su takodje velikim delom išli u pečalbu u Srbiju i tamo radili kao čerzidžije i kao ciglari. Ali oko 1909 g. i kasnije bilo je pečalbara iz ovih mesta još više nego inače, jer je te godine bilo u nekim delovima Lužnice velika oskudica u hrani. U ovom smislu nailazimo u listu "Slobodna Reč" jedan članak pod naslovom "Kroz Lužnicu". U njemu se govori o gladi koja je zavladała u pojednim delovima pirotskog okruga i naročito se naglašava teško

stanja u Luknici, a zatim se navodi sličan slučaj jednog starca koji kaže da se porodicom jeda u dva dana samo jednom i da su digli ruke od sebe, nego gledaju samo da spase stoku da je ne bi morali prodati. Isti starić priča da se nadao da će mu sinovi doneti novaca iz pečalbe, tako da bi mogao da kupi hrana i da plati porezu. Međutim dana nisu doneli ništa, jer im je drugovan/vođa pečalbarske družine, odnosno posrednik pri nalaganju posla, udržio novac koji su oni zaradili, a njih je punilo bez ikakve pare/2/. U drugom broju pomenutog lista govori se i o nekim selima iz Visoka/naziv se planinski kraj severoistočno od Zirota/, odakle se vidi da je i tamo te godine vladala glad. Tako u selu 'uštici, prema izveštaju ovog lista, vladala je u tolikoj mjeri, da deca plaču gladi, a otac seli Bogu da ih uzme k sebi da se ne bi dalje mučila. U nekim selima Visoka ne samo da je bila vrlo skupa ljudska krmna nego je isto tako bila skupa i stočna hrana. Navode se primeri da su neki seljaci prodavali koš pleva po 2-3 dinara, što je u ono vreme predstavljalo sasvim sumu novca. Takođe se navodi jedan slučaj iz sela Balta-Berilovca, gde se radi pristo o običnoj trgovini ljudima. Naime, jedan čovek daje svoju kćer od 14-15 godina za ženu nekome koji mu za ovo daje sasvim sumu novca. Devojčica je morala da ode iz očeve kuće iako nije želela da se uda za tog čoveka, samo da ne bi dalje gladovala, a otac je bio prinudjen da upravo prodaje svoju kćer samo zato da bi mogao da spase od gladi ostala decu/3/.

Međutim nije samo 1909 godine sa sironošne seljake iz pojedinih planinskih sela u okolici Zirota predstavljale izuzetne teškote u pogledu ishrane. I u toku 1904 godine bila je slična situacija u raznim zabačenim selima pirotskog okruga. Te godine su na primer u selu Šestignabar za šest meseci tri lica umrla od gladi/4/.

Proveravanjem svih i sličnih podataka u selima Visoka

I činjenice ustanovili smo da su pomenuti krajevi u ovim godinama zaista bili u izuzetno teškom ekonomskom položaju, što je bilo uveličano nizom nerodnih godina, tako da su u tom vremenu seljaci iz pomenutih krajeva išli u mnogo većem broju u pečalbu nego što je to ranije bio slučaj. Pored ovih elementarnih nepogoda većih razmera, koje su u vremenu na vreme činile da ljudi iz pojedinih mesta idu u pečalbu više nego obično, bilo je u krajevima Istočne Srbije i drugih činjenica koje su dovođile do sličnih rezultata. Ovdje treba navesti pojavu filoksere, koja je upropastila sve vinograde u ovoj pokrajini. Istina III reka bilo je ovdje dosta vina za loze i seljaci su imali dobrih prihoda od prodaje grošnja i vina. Ali oko 1892 g. pojavila se filoksera, koja je za kratko vreme uništila sve vinograde. Širenje ove bolesti, koja se u Srbiji javlja već oko 1880 g., nije se, uprkos svim merama koje su bile preduzimane od strane državnih vlasti, moglo stati na put. I tako su za kratko vreme stari vinogradi propali, a novi nisu bili podignuti i to prvo radi toga što ljudi nisu imali novaca da bi mogli da kupe nova kalemijena loza, i druga, što su u početku malo verovali u novu američansku podlogu, na kojoj su kasnije i bili obnovljeni vinogradi. I dok je ranije siveće grošnje prodavane po dobroj ceni, a vino se izvozilo jednim delom i u Bugarsku, dotle sada svega svega više nema. Seljaci iz vinogradarskih sela bili su bez ikakvih jednog dela svojih redovnih prihoda. Izog toga su bili prinuđeni da idu u pečalbu više nego pre, pošto nisu mogli da podmiru ni svoje najnužnije potrebe ostalim prihodima, niti su imali novaca da bi mogli da obnove nastredale vinograde.

b/ Pojave i okolnosti koje su uticale na smanjivanje broja ljudi koji bi išli u pečalbu.

Priznaje se što se siromašni seljaci odvajaju od svojih sela i svojih porodica i odlaze u pečalbu tek onda kada su se

drugih mogućnosti da u ovom selu ili u neposrednoj okolini zara-
de novca koji im je potreban da bi pokrili sve izdatke oko izdr-
žavanja i ishrane svoje porodice. Zbog toga oni, pre nego što bi se
našle ili više stalno počeli obaviti poslove, potnuševoje da i kod
svojih kuća rade izvesne poslove, da izrađuju razne proizvode, koje
bi usvođili i na taj način povećali svoje prihode. Iako nailazimo
vrlo često na selšake da siromani seljaci u planinskim krajevi-
ma Istočne Srbije, bogatim šumom, na primer, u istim selima severo-
istočno od Pirota ili u okolini Leskovca/Vučje III/5/-, izrađuju
razne predmete od drveta /buklije, svirale, sastruge, stolice, vilo,
lopate itd./ i te prodaju u obližnjim gradovima. Isto tako seljaci
iz planinskih i šumovitih krajeva teraju drvo na gradnju u okolne
gradove ili još češće u sela koje se nalaze u ravnicama i koje
nemaju šume i tako prodaju ovu gradju ili drvo. Vrlo često u ovim
selima oni razne vrste, izrađuju od drveta ili drvo za go-
rivo ili na gradju za pašnjak, odnosno kukuruz.

Treba takođe napomenuti da su siromani seljaci, naro-
čito u brdskim krajevima gde je bila više volova se razvijanje
stočarstva, nastojali ^{da} povećaju broj stoke i prihoda koje
bi na taj način dobili nadoknade nedostatka zemlje i kupa hrane
kojima je potrebna. Međutim treba naglasiti da se u planinskim
krajevima Istočne Srbije stočarstvo krajem III i početkom II ve-
ka nije isplaćivalo, jer je mleko bilo jeftino, te tako prihodi od
čuvanja stoke nisu mogli da zadovolje ni najosnovnije potrebe
seljaka. Ovo stanje nije moglo da potpuni ni racionalnija prerađa
mleka, koja je u vidu tarade kačkavalja počela da prevladjuje
kako u planinskim selima, gde se kačkavalj pravio od ovčeg, tako i
u ravnicama, gde je isti pravljen i od ovčeg i od kravljeg mleka
/6/. Prihodi od ovaca su nešto stožili kada se od ranijeg kolektiv-
nog načina mlekarenja, koje je bilo upražnjavano u planinskim kra-
jevima, koje je bilo poznato pod imenom bačijanje, pri čemu se od

mleka pravio obični beli sir i maslo/koje su naročito tražili Turci, jer po propisima svoje vere nisu jeli svinjaku mast/-prešle posle odlaska Turaka na izradu kačkavalja, koji se izvozio u Grčku, Egipat i druge zemlje. Pa ipak ovi prihodi od stočarstva su i kasnije bili nedovoljni kao i pre, tako su u početku pokazali izvestan porast. Ovo je bilo stoga što su kasnije veliki trgovci, kao što je slučaj u okolini Pirota, Sarabroda i drugih mesta, ili bogatiji seljaci, bili uzeli u svoje ruke izradu kačkavalja u celom jednom kraju. Oni su u planinama imali svoje "bačije" obične u svakom selu po jednom - ili jednom na više sela, i tu su izradjivali kačkavalj od mleka koje su im donosili seljaci. Pošto ovih trgovaca i bogataša nije bilo mnogo, oni bi, svaki u svom kraju, nagovili seljake da im donose mleko na taj način što bi im u proleće, kada se počine se izradom kačkavalja, a kada su seljaci i u ravničarskim selima, a naročito u planinskim, u najvećoj mudi zbog toga što nemaju kreme ni za sebe ni za stoku, niti imaju novaca na put da bi mogli poći u pešalbu, - davali im svoje na zajem ili na ime akontacije, odnosno kapare za mleko koje će im oni donositi u toku dotičnog leta i time bi ih obavezali i prinudili da im isto prodaju po ceni koja bi njima najviše odgovarala. Na svakim pojavu da, na primer, pojedini trgovci i proizvođači kačkavalja u raznim, pre svega stočarskim krajevima Istočne Srbije, diktiraju cene mleku i drže silom novca čitava sela u ekonomskoj i političkoj zavisnosti/naredjujući im gde moraju da glesaju itd/, - nailazili smo u Istočnoj Srbiji ne samo pre 1914 g., nego i sve do Prvog svetskog rata.

Nešto više prihoda od stočarstva mogli su da ostvare seljaci iz ovih sela koja su bile bile posjednicima varošima. Ovi seljaci su mogli da nose mleko u varoši i da ga tamo prodaju po nešto povoljnijim cenama nego što bi im plaćali pojedini trgovci koji su se bavili proizvodnjom i prodajom kačkavalja. To je bio razlog što su seljaci iz ovakvih sela držali razmerno više stoku

veći seljaci iz susednih sela. Najviše su oni mogli u gra-
 dovima predavati mlatu, ali i to pod nešto povoljnijim uslovima
 nego drugi seljaci davali su do toga da je iz ovih sela bilo
 razmerno manje pedalaru nego iz drugih ^{sela} u istom kraju, koja su
 bila udaljenija od većih gradskih mesta a imala su imala sve
 ostale uslove stare a svega iste, porodne obradive zemlje, njena
 plodnost itd. Ovo ilustruje primjeri selih sela u okolici Pirota
 /1/, a naročito u okolici Vile, Kijevara itd. u kojima se jedan do-
 bar dio seljaka bavio čuvanjem kova i predajom mlatu po pomskim
 gradovima, najviše raznošenjem mlatu po krahmu.

Kada govorimo o izvesnim pojavama koje su u pojedinim
 krajevima istočne Srbije obilježavale usroke i naj goru do odlaska
 mnogih seljaka u pedalaru i koje su u toj njihovoj kralji usmjerivale
 broj pedalara, — onda u vezi sa ovim moramo dodati i razne ob-
 like domaćih radinosti kojima su se istijučivo bavile žene, čime su
 pokazivale snajkovu a svojom porodičnim gasilacima. Ovdje treba
 navesti naročito izradu sukna u krajevima istočne Srbije u kojima
 ima dosta ovaca, a pre svega u okolici Pirota, gdje ova pojava
 najviše izabavali.

Još pre oslobodjenja od Turaka izradjivale se sukno u
 ovim krajevima, ali je to bilo samo za neposrednu potrebu, a vrlo
 malo za predaju. Tek posle oslobodjenja, kada je pirotski kraj pri-
 pojan Srbiji i kada su trgovačke vaze izmedju njega i ostalih
 srpskih krajeva postale življe, tek onda je nastala veća tražnja
 sukna i ono se počelo izradjivati u većoj mazi nego ranije. Sukno
 su naročito tražili i kupovali trgovci koji su dolazili iz Po-
 vine, jer su tadašnji seljaci malo izradjivali oveke sukna, pa je
 zato isto imalo dosta dobru prodaju. Sukno se dakle, u pirotskim se-
 linakim izradjivale od osamdesetih godina XII veka, pa sve do Bal-
 kanskih ratova u velikoj mazi, kuma i to tako u bogatijim selima
 u ravninama, tako isto i u planinskim, u ovim poslednjim više, pošto

na onu bila siromašnija, a pored toga su imala više ovaca, te im je tako bio ovaj posao olakšan: izradili bi sukno uglavnom od svoje vune, donosili bi ga u gradove i prodavali trgovcima/obično po 15-20 dinara meter/.

Svi posao oko izrade sukna i oko njegove prodaje svršavale su žene, i to čak i onda kada bi im muževi bili kod kuće. Ovo je bio slučaj tako u planinskim selima, tako i u onima koja su bila u dolinama. Gdje ima nešto razlike između jednih i drugih sela u izradi sukna u tome što, kako one reku, seljanke iz planinskih sela mahom rade sukno od svoje vune, dotle u ravninama seljanke moraju vunu najčešće da kupuju, pošto nemaju toliko mnogo ovaca. U selima koja se nalaze u bližoj ili daljoj okolini Pirota izradom sukna bavile su se ne samo žene iz siromašnih kuća, nego i one iz bogatijih. Žene, dakle, obično same kupe vunu i počnu da je pređu i spremaju za tkanje u domima kada se ne radi u polju, ili najčešće preko zime. Ako neka žena nema novca da kupi vunu onda bi joj istu davali trgovci iz varoši na veresiju, a tim da se obračunaju sa njom kada im ovo donese izrađeno sukno. Ali u ovom slučaju su žene dobijale vunu po skupljoj ceni, jer im je ovo bila neka vrsta pozajmice, pa je zato trebale naplatiti na ovaj način kamatu. Ovo u toliko pre što trgovac ne mora baš kupiti ovo sukno koje je napravljeno od vune date na veresiju. Dotična žena mogla je sukno prodati i drugom trgovcu, a svome zajmodavcu vratiti samo dužnu sumu. Žene su obično dolazile do novca potrebnog za kupovinu vune i na druge načine. Uzale bi ga, na primer, na zajam od starišne zadruga u kojoj i same žive ili pak od nekog drugog muškog člana iste kuće, a tim da su taj novac vratile pošto budu prodale izrađeno sukno. Ali često one najmlađu novac od pojedinih žena koje su već ranije izrađivale sukno i koje imaju izvesnu gotovinu. Sve su ove pozajmice davane pod kamatu. A ta kamata nije bila niska. Iznesilo je obično "dinar na banku", kako je bilo uobičajeno

u to vreme, i to ne za godinu dana, nego samo za ono vreme koje je potrebno da se izradi sukno sa koje je kupljen vuna od tog novca, što obično traje dva do tri meseca. Tako, dakle, sve kamate iznosi do 40%. Slična postojala su se pravila i u jednoj istoj kući u kojoj su četiri devojke jedna drugoj novac na zajam. Jer je svaka četiri sukna radila za svaku, sama ulagala novac i sama raspolagala novcem koji bi dobila od prodaje sukna. Često je i svaka u svakom kućama sama ili sa svojom sestrama radila sukna i raspolagala novcem dobijenim od istog, sasvim od svojih snaga. Imale su i same radile ovaj posao sa velikom strpljivošću i energijom. Prema podacima koje smo prikupili u sredinama piroškog okruga videli se da su žene radile u tolikoj meri, da su često noćima ostajale bez sna. Celo noći bi prele, sedeći pored siabe svetlosti, a bilo je među njima i takvih koje u toku cele noći noge ne bi legle u postelju, nego bi mnogo puta prodrmale sedeći i onda bi nastavljale da rade. Ako je bilo u kući više žena, sedele bi sve zajedno i dok bi jedna sedela drmale, druge bi i dalje radile, tako da se u nekim kućama svetlost cele noći nije ni gasila. Ovakva izdržljivost u radu prosto zapanjuje, jer treba imati u vidu i to da su ove žene, pored posla što izrade sukna, morale da rade i za kući, satim oko stoke, da su bile opterećene decom i da su uz sve ovo često radile i u polju. Čak i kada bi išle od kuće do njive i motrag, i onda bi prele, a tako isto i u polju, posle ručka ne bi legle da se odmore, kako se to obično radi, nego bi sedele pored mlakaraca koji su opavali i prele bi. Ovakav naporan i iscrpljujući rad žene je sa rezultat da su žene napevale da izrade po jednu ili po dve trube sukna od jasnih do proleđa, tako se obično praktikovalo, odnosno od kraja jeseni do proleđa, što znači mnogo kada se uzme u obzir da nisu radile samo ovo, nego da su imale i puno drugih poslova.

Kada bi sukno bilo gotovo, onda bi ga žene nosile trgovci-

cina, ili su često sami trgovci selazili kroz sela, obično u pred-
 će ili u jaseci, i pokupili bi izradjeno sukno. Plaćalo se odmah, i
 to prema kvaliteti izrade i prema broju aršina. Tako bi seljankama,
 posle svih odčitaka na vunu i valjanja sukna, ostajale po 50-60
 dinara, što je predstavljalo utvori naknadu za njihov rad. Ako bi
 radile u toku godine po dve partije sukna, onda su mogle zaraditi
 i do 120 dinara. Ova je suma bila za ono vreme /kraj XII i početak
 XIII veka/zantna, jer je u nekim slučajevima iznosila skoro polovinu
 zarade koju su njihovi muševi donosili posle šest meseci provede-
 nih u pečalbi. Moglo se, doduše, dogoditi da su nekada zaradjivale
 i mnogo manje, ako bi cene sukna bile niske ili ako bi se trgovci
 podvalili na vunu lošeg kvaliteta i s. sl.

Ova izrada sukna kojom su se bavile skoro sve kuće u
 selima pirotskog okruga, bila je uslole velike ekonomski naredite
 pred Balkanske ratove. Takođe, prema pričanju trgovaca, koji su se
 cenijama radili sa suknom, godišnje iz okolisa Pirota izvozilo oko
 30.000 aršina sukna/8/. I počto su se time bavile, kao što je reče-
 no, mnoge porodice, onda su prihodi od istoga nastolike dopunjavali
 njihov porodični budžet, jer su ovi prihodi, koje su ostvarivale
 žene svojim istrajnim radom, bili skoro najveći penzi onih koje su
 donosili njihovi muševi iz pečalbe. A ovo je imalo još veću važnost
 zato što često puta iz svakih kuća siromašni seljaci, prema pri-
 čanjima starijih pečalbarskih žena, koje su radile sukno već od
 1890 g. i čiji su muševi bili pečalbari dugi niz godina, nisu bili
 priuđjeni da baš svake godine idu u pečalbu ili nisu morali da
 ostaju toliko dugo kućno bi inače morali.

Novac koji bi seljankе dobile izradom i prodajom sukna,
 jednim delom su upotrebljavale za nabavku pokućstva i drugih po-
 treba o kojima u seljačkim kućama vode računa samo žene, zatim za
 opremanje svojih kćeri, a drugim većim delom su davale taj novac
 svojim muševima da bi ovi, sami ili u zajednici sa ostalim zdra-

garina s kojima su živeli u kući, dokupili koje parče zemlje. Jedna starica je, na primer, prišla, sa bez izvesne odgovornosti i gordosti, da je ona svojom vrtomom napravila i kupila tkanje na koje sada žive njeni unuci. Ali često je ovaj novac trošan i na kupovinu hrane koje je nedostajala do nove žetve.

Interesantno je podneti ovde skicirani su ~~na~~ žene koje su se bavile izradom sukna, a obično se to da su rođeni sukno, t. j. posao u koji se muški članovi porodice nisu uključili, niti su se kada se im u vidu priroda posla, mogli uključiti, a obično se to da su ostvarivale nezavisno od muževne snage prihode, da su dolezale u poslovni kontakt sa trgovcima iz gradova kojima su prodavale sukno ili od kojih su kupovale vunu itd., - sa ovim načinom sticane i izvesnu ekonomsku samostalnost u odnosu na svoje muževne i na celu porodičnu zadrugu. Videli smo da su pojedine žene koje su izradjivale sukno imale i svoja neštetejstva, da su taj novac posejmljivale na visoke kamate drugim ženama koje su htela da kupe vunu i da rade sukno ili su ga čak posejmljivale i starećinske porodične zadruge u kojima su same živle, i to kada je trebalo podmiriti izvesne potrebe čije je troškove imala da snosi cela zadruga/da se plati pores, da se ~~ne~~ dokupi neka parča zemlje itd./, ili su pak davale taj novac drugim zadrugarima, i to sve uz usaju ili veću kamatu. Ove žene su posejmljivale novac u pojedinaim slučajevima čak i pojedinaim seljacima u selu, i to, razum se, na visokim kamatama /9/. Kada se im, pored onoga što je gore navedeno, u vidu i to da su mnoge od ovih žena često same vodile celu kuću, da su vodile računa o stoci, o usaju, čak su im muževi bili sa duže vreme odsutni zbog poslova, onda je razumljivo što je ovaj rukovodjenje, sa svojim poslovima, a sve svega njihove većim delom autonomno raspolaganje novcem dobijenim od izrade sukna, zatim od predanja vune za izradu ćilimova, ^{na primer} koje su žene vratile sa račun trgovaca u Parotu, - dovelo do izvesnog stepena ekonomske samostalnosti ovih žena u odnosu na njihove muževne, i naročito na porodičnu zadrugu

kao celinu. Posle Balkanskih ratova od 1912 i 1913 g. i posle prvog svetakog rata izrada sukna ne više nije isplativala. Sukno, koje je pre traženo i kupovano u ovim krajevima, a koje se tražilo u Srbiji, postepeno je posle 1918 g. potiskivano fabričkim suknom i zato je tražnja istog bila mnogo slabija nego ranije. U piroškom kraju su žene sve manje i manje radile sukno za prodaju, nego su iste izradjivale sukno za svoje sopstvene potrebe. I nekoliko su ga i radile za prodaju, ali kao ranije nisu kupovale vunu, nego su išle trgovcima sukna te su im svi davali vunu da se njihov rad izradjaju sukno. Kad bi bile gotove sa suknom, one bi ga trgovcima, koji bi ustanovili merenjem da li je upotrebljena sve data vuna sa izradu gotovog sukna i isplatiti bi ovim ženama za rad obično po 2-3 dinara od aršina, aršina 72 cm. Isto su žene za jedan krab sukna od takozvanog aršina koliko bi izradile sa jednom simu, mogle da dobiju oko 200-300 dinara. Ali sada je zarada bila znatno manja nego ranije, kad se uzme u obzir da je pre 1912 g. kupovano od žene bilo mnogo veće. Sada, dakle, seljankama više ne plaću svojoj novcu u ovoj posao, nego se ustvari privlaču u najmanje radnike velikih trgovaca i proizvođača sukna, radići za njihov sistem skupa i gubeći i onaj mali deo zarade koji oni imaju od proizvodnje sukna koji su imale do 1914 g. Umesto da rade u predušćima i radionicama koje bi podigli i održavali trgovci i proizvođači sukna, ove siromašne seljake rade kod svojih kuća i izložene su, blagodareći njihovoj kraja ojoj bedi i zlostavljanju, bezdušnoj eksploataciji koju nad njima sprovode njihovi poslodavci, a koji pretstavljaju nekada vrstu nečastive izradje trgovaca, proizvođača i seljaka.

Slučaj sistema kućnog rada vidimo takođe u okolini Pirota i kod trgovaca koji daju siromašnim seljankama da im predvumu potrebnu sa zarada poznatih pirotskih ćilimova. I dok žene

i devojke, pa čak i nezavršene devojčice, koje pomenu majkama, sedeli kod svojih kuća radi nekih delova za račun bogatih trgovaca po 18 i 19 dinara dnevno za jednu noć/le/od koje se jedva može opatiti u životu, -dotle siromašne seljake moraju da provedu dane i noći predviđajući da bi kao naknadu za svoj rad dobile jedan ništavni sumu novca. Na predanje vase trgovci su plaćali odmah iz rata 1914-1918 godine prema tehnikama ispredene vase, i to se jedino oku/oku 1250 grama/13-25 dinara, a kasnije se plaćalo počev od 5-le dinara, što je revinilo od vrste vase i precizno, kada bi jedna žena isprala jednu oku vase mora da radi po nekoliko dana/čak i do četiri dana, Verovatno da se nigde na drugom mestu ne može dobiti jeftinije radne snage nego ovde. Treba napomenuti da je ovaj oblik eksploatacije postojao još krajem XIX veka i početkom XX veka, ali je on zarodio bio usen nakon prvog svetskog rata.

30
 Kao što se vidi iz prethodnih izlaganja, sve ono čime su seljaci iz siromašnih dela Istočne Srbije bavili kod svojih kuća a numerom da nebi pribave dopunske prihode, da bi mogli da se izbrane sa svojim porodicama i da ne bi morali da se udaljavaju od svojih kuća radi sticanja tih prihoda na drugoj strani, -mogle je u izvornoj stvari samo da ublaži uslove koji su doveli do pojave pešalbarstva i da tako ublaži ovu pojavu pešalbarstva. Ali ni bavljenje stočarstvom, i mličarstvom, ni bavljenje raznih vrstama domaćih radinosti/počev od izrade raznih drvenih predmeta, pa do izrade sukna, predanja vase za račun trgovaca itd., što su razlike između pešalbara/, -nije moglo u vremenima od Berlinškog kongresa pa do Balkanskih ratova /kao ni posle Prvog svetskog rata/ da otkloni osnovne uslove za pojavu pešalbarstva, tako da se ovaj pešalbarstvo kroz celo to vreme i dalje, sadržava, pa čak, usvili epizodno i pojedina, najjači samo nekoliko forma u kojima se javlja.

2/našti pogled na selalbarstvo u istočnoj Srbiji pred Balkanske ratove: vanpodsne porodice i zadruga

U toku dosadašnjih istraživanja, a naročito u glavi drugoj, videli smo da su u toku celog XIX kao na početku XX veka, pre do Balkanskih ratova i do Prvog svetskog rata siromašni seljaci iz Istočne Srbije u velikom broju odlazili u pešak u pojedine krajeve Evropske Šume, upravo u okolinu Carigrada, i zatim u Rusiju u Bugarsku i Rumuniju. A kada su okruzi niški, pirotski, vranjski i toplički bili pripojeni Srbiji i kada su se njima bili povezali železniškim prugama onda su oni počeli u većoj meri odlaziti u pešak i u Srbiju.

Iz ovih krajeva kao što je naglašeno, bilo mnogo pešaka, ali treba napomenuti da je u i u ovom pogledu bilo razlika između razlika između pojedinih krajeva Istočne Srbije, između pojedinih ovcova, pa čak i između pojedinih sela u istim ovcovima. Ove razlike između pojedinih sela, ovcova itd. u pogledu broja siromašnih seljaka koji su odlazili u pešak potiče su pre svega otuda što su seljaci iz pojedinih sela, koja su se nalazila u relativno plodnijim dolinama (nišavska kotlina), plodna dolina okoliša i Južne Morave, Timoka itd. /i koja su bila vezana boljim saobraćajnim arterijama sa pojedinih gradovima, - imali nešto više plinoda od zemlje i od stoke ili su mogli naći posla i u blizini svojih sela, na primer, po rezultatima predusudina u gradovima itd. Onda se mogu navesti samo kao primer sela u dolinama pojedinih reka koje su malo pre reke ili reke, sela na severozapadnoj strani zagajevskog ovcva /Valevo, B. Sokolovica, Bačje, Vlasto Polje, Dubetino, Vesilj, Vins, Bolshovce, Trgoviste, Lukovce i dr. /, odnosno pojedina sela caribrodskog ovcva kao G. Galenovci, Senokos, Goraji Krivodol, Smilovci, Slavina, i slična pojedina sela u lužničkom, vranjskom ovcvu itd. Ne smeta da iz svih ovih sela nije

uopšte bilo pedesetih. Ujha je bilo i pre rata od 1912-1913 g., a tako isto i posle, ali razmerom u smanjen broju, pošto se ovde skoro jedna polovina porodica može da izdrži do nove žetve od prihoda koje dobija sa svoje gazdinstva. Neka od ovih sela imaju nešto više plodne zemlje, druga imaju dobra šuma, imaju uslova za gajenje stoke, neka su blizu pojedinih većih rudnika ili gradskih naselja i tako imaju mogućnost da pod povoljnijim uslovima unovče svoju svoju proizvodnju, ili najmanje imaju seljaci iz ovih sela mogućnosti da se zaposle u neposrednoj blizini svojih sela i da stanuju i da se hrane kod svojih kuća.

Međutim ogromna deo seljaka iz Istočne Srbije bio je prinudjen da redovno svake godine u proleće napušta svoja sela i da odlazi daleko od svoje kuće da bi našao makar kakav posao i makar tako nisku zaradu i da se u jeseni vrata sa nešto novca, koji će se upotrebiti za kupovinu hrane. Ima ogromna broj sela koja se nalaze u siromašnim, besputnim i neobrađenim krajevima Istočne Srbije, u kojima najvećim delom nema šuma ili pogodnih pašnjaka, a još manje dobre zemlje za obradivost, i iz kojih svi odradili muškarci idu u pedesetu. U ovim selima je redak izuzetak da postoje porodice iz kojih nikop ne mogu da idu van sela da bi tražile posla i zarade. Primeri radi treba pomenuti takva sela koje se nalaze u kraju poznatom pod imenom "Zaglavak" / Gradista, Bajnovac, Aldinac, Hodičevac, Ervaik, Repušinci, Papratna, Gubrovaica, Balta-Brilovci, Kalna, Goraja i Donja Kuvatica /, koja sela u jednom delu caribrodskog okruga oko Vinske Planine / Ošarovci, Iskrevoći, Petračinci, Jancov Dol, Rakita, Evonac, Nebojškević i dr. /, pa onda mnoga siromašna sela u nišavskom, belopoljskom, inčaničkom okrugu itd.

Ovaj i inače mučan život siromašnih seljaka i pedeseta iz Istočne Srbije još više se pogoršao otkad su počeli ratovi 1912-1913 g. U ovom vremenu su siromašni seljaci prodavali čak i zemlju da bi se izdržali, pošto im je zbog ratnih prilika bilo

zabranjen odlazak u pećalbu u Rumuniju, pa i pošto se čak i tada nastavilo sa egzekucijama i prisilnim naplatama poreza/11/.

Orde narodno takođe kao primer selo Zavoč, koje je 1913 godine imalo 155 domova, sa pećalbu u Rumuniju ili na stalni rad pod nadzoru u P. rot išlo je svake godine po 150 ljudi/12/. Međutim kada su izbili pomenuti ratovi seljaci iz ovog sela bili su u izvanredno teškom položaju jer nisu ni sa koje strane mogli doći do potrebnih prihoda, pošto nisu mogli ići preko granice, a u smom P.rotu su mogli mnogo teže naći posla nego ranije.

Seljacima iz svih gore pomenutih krajeva zarade koje donose iz pećalbe zaista predstavljaju osnovni izvor prihoda i bazu njihovog opstanka, dok im ajinovi sićušni, liliputanski i siromašni posedi daju "samo utočište", daju im krov nad glavom i hranu samo za kratak vremenski period u toku godine/13/.

Uopšte uzevši u celoj Srbiji, a ne samo u Istočnoj Srbiji, započelo krajem XIX i početkom XX veka osiromašenje i proletari-zovnije seoskih masa, koje je došlo kao rezultat klase diferencijacije na selu, kao rezultat pljačke, selenašenja i eksploatacije koju su nad siromašnima i srednjim seljaštvom sprovodili predstavnici buržoazije iz sela i gradova, zatim kao rezultat velikih poreskih nameta koje je sprovodila državna vlast itd/14/. Tako, dok se u vremenu od 1889 do 1897 g. prema podacima državnih statistika iz tog doba, naglo povećao broj vlasnika sa površinom zemlje od 20-50 i od 50 i više hektara, došlo se istovremeno smanjivo broj siromašnih seljaka sa posedom od 1-2 hektara, a raste procenat seoskih porodica bez zemlje. Na primer, prema zvaničnim podacima, na svakih 100 seoskih porodica bilo je 1887 g. bez zemlje pet porodica, 1880 ovaj broj se popeo na 16,70, a 1897 g. na 21,57 % porodica. Ovaj procenat seljaka bez zemlje se svakako u toku prve decenije XX veka još više popeo, samo što o ovome nema podataka/15/.

Iako se odvijalo ovo klase diferenciranje i raslojevanje na selu u Srbiji može donekle da pokaze činjenica da je, na primer,

a vremenu od 1891 do 1908 g. izvršeno u Srbiji oko 120.000 javnih prodaja imanja, a u ovim prodajama bilo je rasprodato 164.000 raznih nepokretnosti/16/.

Ova zapuštanja, koja smo izneli u pogledu Srbije uopšte, važe svakako u punoj mjeri i za samu Istočnu Srbiju, u kojoj je s obzirom na to da je ovo bila pokrajina siromašna, pretežno brdovita i bez dovoljno plodne zemlje, sa nerazvijenim privrednim mogućnostima, "pasivna", kako se to govorilo, -ovo klasno diferenciranje na selu, s osiromašavanjem i proletarijizovanjem seoskih masa još više dolazilo do izražaja, o čemu svedoči i izrazito veliki i sve veći broj seljaka koji su krajem XIX i početkom XX veka bili prinudjeni da odlaze u pečalbu.

Treba u vezi sa prethodnim izlaganjima dodirnuti još i pitanje raspada i nastajanja porodičnih zadruga koje se zapala u Istočnoj Srbiji krajem XIX i početkom XX veka. Ovo treba pomenuti zato što ova pojava ima čvrste veze sa pečalbarstvom. U vezi sa prodornim kapitalističkim načinom proizvodnje i kapitalističkog privrednog i društvenog sistema uopšte, koji je dolazio iz zemlje Srednje Evrope u Srbiju u toku XIX veka/u veći deo Istočne Srbije krajem XIX veka, t. j. uglavnom posle oslobođenja ovih krajeva od Turaka/ima prelaz od naturalnog tipa privrede, koji je u velikoj mjeri prevladavao u Srbiji, kada se u seljačkim domaćinstvima proizvodilo uglavnom sve ono što je bilo potrebno dotičnoj porodici, -na proizvodnju u izvesnoj mjeri i za tržište. Proizvođača na tržište uzimala je sve šire razmera, čemu je doprinisla i pojačana razmena i trgovina. Novog vrsta industrijske robe sve više prodiru na selo. Bogatije seljačke porodice, koje žive u manjim ili većim porodičnim zadrugama, su u sve povoljnijoj situaciji, jer mogu viškove hrane i ostalih proizvoda koje dobijaju sa svoga imanja relativno lako uspevati i novcem koji na ovaj način dobiju mogu zadovoljavati razne svoje potrebe,

proširivati svoj posed i pojačavati eksploataciju nad siromašnim seljacima. Najutim porodične zadruge sa male zemlje e su mnogo članova nalaze se u vrlo teškom položaju, pošto se mogu da upotrebe sve svoje članove na svom malom posedu, ove zadruge šalju većinu od njih da rade pod nadzicom kod bogatijih seljaka ili pak da uzimaju od istih zemlju u nasplatu i prihode od rada ovih zadrugara koristi cela zadruga. Ali kako prihodi koji se na ovaj način stvaraju skoro redovno nisu dovoljni da podmiru sve potrebe zadruge, to se neki od članova zadruge počinju baviti pojedinačnim zanatima ostajući u selu, ili pak počinju odlaziti u pečalbu.

Šta biva sada sa prihodima koje stvaraju ovi članovi zadruge koji se odaju raznim zanatima, koji rade pod nadzicom u selu ili koji odlaze u pečalbu? U zadrugama su u početku, kada ovekvi glasnijevi nisu bili česti, ovi članovi zadruge prihode koje su ostvarivali radom van kuće predavali starišini zadruge, a zadruge se starale o zadovoljavanju svih potreba kako svih pečalbara, zanatlija itd., tako i njihovih porodica. Oni su, dakle, novac unosili "u kuću", kako se to kaže u nekim krajevima Istočne Srbije, i od tog novca su se podmirivale zajedničke potrebe cele zadruge: skupljivala bi se hrana, obavljale pojedine vrste industrijske robe, a ponekad, iako retko, mogla se kupiti i neka njiva. Ali ubrzo ovi članovi zadruge koji su se bavili zanatima, pečalbarom itd. žele da sami koriste rezultate svoga rada. Njima se činilo da oni stvarno mnogo više doprinose zadrugi nego ostali članovi. Oni ovo misle utoliko pre ako imaju više odrasle dece koja mogu da rade. Zato oni zahtevaju da se njima dopusti da zadrugu sa sebe odu što sarade. Tako vidimo da je krajem XIX veka u Istočnoj Srbiji iz pojedinačnih, naročito većih zadruga, bilo i pojedinih pečalbara koji su radili i zaradjivali odvojeno i od kojih je svaki zadržavno za sebe odu što je saradio u pečalbi. A kada bi davali taj novac što većini zadruge za zajedničke potrebe, — "u kuću", onda se ovde sa

vao čitav niz komplikovanih okolnosti: koja je kolika dno novaca,
 šta je i koliko kupljeno od toga nepokretne imovine, stoke, da li
 je šta sezidano, po kojoj će se to razmeri kasnije deliti/jer oni
 koji nisu išli u pešalbu isticali su da su oni izdržavali i hra-
 nili decu i žene članove zadruga - pešalbara itd./, - što je sve
 davalo povoda mnogim neslaganjima i rasprama među zadrugarima.
 Sličnu situaciju imamo i u ovim porodičnim zadrugama u kojima su
 se žene bavile, pored svoga redovnog posla, i izradom sukna koje
 su prodavale trgovcima u gradovima. Bila je redovna pojava da su
 svake i svake svake za se le radile sukna i svake za sebe izdrž-
 avale prihode od ovoga, odnosno svake je taj prihod većim delom
 davala svome mužu i na taj način su ove uče porodice u okviru
 jedne porodične zadruge stvarale posebnu imovinu, i to ne samo
 pokretnu, nego i nepokretnu.

Sve ove okolnosti, naročito mogućnost da pojedini zadrugar
 svojim radom van zadruge, baveći se raznim zanatima, pešalbarstvom
 i sličnim poslovima, mogu da zarade više nego što su mogli u
 svojoj zadrugi, - činile su da su se mnogi seljaci osecali u sve
 manjoj meri vezani za zadrugu. Tako je sve ovo, a posebno pešalbar-
 stvo, kako beleži i Crjčić/17/, imala značajnu doprinela slablje-
 nju i raspadanju porodičnih zadruga. U vezi sa ovim treba dodati
 da i Svetozar Marković, govoreći o raspadanju porodičnih zadruga
 u Srbiji, dolazi do sličnih konstatacija. Tako on kaže: "Muški čla-
 novi zadruga, koji izuču kakav zanat /obično zanatliki/ pa mogu pok-
 raj seljaničkih poslova sami zarađivati van zadruga, imaju pravo
na tu zaradu, ali oni obično tada ostavljaju zadrugu" /18// pod-
 rukom Sv. Marković/. Te seljske porodične zadruga bile su svima
 ovim okolnostima znatljno potkopani i one su se u toku prvih
 decenija XI veka sve više i više raspadale, a umesto njih se
 samo u Istočnoj Srbiji, nego i u susednoj zemlji, postupno su
 prevladavale inokosne seljačke porodice.

Prisudbe:

- 1/Jelenko Petrović, Pečalbari, str 13-20
- 2/"Slobodna reč" Piroć, godina 1909, br.1
- 3/Slobodna reč, Piroć, 1909, br.2
- 4/Radničke novine, broj 47/1904 god.
- 5/Sergije Dimitrijević, Socijalna struktura sela i agrarna reforma u Leskovačkom okrugu, 1946 g., str 8
- 6/Prema podacima koje smo prikupili od starijih ljudi iz okoline Pirota kačkavalj se u ovim krajevima počeo izradjivati već pre 100 godina. Prvi je počeo da radi kačkavalj jedan Glasarin, koga je doveo neki trgovac. Po priđenju drugih seljaka, kačkavalj su počeli prvi da rade Grci, i to već oko 1870 g., a zatim i Bugari oko 1882 g.
- 7/Jelenko Petrović, Pečalbari, str 21
- 8/Milivoje V. Savić navodi preteranu cifru od 300.000 aršina koliko se po njemu godišnje izveze sukna iz okoline Pirota.
/Milivoje M. Savić, Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda, knjiga I. 1922 g., str 165-166
- 9/Bilo bi zanimljivo uporediti ovu pojavu sa pojavama izna prakupana/trgovinaja/Sibiru o kojima govori Lenjin u svome delu "Razvitak kapitalizma u Rusiji". Imaće u ispitivanju ovih pojava nismo mogli naići na slučajeve da su se pojedine čene iz okoline Pirota i uopšte Istočnoj Srbiji, počele same baviti i trgovačkim, odnosno prekupečkim poslovima u vezi sa suknom i t. sl.
- 10/Dragiša Lepšević, Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji, 1928 g., str 114-115
- 11/"Radničke novine", br 119/1913 g.
- 12/"Radničke novine" br 106/1913 g.
- 13/Milica Goranović, Naš seoski posed i tehnika, str 4.
- 14/U Srbiji je izvršeno javnih prodaja za neplaćeni porez: 1901 god. 7.747 prodaja; 1902 g. - 6.480; 1903 g. - 4.960; 1904 g. - 6.374; 1905 g. - 5.684 javnih prodaja, Radničke novine, br 55/1912 g/.
- 15/Sava Mužikravić, Socijalizam na selu, časopis "Borba", godina 1911, knjiga IV/str 44-52
- 16/Radničke novine, br 162/1913 g.
- 17/Jovan Ovičić, balkanske Poluostrvo i južnoslovenske zemlje, II knjiga, str. 174
- 18/Svatoslav Marković, Srbije na Istoku, 1892 g., str. 31

G L A V A I V

POSREDOVANJE U ISTOČNOJ SRBIJI POSLE PRVOG SVETSKOG RATA

1/ Društvene i ekonomske prilike u Srbiji posle prvog svetskog rata

Posle završetka prvog svetskog rata, na osnovu da se nisu poboljšali politički i ekonomski uslovi u kojima je živelo srpsko seljaštvo Srbije opšte, pa i posebno Srbije, nego su se i pogoršali. Mnogi seljaci su se učestvujući u Balkanskim ratovima i ugroženo u toku rata od 1914-1918 g., sa dugim periodom vremena odvojili od svojih kuća i u tom razdoblju njihovo imanje je bilo slabo obrađivano, bilo je zapušteno, tako da su oni od svoga gazdinstva mogli posle rata dobiti još manje prihoda nego ranije. Kada se vratio čeda i to da je veliki deo njihove imanja i krasne stoke bio u toku ratnih godina opljačkan od strane neprijatelja, da je isto tako opljačkan i uništen veliki deo imovine, onda je razumljivo u kakvom su se teškom položaju nalazili siromašni seljaci kada su se iz rata vraćali svojim kućama.

Agrarna reforma koja je u Jugoslaviji sprovedjena posle 1918. godine nije mogla, kao što smo već istakli ranije, da pruži nikakvu obilježnu pomoć siromašnim seljacima i bezzemljašima. Sve re u vezi sa agrarnom reformom sprovedjenom su neodlučno, dopuštene su mnoge izigravanja i zaobilaznja veđ i izvan blagih propisa u pogledu maksimuma zemlje koji može da posede veleposedilac, tako da je ustvari siromašni seljaci, kolonisti i bezzemljaši da to relativno malo zemlje u odnosu na površine koje su, čak i po svekrva zakonskim propisima, mogli biti rasdeljeni. Pa i one seljačke porodice koje su dobile nešto zemlje, kao i siromašne seljačke gazdinstva/porodice bezzemljaša i bezovlasnjaka, nisu imala ni one kolonijalne zemlje koje predstavljaju jedan maksimum, potreban za postojanje i opstanak samostalnih proizvodnih jedinica/1/, niti im je od strane države pružena potrebna pomoć u rasnoj stoci, inventa-

ru, kredita itd.

Iako u samoj Srbiji, a isto tako i u Istočnoj Srbiji, nije bilo nekih naročito velikih poseda, iako nije bilo sasvimata feudalnih odnosa i feudalna eksploatacija, kao što je to u Austrijskog posle Prvog pa sve do Drugog svetskog rata bio slučaj u ostalim krajevima Jugoslavije, iako je Srbija smatrana sa samim se siromašnim seljačkim obiteljima, ipak je i ovde bilo bogatstvo i bilo je potrebno da se veći posedi pojedinih bogatijih seljaka, trgovaca i industrijalaca razdela siromašnim seljacima. Treba u vezi sa ovim napomenuti da je na primer, u Srbiji, prema podacima iz Statističkog godišnjaka Kraljevine Srbije od 1905 g., koje navodi T. Ristić, bilo 35.000 bezzemljaša. O broju bezzemljaša u samoj Istočnoj Srbiji nema podataka, ali ako uzmemo da se teritorije bivše Moravske banovine donekle poklapala sa teritorijom koja obuhvata Istočnu Srbiju, onda, čak i prema znatno ulpšenim podacima koje daju buržoaski naučnici, vidimo da je oko 1936 godine bilo u Moravskoj banovini 4.770 bezzemljaša/3/. Međutim i pored svega toga agrarna reforma je u Srbiji uopšte, i posebno u Istočnoj Srbiji, u veoma maloj mери mogla da ismeni postojeće stanje. Mali broj najsiromašnijih seljačkih porodica iz Istočne Srbije otišao je u Vojvodinu i tamo se u svojstvu kolonista stalno naselio, a ogromna većina ostalih siromašnih seljaka ostala je i dalje na svom siromašnom posedu, vodeći kao i pre težak i mukotrpan život.

Kao što vidimo, siromašno seljaštvo u Istočnoj Srbiji, kao i u Jugoslaviji uopšte, nije dobilo ništa naročite od naoprednjene agrarne reforme. I u isto vreme ovo seljaštvo bilo je sve više izloženo eksploataciji koju su nad njim sprovodili svi, počev od neoskih bogataša, ososkih dućančija, preko raznih vreoških trgovaca, pa sve do krupnih finansijskih kapitalista, industrijalaca itd. Pored toga siromašni i srednji seljaci bili su izloženi porastu nametaka, koji su bili veoma teški i nepravedni, a odno-

ru, kredita itd.

Iako u sasej Srbiji, a tako isto i u Istočnoj Srbiji, nije bilo nekih naročito velikih poseda, iako nije bilo sastatana feudalnih odnosa i feudalne eksploatacije, kao što je to slučaj posle Prvog pa sve do Drugog svetskog rata bio slučaj u ostalim krajevima Jugoslavije, iako je Srbija smatrana za zemlju sa sitno-seljačkim obelježjem, ipak je i ovde bilo moguće i bilo je potrebno da se veći posedi pojedinih bogatijih seljaka, trgovaca i industrijalaca razdele siromašnim seljacima. Treba u vezi sa ovim napomenuti da je, na primer, u Srbiji, prema podacima iz Statističkog godišnjaka Kraljevine Srbije od 1905 g., koje navodi T. Ristić, bilo 35.000 bezzemljaša. O broju bezzemljaša u sasej Istočnoj Srbiji nema podataka, ali ako uzmemo da se teritorija bivše Moravske banovine donekle poklapala sa teritorijom koju obuhvata Istočna Srbija, onda, čak i prema znatno uljepšanim podacima koje daju buržoaski naučnici, vidimo da je oko 1935 godine bilo u Moravskoj banovini 4.770 bezzemljaša^{1/3}. Međutim i pored svega toga agrarna reforma je u Srbiji uopšte, i posebno u Istočnoj Srbiji, u veoma maloj mери mogla da izmeni postojeću stanje. Mali broj najsiromašnijih seljačkih porodica iz Istočne Srbije otisao je u Vojvodinu i tamo se u svojstvu kolonista stalno naselio, a ogromna većina ostalih siromašnih seljaka ostala je i dalje na svome siromašnom posedu, vodeći kao i pre tešk i mukotrpan život.

Kao što vidimo, siromašno seljaštvo u Istočnoj Srbiji, kao i u Jugoslaviji uopšte, nije dobilo ništa naročito od mnogo hvaljene agrarne reforme. A u isto vreme ovo seljaštvo bilo je sve više izloženo eksploataciji koju su nad njim sprovođili svi, počev od seoskih bogataša, seoskih dućanđija, preko raznih varoških trgovaca, pa sve do krupnih finansijskih kapitalista, industrijalaca itd. Pored toga siromašni i srednji seljaci bili su izloženi porizkim nametima, koji su bili veoma teški i nerazumni, a odag-

su se njihova ekonomska snaga, daleko veći nego porfiske obaveze koje su plaćali bogatiji seljaci, industrije i trgovci itd. Tako isto položaj siromašnog seljaštva pogoršavali su i mnogi kuluci pošte, kako je primetio H. Lapšević, scoske gospođe i kmetovi gosc na kuluk pre svega siromašne seljake, odumirajući ih na taj način mogućnost da nešto zarade, ukoliko bi se, na primer, ovi poslovi mogli izvršavati plaćenom radnom snagom a ne kulukom, i prisiljavajući ih da o svom trošku i o svojoj hrani rade besplatno najmanje 15 - 20 dana godišnje na dracovima i sličnim objektima kojima se oni plaćao najmanje služe/4/. Zbog toga svega toga su se siromašni seljaci morali devijati na različite načine da bi sačuvali i održali u životu sebe i svoje porodice. Tražili su posla van svojih sela, radili su pod teškim uslovima kod seoskih i varoških zemljoposjednika, špekulanata i bankara da bi mogli da dekupe hranu i privremeno bar popune stalne deficite u svojim porodičnim gazdinstvima. Jer svi ovi sitni i siromašni seljaci se i ne zadužuju, na primer, u svrhu povećavanja svoje proizvodne moći svoga gazdinstva, nego baš radi popune deficita koji se stalno javljaju u ovim gazdinstvima, i to pre svega u vezi sa dekapljanjem hrane, a koji se normalno dopunjavaju samo prodajom radne snage ovih seljaka van njihovog doma, van njihovog mesta/5/. Tako, dakle, i posle svetuskog rata u raznim krajevima Istočne Srbije pečalbarstvo i dalje ostaje jedini izvor za život i opstanak hiljade i hiljade siromašnih seljaka.

2/Pečalbarstvo u Istočnoj Srbiji posle Prvog svetskog rata

Po završetku Prvog svetskog rata nastupile su u pečalbarstvu Istočne Srbije izvesne promene koje se u prvom redu izražavaju u pogledu pravca kretanja pečalbara. Kazali smo ranije da je najveći deo pečalbara do rata od 1912-1918 g. odlazio na rad

u Bugarsku i u Rumuniju, a najviše u Srbiju. Međutim posle 1918 g. vidimo u ovom velikom izmenama. Razlozi zbog kojih se dosada išlo u pečalbu ostali su i dalje. Dovoljno zemlje nije bilo ni sada kao ni ranije, niti se u ovom mestu mogla naći neka stalnija zarada. Pored toga morao se obavljati u toku rata upropašćeni investitar. Trebalo je nabaviti stoku za rad, jer je i ova većim delom bila rekvirirana ili od samih seljaka prodana da bi se moglo opetati pod okupacijom. Zbog svega ovoga je broj pečalbara posle ovog rata bio čak i veći nego pre. Ali mogućnosti za upošljavanje svih pečalbara iz ovih krajeva nisu bile iste kao ranije. Susedne države, u koje su ranije odlazili pečalbari, sada su, da bi olakšale situaciju svome nezaposlenom radništvu, otežavale prijem i zapošljavanje radnika sa strane. Tako je posle 1918 g. bio otkazan pečalbarima iz Istočne Srbije odlazak i u Bugarsku i u Rumuniju. Trebalo je i inače puno formalnosti oko dobijanja pasoša i zatim niz drugih teškoća oko prelaska granice, oko boravljenja u inostranstvu itd. Sve ovo uglavnom nije bilo do 1914 g. Zbog svega ovoga, a najviše zbog mera koje su preduzimale dotične države u cilju da spreče konkurenciju stranih radnika domaćim radnicima, seljaci iz pomenutih krajeva su posle 1918 g. u vrlo malom broju mogli ići u ove zemlje. Tako isto su otežavale dolazak pečalbarima i Srednjoevropskim zemljama u kojima su ovi pre 1914 g. nalazili posao. Dakle sada se desilo to da je broj pečalbara ostao isti kao i pre, pa čak se i povećao, a da su mogućnosti za njihovo zaposlenje u stranim zemljama, u koje su ranije odlazili, svedene na minimum. Samo jedan najmanji broj pečalbara mogao je da se i dalje upošljava u Grčkoj, Bugarskoj i u Rumuniji, i to samo prvih godina posle svršetka rata. Nailazili smo na neke pečalbare iz Brankova koji su posle rata išli u Rumuniju. Oni pričaju da su imali teškoća oko dobijanja pasoša i oko odlaska u Rumuniju, ali da su tamo dobro zaradjivali. Međutim uskoro je Rumunija počela da im pravi nastava, i to naročito posle 1929 g., kada su bili udaljeni svi ovi radnici koji ni-

su bili rumunski državljani. Njihov je i sa Bugarskom. Njihov pešal-
dar iz Brinkels priđe da je bio u Bugarskoj oko 1923 g., i to sa
stotinu drugih pešalbara iz Makedonije. Radili su kao sidari u So-
fiji, Vidinu i drugim mestima, ali ih njih govornik tako više nisu mogli
ići zbog velikih formalnosti oko dobijanja pasoša, kao i zbog vali-
kine takođe sa pasošom i slično.

U pogledu odlaska naših pešalbara u inostranstvo posle
ratova 1921-1918 treba praviti izvesne razlike u pogledu raznih
kategorija ljudi koji su odlazili. Pešalbari koji su u pravom smislu
sua reči osvojski radnici, t. j. koji su inače samo preko leta, kao
što su to bili skoro svi oni iz Istočne Srbije, a tako isto i oni
pešalbari koji su u tajni otišli po godinu ili dve i koji su
tako radili kao sidari, dundžeri i slično, odlazili su posle ratova
1912-1918 g. u strane zemlje u mnogo manjoj meri nego ranije, i to iz
razloga koje smo već naveli. Njihov je to bilo malo, jer njihov po-
nos nije bio vezan za jedno isto mesto. Oni su jednog leta radili
u jednom mestu, idućeg u drugom itd. Ovo je slučaj sa svima pešalba-
rima iz Istočne Srbije, koji su radili u Bugarskoj i u Rumuniji kao
dundžeri, sidari i slično kao poljoprivredni radnici, a inače su
ovo odnosi i sa pešalbarima iz Makedonije koji su odlazili u Grčku,
Bugarsku i Rumuniju, kao i ranije u zemlje Evrope. I kada su se posle
ovih ratova javile veće ili manje teškoće u pogledu njihovog odla-
ska u inostranstvo oni su mogli lakše da se snalaze i da u drugim
mestima potraže posla. Ali ovo nije slučaj sa onim pešalbarima iz
Istočne Srbije i naročito iz Makedonije, koji su u tajni otišli, i
to pre svega u vešta građevina Grčke, Rumunije i Bugarske držali
lončarske, pekarske, alatarske, poslastičarske radnje, zatim narodne
kukinje itd. Privredni njihovog posla je drugačiji. Oni imaju dužan,
vezani su za jedno mesto, i imaju svoje stalne materije i predstav-
ljaju se svojom radnjom i novcem uložanim u nju izvesnu jeftina,
koje je već ušla u privredni život dotičnog društva. I zato svi oni

ne mogu tako lako da napuste posao i da dođu iz tuđe zemlje na-
 rad, iako bi inače za ovo imali dovoljno razloga, jer, na primer, is-
 tke mogu da poseduju svoje porodice, koje se nalaze van granica
 zemlje u kojima rade, teško dobijaju novčane pomoćnike za svoje ra-
 daje iz svoje zemlje zbog ranije navedenih ometanja oko pasosa
 itd. Prema tome od početka 1918 g. prema priđenju onih koji su se vra-
 ćali iz tuđih zemalja, imali su isto neprijatnosti i u vezi sa re-
 snim šovinističkim ispadima prema njima.

Dakle, kao što vidimo, ovi pečalbari, koji u tuđim zemljama
 drže pomenute radnje i koji se tako još nisu potpuno preselili,
 teško napuštaju poslove koje su tako razvili. I ako bi baš u slučaj-
 ju krajnje nevolje morali da se vrate u svoju zemlju, oni to čine
 nerado. Zbog toga veći broj njih u njima radije preseli celu porodi-
 cu kod sebe i definitivno ostaje tamo, kao što imamo bezbroj slu-
 čajeva sa Makedoncima koji su stalno nastanili u Solunu, u Sofi-
 ji, Bukureštu itd. To isto vidimo i kod ljudi iz Istočne Srbije, a
 posebno iz pirotskog i niškog okruga. Dok su svi drugi pečalba-
 ri iz ovih krajeva postupno preselili da idu u pečalbu u B. garaku
 i Rumuniju, dotle su lođari, poslastičari itd. koji su imali svoje
 radnje u Vidinu, Sofiji i drugim mestima, ostali tamo i nisu se
 vraćali. I najzad na njih, kao i na gore pomenute pečalbare iz Ma-
 kedonije, koji su imali svoje radnje, nisu primenjivane od strane
 država u kojima su bili mere koje su bile primenjivane protiv
 sezonskih radnika u cilju zaštite sopstvenog radništva, jer su oni
 obično živeli u jednom mestu dugi niz godina i neki su od njih
 bili primili i državljanstvo dotične zemlje.

Broj ovih pečalbara o kojima smo do sada govorili nije
 bio veliki u poređenju sa onima koji su u pečalbi ostajali po
 6-7 meseci. A iz Istočne Srbije bilo ih je svakako manje nego
 iz Makedonije. Tako je dakle sada, posle 1918 g. ogromna većina pe-
 čalbara iz Istočne Srbije bila upućena da traži nove krajeve u

kojima se može da se uposl. Bude su ovi ljudi počeli da idu u pe-
 čalbu u veće gradove Srbije, koji su posle drugog svetskog rata po-
 čeli da se podižu i razvijaju. Našazimo ih u raznim mestima Srbije,
 a najviše u Beogradu, koji je u ovo vreme počeo da se anglo izgra-
 đuje. Specijalno iz sela nišavskog, kraljevačkog, belopoljskog, vlas-
 tinačkog i drugih susjednih ocrzona vidimo da pešalberi idu u Sa-
 mediju i tu se bave zidarstvom. I to idu ne samo u gradove, nego
 velikim delom dolaze posla i po selima. Iz svih ovih sela ^{iz govnih sredova} idu
 zidarskih majstora koji najviše obavljaju društva/tajve/od seljaka
 iz istih sela. Pošto već rano u proljeće sezone društva u kojoj ne
 nalazi dovoljan broj majstora, pomoćnika i šegrta, oni dolaze već
 oko meseca marta i rade sve do novembra. Preve škole, kafane, i bo-
 lje kuće bogatijim seljacima po Šumadiji, a najviše po selima oko
 Beograda, na primer, u Vrčinu, Ripaju, Belom Potoku, Kusedraču, Zarkovu
 itd., a rade i u samom Beogradu. Pored pešalbara koji su onda pone-
 mati bile je zidarskih i ostalih radnika i iz drugih delova Istoč-
 ne Srbije koji su posle 1918 g. u velikom broju dolazili u Beograd.

Pejedinu veću grupu seljaka iz Istočne Srbije, naročito
 iz okoline Pirota, su oko 1929, 1930 g. i kasnije, išle u pečalbu i
 u Slavoniju. Oni su se radili na velikim arhivama kmetova Belje kao
 poljoprivredni radnici, ili su radili kao ciglarski radnici po ra-
 znim mestima Slavonije/6/.

Ostali pešalberi iz pirotskog kraja su tekodje posle
 1918 g. bili upućeni na Srbiju i doplaćeni na druge krajeve Jugosla-
 vije. Tako vidimo da i lončari, koji su i do 1914 nešto malo dola-
 zili u Srbiju, posle 22 1918 g. idu tamo u mnogo većem broju. I po-
 što se Piroćanci skoro jedini bave ovim zanatom, vidimo ih u svim
 većim i manjim varošima po Srbiji, Bosni, pa ih čak nalazimo i na
 samom Prigorju/Šeragačevci i druge mesta/.

Kao što vidimo, siromašni seljaci iz raznih delova
 Istočne Srbije bili su posle 1918 g. u pogledu traženja posla u

sličnom položaju. Oni su već ranije pomenuli da su seljaci iz
 Ljane, iz okolina Vranotince, Jasikovec, Bela Palanka i iz Zapolja
 išli jednim delom i pre 1914 g. u Srbiju, da su tu radili kao ćera-
 midžije i cigleri u šumskih ciglanama. Većina od njih je onda re-
 dila po selima u Šumadiji, i to na taj način što bi se vođja dru-
 žina, koja je imala 6-7 članova, dogovorila sa nekim seljacom
 da mu napravi i ispeče jedan određeni broj cigalja, a da mu ovaj
 za to upremi drva, da mu ^{plati} isvesnu sumu novca i da hrani i njeg
 i njegove radnike. Ali je ipak veći deo pešalbara iz ovih krajeva
 pre 1914 odlazio u Bugarsku i Rumuniju. Međutim, posle Svetskog
 rata svi ovi ljudi su se vratili da idu na rad u Srbiju, pošto iz re-
 sloga ranije navedenih nisu mogli da idu preko granice.

Kao što smo pomenuli, seljaci iz navedenih krajeva, su
 pre 1914 radili kao ćeramidžije i kao cigleri. Posle 1918 g. oni
 već više nisu ni pravili ćeramidu, pošto je istu sve više potiski-
 vao crep, koji se nada isradjivao pomoću mašine, nego su najviše
 pravili cigle. Posle završetka Prvog svetskog rata onetio se skoro
 u svim krajevima naše države privremeni napredak i polet u priv-
 rednom životu. Zidalo se vrlo mnogo i na ove strane. Zbog velike
 tražnje građevinskog materijala podizane su na mnogim mestima
 velike ciglane i crepane. I pešalbari iz pomenutih mesta su, pošto
 više nisu mogli ići u Rumuniju i Bugarsku, našli ovde posla u
 velikom broju. Ove ciglane su podizane nekopored mnogo Beograda,
 tako isto i u mnogim drugim mestima Srbije, Hrvatske, Vojvodine,
 Slovenije, Banke itd. Tako su pešalbari iz Istočne Srbije u vreme
 naredju Prvog i Drugog svetskog rata dolazili u ove ove pokrajine
 na izvesti zaposlenja u mnogobrojnim ciglanama. Bilo ih je svuda, jer
 su samo oni, biranački seljaci iz Istočne Srbije, navikli da rade
 ovaj veoma težak i neporan posao, noćno na inapora ji od svih poslo-
 va kojim se uopšte bave pešalbari. I uglavnom malo je bilo sluča-
 jeva da su u njihovom radu po ciglanama konkurirali seljaci iz dru-

gih krajeva. A ako ih je bilo, to su obična ljudi još siromašniji od njih, kao što je to bio slučaj, na primer, sa seljacima iz Dozna koji su radili na ciglanama u Sarajevu, i to usporedo sa radnicima iz okoline Bala Palanka i drugih mesta Istočne Srbije.

3/ Neke specifičnosti u pogledu pešalbarstva vezane za pojedine krajeve Istočne Srbije

E sada govorimo o izvanrednim promenama u privrednom životu jednog kraja u vezi sa političkim i drugim sličnim momentima kao što je, recimo, pomeranje državne granice, zbog čega jedan oblast pripada drugom administrativnom i političkom sistemu, drugoj državi, onda bi se kao zanimljiv primer u ovom pogledu mogao navesti caribrodski kraj, koji je do 1918 g. pripadao Bugarskoj, a posle je pripojen Jugoslaviji. Već smo ranije napomenuli da je ovaj kraj u većim delom vrlo siromašan i da su ljudi odatle već odavno bili prisiljeni da idu u pešalbu, da bi se kako-tako mogli održati u životu. Do 1914 g. ljudi su iz ovog kraja išli u pešalbu najviše u Bugarsku i Rumuniju, a svega malo u Srbiju. U Bugarskoj su se bavili većinom čuđarskim poslovima, a neki su radili i u rudniku Pernik i sličnim rudnicima. Pored toga bilo je iz ovog kraja, pre se pričena, u samih seljaka, dosta ljudi koji su išli i u Rumuniju, i tu radili kao poljoprivredni radnici. Sada je, dakle, i stanovništvo caribrodskog kraja bilo prisiljeno da ide u pešalbu, da bi moglo da se izdrži. Ovo naravno važi za onaj deo koji se nalazi desno od Caribrodskog drumca, odnosno deo ovog drumca između Pirota i Sofije, i to između Planine Flavinje, prema rumunskoj strani i prema današnjoj jugoslovensko-bugarskoj granici. Des caribrodskog kraja koji se nalazi na levoj strani od pomenutog drumca takođe je siromašan, ali nije u tolikoj meri kao ovaj prvi. Međutim ovaj deo koji se nalazi između Planine Grebena i Klauke Flavinje, kojega potpuno zatvaraju i onemogućavaju na svaku vezu sa prugom Niš-Sofija

i sa Carigradskim drumom, - volite je siromahn, da se ni lo 5 domo-
 va ne može da iskrene od svoga imanja. I to je samo slučaj u malim
 selima koja važe kao nešto bogatija, kao što su Istroveci, Petašinci
 i Šarkova Kula, dok je u ostalim malim stenoje još gore. Ovakva od-
 rojenost ovoga kraja od glavnih puteva, koja je, kao što ćemo kasni-
 je vidjeti, trajala sve do 1926 g. i ovako veliko siromaštvo nije
 se pre Prvog svjetskog rata tako mnogo osjećalo. Kao što smo već
 pomenili, ljudi su iz sela koja se nalaze u ovom kraju, kao što su
 Zvonice, Vučji Dol, Bakita, Jovanov Dol, Inver, Preštica, Našuškovice, Še-
 sa Vrana, Donji Oštroveci i drugi - odlazili godinama u pešalbu, i
 to kao drvodelje, sidari ili kao obični nekvalifikovani radnici.
 Jednim delom su odlazili u Srbiju, a najviše su išli u Bugarsku,
 pošto im je ova bila najpristupačnija. Život u pešalbi nije im
 bio lak, ali su oni ipak novcem koji su donosili otuda prehrani-
 vali sebe i svoje porodice. Pošto su svi ova sela veoma siromahn,
 te su seljaci hranu i sve ostale namirnice dobijali iz varošice
 Traa. Od svih sela koja su gore navedena Tra je bio udaljen najv-
 še do 16 km, a od nekkih i manje. Sama Tra sa okolinom nije bio
 tako bogat, ali je ipak predstavljao jedno živo trgovačko mesto.
 On nije imao mnogo hrane, nego je isto dovođeno iz bogate breznik-
 ke okoline, koja nije bila daleko od Traa, a bila je sa njim vezana
 dobrim putevima. I pošto su svi ova sela imala takodje zgodne pu-
 teve koji su ih vezivali sa pomenutom varošicom, a tako isto i sa
 Custendilom i sa Sofijom, ona su bila u privrednom pogledu upuć-
 na na ova mesta, jer su mogla da otuda dobavljaju relativno laku i
 jeftinu ono što im je bilo potrebno za život.

Ali su se prilike u ovom ovom posle 1918 g. promen-
 le. Preid toga što seljaci iz caribrodskog kraja višeglasu mogli da
 idu u pešalbu u Bugarsku i u Rumuniju, njih je onda još više od
 ovoga pogodilo pomeraње granice, na osnovu čega je ovaj kraj pri-
 pio Jugoslaviji. Ovo se desilo sa selima caribrodskim ovcima, ali sa

ostale krajeve njegove države nije bilo veliko ulogu odigrala ova
promena granice, pošto oni nisu bili namerni opstati na Bugarsku,
i već 1918 g. oni su, izjavivši pogodnu vezu sa Carigradskim dru-
štvom i izjavivši prugom Caribrod-Biž, pošli odmah da odise u
pečalba prema Srbiji, i to prema Negotinu, Zaječaru itd. A što je
ovde naročito važno, mogli su da se dosta lako nabavljaju hranom
iz samog piratskog kraja. Ali sela koja su ranije posadili, bila
su prema Mišavskoj kotli i stvorena teško posadivim plovinama,
a nova granice između Jugoslavije i Bugarske, koje je ranije im-
ala takav položaj, da je ovaj kraj ostavljala Bugarskoj, sada je bila
znatno pomeren na istok i sva su ova mesta pripala Jugoslaviji.
Zbog toga ljudi iz ovog kraja nisu mogli da se bave stočarstvom
kao ranije, jer je veliki deo njihovih pašnjaka ostao u Bugarskoj.
I zatim, što je na ova mesta bilo teškoje važno, tra i druge veće
mesta odakle su se ova sela najlakše nabavljala pripali su
tako isto Bugarskoj, tako je veza između sela i ostalih gradova
prema kojima su ova sela gravitirala bila osamogućena, jer, kao
što je poznato, odnosi između Jugoslavije i Bugarske nisu posle
1918 g. bili takvi da bi duž cele granice između ove dve zemlje
bili mogućni bliski privredni i drugi dodiri. A pošto krajevi koji
se nalaze severozapadno od ovih mesta, i koji pripadaju Jugoslavi-
ji, teškoje nisu bili mnogo bogatiji od ovih, to su ova mesta
bila dovedena u veoma težak ekonomski položaj, tako da su se poje-
dini seljaci iz ovoga kraja čak počeli i iseljavati, i to najviše
u Bugarsku. Ali iako su odmah posle Prvog svetskog rata seljaci
odavde morali da idu u pečalba u Srbiju, oni tamo još nisu bili
rešili problema svoje ishrane i opstanka. Sada, kada su nekako i
došli do novca, sa njih se postavljale još jedna teška pitanja:
odakle kupiti hranu i kako je dopremiti do kuće.

Pomenuto je da su krajevi koji se nalaze severozapadno od
ovih mesta teškoje siromašni. Ali ipak je to samo prema selu

Strelcu i dalje prema mestima Babušnici i Ljubradji, koja se nalaze na drumi između Pirota i Leskovca, nešto malo bogatiji, nego sela koja su pored same bugarске granice. Tako su seljaci iz ovih caribrodskih sela bili prinudjeni da prenosе hranu najviše iz Ljubradje i Babušnice, a neki čak i iz Vlasotince, dok su drugi to ču dobavljali iz Caribroda i iz Pirota. Najveći deo je, dakle, dobavljao hranu iz Babušnice i okolina, a najmanji iz Vlasotince, pošto je ovo mesto bilo vrlo daleko. I iz Pirota i Caribroda je takođe mali deo kupovane hrane, jer su putevi prema ovim mestima bili vrlo nepristupačni. Starašini seljaci ovog kraja nisu mogli iz ovih ovih mesta zbog veoma loših i neprohodnih puteva da dočeraju hranu kolima, nego su istu mogli donositi samo na konjima. Teško će zamisliti kako je teško dovesti hranu na ovaj način, kada se ima u vidu da jedan brdski konj može da ponaše po ovakvom planiranom i neprohodnom terenu, na kome puteva skoro i nema, najviše do 80 kg. Pošto svi oni kojima je hrana potrebna i noseju svojih konja na kojima će istu dovesti, to moraju da plaćaju cainu koji ih ima da ih oni prenesu hranu od mesta odakle je mogu da kupe pa do njihovih sela. Prema podacima seljaka iz ovih krajeva, dok bi se na ovakav način donela hrana, počinu iz Pirota ili iz drugih mesta da njih sela, potrebna je skoro dva dana, a oni koji imaju konje i koji prenosе hranu i drugima naplaćivali su se ova uslugu 80 para po kilogramu, a nekad i više. Kao što se vidi, pored velikih teškoća oko nabavljanja hrane, koje su imali ovi ljudi, oni su je još i plaćali skuplje nego drugi koji nabavljaju u pristupačnijim mestima. Videli smo da je sam prenos stajao od 80 para, pa i više po jednom kilogramu. Ako najmanje obrat da je cena takozvana, koji se ovde najviše treći, oko 1925 i 1926 g. iznosila 3-3,50 dinara, onda izlazi da je hrana za one koji nisu imali svojih konja, postajala mnogo skuplja nego kod prenosa ^{ovim} na jednu četvrtinu od prvobitne cene.

Frane a vasi se gotinja napomenom izgleda naglasiti da ovaj kraj nije suvereno ostao u ovakvom položaju. Prilikom koje su sada opisani trajala su do 1926 g. Posle ovoga nastupaju u ovom pogledu nastat promene, jer je u to vreme počela da se gradi pruga uzanog koloseka, koja je vezivala glavnu prugu nekadašnjeg koloseka Pirov-Čakibrod sa selom Rakite, gde je trebalo da se počne sa eksploatacijom jednog rudnika uglja. Komanduju na ovo dobio je jedna grupa kapitalista, koja je u tu svrhu osnovala akcionarsko društvo pod imenom "Jerna" po reci Jerna na čijem gornjem toku se nalazi rudnik. Društvo je izgradilo prugu uzanog koloseka koja je išla od Sukove, željezničke stanice na pruzi Pirov-Čakibrod, pa dalje u dolinu reke Jerna, prolazeći kroz dotle nepristupačne predale u Vlačkoj planini i greben, da bi došla do sela Svence i Rakite, gde se nalazio novi rudnik. Dužina pruge od Sukove pa do Rakite iznosila je oko 27 km.

Ova pruga, prema kojoj je pravitirele više od 30 okolnih sela/7/, imala je velike koristi za tadašnja stanovništvo i to tako u pogledu lakšeg nabavljanja posla, tako i u tome što je ovim selima otvorila put prema H-jevačkoj dolini. Sada, koje ovde ima dosta, reklo je pre 1926 g. izloženjem, pošto nije bilo mogućnosti da se proda jer je bila vrlo nepristupačna. Sada se ista mogla lako prevoziti izloženjem i predavati u nestima siromašnim drvetom, na primer, u pojedinaim selima oko Pirova itd. A što je najvažnije, sada se hrana mogla dovesti izloženjem skoro do svih ovih sela. Tako su sada svi seljaci bili u znatno boljem položaju nego ranije, jer su mogli doći do izvrsne zarade radom na podizanju pruge, kao i do novog rudnika, i zaraditi tako što su mogli da dobiju hranu znatno jeftinije i lakše nego do 1926 g., što je za ovaj kraj, koji živi isključivo od poljoprivrede, bilo od velikog značaja.

Pruga uzanog koloseka Sukove-Rakite, kao i postojanje nekog rudnika "Jerna", imali su, kao što vidimo, znatnog uticaja na priv-

redat život ovoga kraja. Dok su, na primer, ranije siromašni seljaci pravili od drveta čunur i pasle ga na malim konjicima, nosili kroz besputne planine i prodavali ga u Firotu, Garibrodu i okolnim selima, jer nisu same drve mogli izvoziti zbog nedostatka puteva, - sada se situacija u ovom kraju promenila. Drvo za ogrev i za gradnju moglo se prevoziti željeznicom i prodavati ili razmenjivati za pšenicu, kukuruz itd. u samoj okolici Firota, gde je sada bila vladala velika potreba. Pored ovoga zapašaju se u ovom kraju i druge promene. Rekli smo ranije da su pre podizanja ove željezničke pruge ljudi odatle došli u branu na konjima. Ali sada, kada im ovi konji više nisu bili toliko potrebni kao pre, oni su ih najvećim delom prodali. I dok su se ranije dobrim delom bavili i stočarstvom, sada, kada su počeli da rade u ovom rudniku i da na taj način ostvaruju izvesne prihode, oni su počeli da zapuštaju i stočarstvo. Bavili su se, istina, ajine i dalje, ali ne u tolikoj mjeri kao ranije. Razlog ovome bio je taj što nisu imali dovoljno radne snage, jer su i sada, od četrnaest godina pa nadalje, koja bi inače živela stoku, radila na lakšim poslovima u rudniku, a oni stariji su također bili na radu u istom rudniku ili su otišli u pečalbu u druge krajeve. No najvećajji razlog bio je ipak taj što su ljudi odatle sada uskoliko živeli pod lakšim uslovima nego pre otvaranja rudnika: obavljali su se lakše i jeftinije nego ranije, a tako isto su mogli zaraditi i više novca nego pre, i to ne samo radom u rudniku, nego i izvozom i prodajom drveta a također i povoljnijim uslovenjem raznih svojih proizvoda, što je bilo moguće zbog velikog broja ljudi koji su došli sa strane i radili ovde. Tako ovaj iz ovog kraja nije više bio upućen na stočarstvo kao ranije, koje inače ranije angažovano je znatne radne snage.

Koliko je mnogo naselilo ovaj rudnik sa ove okolne sela najbolje se videlo po tome kada je isti prestao sa radom. Već

1932 g., radnik je počeo zbog finansijskih i drugih teškoća da radi u manjem opsegu nego ranije, ali je ipak sa istovremnim prekidima radio sve do 1936 g., kada je sasvim obustav^{io} ljen posao. Nisu pogotno ni deputacije seljaka iz sela gde radnik kaže su preklinjale nadležne vlasti da omoguću dalji rad radnika. Tako su, dakle, posle zatvaranja radnika mnogi ljudi ođavde ostali bez posla. Sada su oni morali da traže hleb na drugoj strani. Jedan deo od njih se vratio starom načinu pečalbarstva i počeo je da ide na rad u neke mesta u koja je išao i ranije. To su bili nekvalifikovani radnici koji su nastavili da idu u razna mesta Srbije i da tamo rade na gradjevinarstvu, na izgradnji raznih pruga, drumova itd. Ali jedan deo siromašnog seljaštva počeo je da odlazi i na poslove koje do 1926 g. nije obavljao. Sada vidimo da jedan dobar broj seljaka iz ovog kraja ide u razna mesta koji se nalaze u Istočnoj Srbiji, i to pre svega u radnike železnog basena, koji su im bili najbliži, a pored toga vidimo da odlaze i u druge radnike po Srbiji. Ovi su seljaci već radili u radniku Jerna i tamo su naučili rudarski posao, a tada je ovaj radnik bio aktivan, oni nisu hteli da rade kao ranije na drugim poslovima, gde bi kao nekvalifikovani radnici najteže zaradjivali, nego su sada nastavili da rade kao rudarski radnici u drugim mestima i tako su sebi uglavnom obezbedjivali svoj zaradu koju su imali i ranije radeći u radniku Jerna. Ovdje dakle vidimo uticaj koji je ovaj radnik imao na prilike u ovom kraju, koji je radio kao pasivan, bio privredno veoma siromašan i inaktivno se od pečalbe. Vidimo da je ovaj radnik na kratko vreme odigrao važnu ulogu u životu pečalbara iz ovih krajeva, koji su, radeći u njemu, promatili vrstu posla kojim se bave u pečalbi i saznali su i krajeve i mesta u koja idu na pečalbu.

Pored svega ovoga što je siromašno seljaštvo iz ovog kraja posle prestanka rada postatog radnika moralo da traži zaposlenje na drugoj strani, ono je bilo stavljeno i pred druge

problema. Ovdje u prvom redu treba napomenuti pitanje stočarstva, koje je svet iz ovih sela počeo da napušta. Čakto se da novom u to vreme dolazilo relativno lakše nego ranije i pošto se nije pretpostavljalo da će rudnik prestatati sa radom, ovdajšnji seljaci su, ne razmišljajući mnogo, prodavali svoju stoku i živili uglavnom od neimovine koje su dobijali radom u rudniku. A sada, kada im je stoka bila opet potrebna, da nje se nije tako lako moglo doći. Još su se oves mogle kako-tako nabaviti, ali je to bilo mnogo teže sa krupnom stokom, naročito sa konjima, sa kojima se opet ukazala potreba. Bez njih se još neko vreme i moglo biti, jer je pomislila druga nekog kolončke, koja je vesijela radnik sa pruge obraslnog kolončke, radila još neko vreme i posle obustavljenja rada u rudniku. Ali kada je bila oštećena velikim poplavama i bujicama, sa njom je saobraćaj potpuno prestat, jer društvo, čije je ona svojina bila, nije imalo računa da je popravlja, pošto nije eksplotisalo ni sam rudnik. Sada je, dakle, svet iz sela oko rudnika bio stavljen pred stare teškoće, o kojima smo već ranije govorili. Seljaci su se morali opet snabdjevati hranom pomoću konja kao i pre. Ali sada je bila ova teškoća još veća nego ranije, i to radi toga što je sada bilo manje konja nego pre 1926. g., jer su ih seljaci jednina delom bili prodali. Sada su neki oni seljaci koji nisu imali svojih konja morali plaćati drugima koji su iste imali da im ovi doteraju hranu iz ovih mesta odakle se ove mogle kupiti. Tako je, dakle, zbog svega ovoga hrana za većinu pedalbara nezrazumno paskupijevala.

Uopšte, može se reći da su sve ove sela od 1932, kada je rudnik uopšte obin rada i time veliki deo ovdajšeg siromašnog seljaštva ostavio bez posla, a naročito pak od 1935. g., kada je isti svojim obustavio rad, bili u vrlo teškom ekonomskom položaju. Zato su siromašni seljaci iz ovoga kraja na sve načine pokušavali da kod odgovornih faktora izdejstvuju da rudnik nastavi sa radom. Njihov ekonomski položaj najzad je bio bezizgledan i vrlo težak.

posle 1936 i 1937 god. još i radi toga što se u to vreme vrlo teško našlo posao i na drugim mestima, tako da su seljaci iz ovog kraja *bili* u situaciji da ni sa koje strane nisu mogli doći do sredstava da bi se mogli ishraniti. Koliko je njihov položaj bio težak vidi se po mnogobrojnim delegacijama koje su odlazile kod raznih ministara i po molbama koje u dva naha bile od strane seljaka upućivane i samom Dvoru. Posebito je u ovom pogledu interesantna poslednja molba koja opisuje veliku bedu u koja je zapao ovaj kraj posle zatvaranja rudnika Jerna, tako da je narod bio prinudjen da prodaje i poslednje govore da bi kupio kukuruz. Takođe je vrlo karakteristično jedno mesto u molbi gde se govori kako "...stari roditelji, žene i deca su teretom dolaze pred opštinsku zgradu kukajući da im se da i najmanja količina kukuruzne. Čuvioci smo bili da su ovi ljudi iz tereta vadili malo kukorve lišće i jeli ga da bi sačuvali prazne stomake, betajući na posoc u kukuruzu ili u brašnu. Kad smo otvorili seba gde je bilo sačuvano još malo kukuruzne, gledne majke legle su na kukuruz, grile ga kao krstove na groblju i glase naricalo" /S/.

U vezi sa osirobrenim krajevima treba ovde pomenuti još jednu interesantnu pojavu koja je nastojala u vezi sa naločim pomenutim momentima. Pošto je uopšte da ženski svet na selu iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije nikada nije išao da služi po varoškim kućama. Može se čak biti i najsiromašnija, ipak da njeni ženski članovi ostaju u selu a muški da idu da zarade novca da bi se mogla izdržati cela porodica. *U ovom slučaju* u novije vreme, posle 1918 g. gde bi ženski svet mogao da zaradi nešto više ako bi služio u nekoj varoškoj kući nego što zarade, na primer, neke žene i devojke radile u katedrali u devanskim stanicama najteže poslove sa plaćom od oko pet dinara. Ali ipak one ^{same} nisu hteli da rade kao služkinje, nisu hteli da budu tadašnji "iznecari", jer je kod ovog sveta bilo utrovanje mišljenja da se ovakav posao ne pristoji poštenim devojkanama ili ženama sa selu

/9/. Uostalo su ova shvatanja nismo pritali samo u selima u Makedoniji, nego smo isti slučaj imali i na selima u svima pokrajinama koje smo ranije naveli. Čak i poslednjih godina pred Drugi svetski rat ova se shvatanja nisu izmislila i retko, vrlo retko, moćemo naći slučajeve da su devojke sa sela dolazile u gradove da bi radile po tuđim kućama. Zbog toga vidimo da su do 1941 g. u svima varošima u Srbiji služile po kućama devojke iz Hrvatske, Slavonije, Vojvodine i Slovenije. U tim krajevima se nije smatralo za nešto neobrazljivo da devojke idu van svojih domova i da rade kao kućne posluge. Ovo se svakako može objasniti raznim uticajima koji su dolazili iz srednje i zapadne Evrope, a kojima su ove pak ajine vekovine bile izložene. Međutim, kao što je poznato, Srbija i ostale pokrajine koje smo gore naveli, nisu bile u tolikoj meri podložne ovim uticajima. Pa ipak je okolina Caribreda predstavljala u ovom pogledu izvestan izuzetak u odnosu na ostale oblasti Srbije i drugih pokrajina.

Prema podacima koje smo mogli prikupiti u caribredskom kraju, još pre 1918 g. išle su devojke iz ovih sela u Sofiju i tu su služile po bogatijim kućama. Broj devojaka koje su odlazile u obližnje bugarske varošiće i u Sofiju nije bio u to vreme tako veliki, ali ih je ipak bilo iz svakog sela po nekoliko. One su tamo odlazile već na svojih 13-15 godina i ostajale bi na radu po nekoliko godina, pa bi se posle vraćale u svoja sela i udavale bi se. Kada su ovi krajevi pripali 1918 g. Jugoslaviji onda devojke iz ovih sela nisu više mogle ići u službu u bugarske gradove. Jedino su još mogle da dolaze u Caribred, koji je prišao Jugoslaviji i u koji su one dolazile i pre 1918 g. Ali pošto je Caribred bio malo mesto, to se one nisu mogle ovde zaposliti i zato su počele da dolaze u Piroć, Balu Palenku, a u nekim slučajevima su išle čak i do Niša i do drugih mesta u Srbiji. Tako su ~~neke~~ neke mogle da služile u Aleksincu, pa čak i u Kladovu, ali su ove bili izuzetki slučajevi.

Ne treba misliti da su iz celog današnjeg caribrodskog sre-
za devojke išle po varoškim kućama. U ovom treba napraviti je-
dan razliku. Ceo caribrodski kraj ustavri nije bio do 1918 g. pod
Bugarima. Jedan njegov manji deo bio je ostao pod Srbijom, a drugi
mnogo veći bio je pod Bugarima. I posle 1918 g. moglo su da se vi-
de razlike između sela koja su pripadala Bugarima i onih koja
su bila pod vlašću Srbije. Stare iz svih onih sela koja su bila
pod Bugarima, devojke su išle u gradove i tamo radile kao
kućna posluga, dok iz sela koja su bila pod Srbijom ovog nema.
Ne znači da u ovom nije bilo i ostanaka, ali uglavnom se razli-
ke u pogledu ovog između pojedinih sela poklapaju sa bivšom dr-
žavnom granicom. A prema stanju stvari i prema prilikama od svršet-
ka Prvog svetskog rata pa na ovamo može se reći da su devojke
išle da rade po varoškim kućama najviše iz onih sela koja se na-
laze sa današnje jugoslovenske-bugarske granice, ali ih je unako-
liko bilo i iz onih sela koja nisu na samoj granici. Sela iz kojih
su devojke radile kao kućna posluga jesu, na primer, Bačvo, Vrsopce,
Radejina, Slavinja, Šalovec, Goraji Odoevci, Vlkovijski, Senckos, Bre-
čevac, Goraji i Donji Krivogel, Kamnec, Iztoveci, Vlani, Poganevo,
Donji Odoevci, Zvonos, Rskite, Jasenov Dol i druga.

Može se reći da je iz svih ovih sela koje smo pomenuli
bilo devojaka koje su radile po gradskim kućama, i to iz nekih se-
la više, a iz nekih manje. U ovim krajevima to se, kao što vidimo,
nije odrazilo kao nešto neobično ili kao nešto što se ugled i
poštenje ličnog sveta koji dolazi u ovakvu službu. Ovakvo shvata-
nje, koje se bitno razlikuje od shvatanja koje su u ovom pogledu
vladala u krajevima koji su i pre 1918 g. pripadali Srbiji, može
se objasniti uticajima koje su u ovom pogledu ljudi primili iz
bugarskih varoši, kao Sofije i drugih, prema kojima su ove pomenute
sela do 1918 g. ekonomski i duhovno gravitirala. Jer i u krajevima
oko Sofije nije bilo ništa neobično i neobično da lični svet

služi i zarađuje po varoškim kućama. Kada ove okolnosti dovedemo u vezu, sa velikim interesom posmatramo sela u caribrodskom kraju, u kojima je i pre Prvog svetskog rata, kao i u godinama između dva velika rata, ogromna već seljaka živelo isključivo od pečalbe, onda vidimo da je prirodno što su devojke iz ovih sela slušale u varaškim kućama i na taj način u izvrsnoj mjeri dopunjavale prihode koje su muški članovi njihovih porodica sticali pečalbeno.

Što se tiče plata koje su ove devojke dobijale za svoj rad, može se reći da su iste bile vrlo besne. Starije žene, koje su nekad radile ovaj posao u Bugarskim gradovima, pričaju da su im plate bile prave očajnice prilike niške i da neke od njih nisu radile preko cele godine nego su bile u gradovima samo preko zime, najčešće od prvog novembra pa do marta maja, a ne i preko leta, kada je bilo posla i u polju. Kada u oči da su ove devojke odlazile na rad u gradove upravo onda kada su se muškerci vraćali iz pečalbe, a vraćali se u sela otprilike onda kada su ovi poslove polazili u pečalbu. One su preko leta radile poslove u polju, zarađujući pri tom očeve ili braću koji su bili u pečalbi. Plate ovih sluškinja su posle Prvog svetkog rata takodje bile male. Ime slučajeva da su devojčice od 14-15 godina bile plaćane svega trideset dinara mesečno. No može se reći, iako ređe, i na takve slučajeve da su deca od 12-13 godina slušile i sasvim besplatno. Dobijale bi samo hranu i stanak od svoga poslodavca, a ponekad i obuću ili neki deo iznošenog odele i t. sl. Ove su devojčice bile iz tako siromašnih kuća da su ih rediteljji, kako su nam govorili, misli u verošći da služe same samo da se bi mogli da ih hrane i da bi time lakše ishranili ostale deca. Imaće su se plate odraslih devojaka iz ovih sela obično kretale od 50-150 dinara mesečno, a izuzetno su neke dobijale i do 200 dinara. Uz ovu mesečnu platu obično je dolazio i uslov da se devojci kupuje obuća, a normalno je poslodavac davao stan i hranu. Baza vrane ovih devojaka i žena

bilo je skoro neograničeno, nisu bila socijalno osigurana i bila su potpuno prepustena na milost i nemilost svojih poslodavcima.

Da bismo pokazali teške uslove života i rada ovih seljaka, kao i seljaka, samostalnih poslodavaca iz drugih krajeva zemlje, koje negde ima i on takodje putuju na sela, napominjemo da je prema jednoj nepotpunoj anketi koja je sprovedena 1936 g. u seljačkim poslodavcima u Beogradu, Sarajevu i Novom Sadu, prosečna mesečna plata seljačkih poslodavaca bila 239,20 dinara, da je samo 39,8 % seljačkih poslodavaca primalo uvidnu svoju platu, a da su ostale mesečne i mesečne čekice ne isplata/po čak posle godina i više čeka tuđile svoje poslodavce kući itd./da im je prosečno radno vreme bilo preko 17 časova, da samo 20,2 % spava sami u sobama koje se lože, da 82,02 % nemaju mogućnosti da leže u plaćenoj bolnici, nego moraju da rade, pošto im poslodavci ne dozvoljavaju da boluju/le/.

U ovom delu izveštaja o radu na selu 1918 g. u Srbiji su pomenuti i seljaci koji su se selili u druge krajeve Srbije.

4/Pešalbarstvo u Makedoniji posle 1918 godine

Kao što je ranije napomenuto, makedonski seljaci iz Makedonije odlazili su do svetstog rata u pešalbu u Bugarsku i u Rumuniju, a dobri delom i u Grčku. Posle 1918 g. i njima su stajane naletnje kod odlaska u ova selja. Pa ipak su oni, na primer, u Grčkoj, mogli da 1927 g. da se nekako uspostave i da se nastave, mada su nailazili na razne prepreke i teškoće koje su im pravile tamošnje vlasti, ali od 1927 g. Grčka je, da bi u izvesnoj meri olakšala teško položaj u kome se nalazila njena radništvo, svela vrlo stroge mere i tako omogućila dalji dolazak pešalbara iz Makedonije. Sada su Makedonci bili prikladni da traže druge mesta i krajeve u kojima bi radili. Pa ne samo da su morali da traže nova mesta oni koji su u Grčku odlazili, ovako godinama prelaze i vraćali se pred zimu, -nego su morali da napuste Grčku i oni pešalbari koji su tu ne imali svoje rođake. Svi u ovoj poslednjoj godini morali da traže mesta po Skoplju i dalje po Srbiji, i opet po svim krajevima Jugo-

slavijski. Oni su u Beograd i u Srbiju, došli, delovali veće i pre 1912 g. i to mahom kao poslastičari, slikari, štampanici, pekari itd. Ali posle 1927 g. oni su počeli da dolaze u još većem broju u sve privredno razvijenije mesta Jugoslavije. Oni su neki od njih i promovili svoja dotadašnja zanimanja. Tako su neki koji su u Srčkoj našli posla kao teraisti, morali posle 1927 g. da ~~traga~~ *traga* zapošljaju.

~~1912~~ ~~1913~~ pešalbari iz Makedonije dolazili su u Srbiju i tražeći zaposlenja i radila, radili su najraznovrsnije poslove. Neki su u godinama između 1926 i 1940 radili i po raznim rudnicima u Srbiji/na Tresibabi, Poavima, Aleksinskim rudnicima itd./

Kao što se vidi, i posle ratova od 1912-1918 g. pitanje pešalbarstva u Makedoniji ostalo je i dalje otvoreno. U krajevima između Srbije, kao što smo videli, feudalni odnosi bili su raskinuti već 1880 g. tako da se posle 1918 g. ovde nije ni postavljao taj problem, da bi se, na primer, od njegovog rešenja moglo očekivati izvesno ublažavanje pojave pešalbarstva. Međutim problem raskidanja feudalnih odnosa i u vezi s tim sprovođenja agrarne i zemljorne reforme postavio se posle rata 1918 g. u Makedoniji, jer je sve do onda, kao što je poznato, ovde bio u valjanoj srpski feudalni sistem. Ali ni nepotpuno ukidanje feudalnih odnosa, ni agrarna reforma, koja je nekretno i neodlučno sprovedjena u Makedoniji od 1919 g. pa nadalje, nisu otklonile glavni uzrok pešalbarstva i nisu mogli da pruže seljacima dovoljno zemlje. Sve ^{oko} 32.000 bivših činovnika iz Makedonije dobilo je zemlju/li/. Ali ova zemlja koju su dobili seljaci nije bila dovoljna za jedan iole opštećak život u selu. Tako su seljaci morali i nadalje da ~~traga~~ *traga* u ~~traga~~ *traga* toliko pre što su zemlja, koju su dobili agrarnom reformom, morali sami da plaćaju državi, a država je davala naknadu bivšim vlasnicima.

Agrarna reforma u Makedoniji nije dala dovoljno zemlje, meštovima, da bi se tako bar malo popravilo njihove loše stanje,

nege je, u skladu sa velikoserpskim hegemonističkim interesima i ciljevima ondašnje vladajuće klike, pretežno davala zemlju kolonistima koji su dovedjeni iz drugih krajeva. Od ukupnih površina zemlje koja je onda razdeljena seljaci meštari dobili su manji deo, pečalbari skoro ništa, a kolonisti su dobili veći deo/12/. Prema Slavku Šćerovu ova srazmera bila je 5,3:1 u korist kolonista.

/Dr S. Šćerov, "Agrarna reforma u kraljevini SHS" (Ekonomist, 1927, str. 174/ Iz podataka koje navode drugi autori vidimo, na primer, da je do 1 I 1928 g. bilo u Makedoniji razdeljeno ukupno 111.602 hektara zemlje, a od toga je bilo dato domaćima 18.173 hektara na 5.000 domova, a kolonistima, dobrovoljcima i četnicima dato je 43.861 hektara na 6.250 domova/13/. A pored ovoga agrarna reforma je učinila nepravdu i protiv Šiptarima, bivšim vlasnicima zemlje. Pored toga što je naknada za oduzetu zemlju bila niška i što su bivši sopstvenici bili dovedeni u teški ekonomski položaj, prema Šiptarima, bivšim vlasnicima postupljeno je potpuno nepravedno, jer u Zakonu od 5 XII 1931 g. o uređenju agrarnih odnosa u ranijim pokrajinama Južne Srbije i Crne Gore ima propise koji su direktno usmereni protiv njih, što nije bilo ni pravično ni oportuno. Na primer, u propisima koji regulišu pravo na naknadu za oduzetu zemlju, koja imaju bivši vlasnici prema državi, učinjena je nepravda Šiptarima pošto svi oni na osnovu tih propisa nisu mogli da dobiju naknadu za oduzetu zemlju/14/. Uopšte kada se posmatra ovaj problem u celini vidi se da ovde zemlja nije oduzimana sa ciljem da se omogućiti eksploatacija siromašnih seljaka od strane bogatih posedaika, bez obzira kakve su oni narodnosti, nego se ovde radilo o nerazno preizablim i ^{hegemonističkim} raznim ličnim predrasudama koje su sprovedjene sa tačno sračunatim ciljevima. Zato je oduzimana zemlja u velikom broju slučajeva i onim seljcima koji su istu sami obrađivali i nisu se mogli smatrati eksploataciorima. Tako imamo slučajeve da je Šiptarima iz okoline Štipa, Kosovynke Mitrovice i Prizrena oko 1936 i 1938 g. oduzete zemlje a nije im data

nikakva naknada. Zbog toga su mnogi od ovih šiptara, pošto su izgubili zemlju, bili prisiljeni da se oduaju pešalbarstvu, pa ih tako uoči Drugog svetskog rata srećamo kao nekvalifikovane radnike na poslovanju oko izgradnje raznih železničkih pruga, ~~na~~ ~~u~~ drumova itd.

Iz svega ovoga, dakle, vidimo da agrarna reforma u Makedoniji, umesto da stvori uslove za bolji i srećljiviji život našim seljacima koji su zbog nedostatka zemlje za obradivanje morali stalno da odlaze u pešalbu, umesto da smanji broj pešalbara, - ustvari je pored onih ranijih, stvorila i nove pešalbare, pošto ni u čemu nije mogla da poboljša ^{i ostale} ^{života i rada} ekonomske uslove siromašnog seljastva.

Primećbe:

- 1/Dr Mija Mirković, Agrarna politika, 1940, str. 123
- 2/Dr Teofan Ristić, Borba za zemlju i naša agrarna reforma, 1938, str. 43-44
- 3/Dr Teofan Ristić, Najveća radna snaga u našoj poljoprivredi, 1939, str. 16
- 4/Dražica Lepčević, Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji, 1928, str. 288
- 5/Milan Komadinić, Problem seljačkih dugova, 1934, str. 41
- 6/Radničke novine, br. 26/1930
- 7/Dr Djorko St. Jovanović, Zvezdača banja, šćerovačka klišura i ugljeni rudnik "Jerma", 1937, str. 26
- 8/Dr Djorko St. Jovanović, isto, str. 38
- 9/Rastko Purić, Naličja, 1934, str. 36.
- 10/"Radnička novina", broj 3/1936
- 11/Dr Mija Mirković, O dvadesetogodišnjici naše agrarne reforme, /Socijalni arhiv, 1939 g./
- 12/Dr Borislav Iv. Blagojević, Sele našeg Juge i njegovi problemi, 1939, str. 23
- 13/Djerdje Krstić, Kolonizacije u Južnoj Srbiji, 1928, str. 5
- 14/Dr Branislav Nedeljković, Ist. bašt. svojine, str. 317

o l r y a v

POKUŠAJI SIROMAŠNIH SELJAKA DA POPUNE NAMIRINE U SVOJIM GAZDINSTVIMA BEZ OUVAJANJA OD KUĆE; NJIHOV OBLAZAK U PEČALBU

1/Nastojanje siromašnih seljaka da nađu posla u svom ili
okolini selima

a/od pod nadzorom bogatijih seljaka. Prirodno je što su siromašni seljaci, pre nego što bi se odlučili da pođu u pešalbu u udaljene krajeve, nastojali na svaki način da nađu neki posao u samom selu ili u bliskoj okolini da bi tako nadoknadili svojkovu u svome gazdinstvu. Tako su i seljaci u Istočnoj Srbiji gledali da se u prvom redu zaposle u samom selu. Oni su u toku letnjih meseci radili kod bogatijih seljaka kao nadničari. Međutim pošto je bogatih seljaka, koji svoju zemlju ne bi mogli da obrađuju samo na svojim članovima porodice, bilo relativno malo, a naročito je ovakvih seljaka bilo malo, a zemljište ih je bilo malo u neplodnim planinskim krajevima, - to svi siromašni seljaci nisu ni mogli da se na ovaj način zaposle. A ukoliko su i mogli da nađu posla, nadnice koje su dobijali za svoj rad u polju bile su vrlo niske. Steski bogataši koristili su činjenicu da su imali na raspoloženju veliki broj siromašnih seljaka koji su bili spremni da rade i pod najgorim uslovima i zato su ih bezdušno ucenjivali i eksploatisali.

Radno vreme ovih nadničara bilo je bukvalno od zore do mraka, što je u letnjim mesecima iznosilo počev od 15-18 časova dnevno/na vrlo kratkim prekidima za doručak, ručak i užinu/. Obično su poslodavci davali i hranu ovim nadničarima, ali ova hrana je uglavnom bila slaba i jednolična. Nadnice su bile različite, što je zavisilo od vrste poslova i mesta, ali su se, na primer, počev 1918 g. kretale počev od 4 pa do 6,8 i 10 dinara.

Jasno je da su ovakve eksploatacije siromašnih seljaka od strane steskih bogataša nije pojava koja se sreće samo u Istočnoj Srbiji. Ovakav način eksploatacije siromašnog seljštva od

strane veleposedanika i bogatih seljaka bio je karakterističan za celu predratnu Jugoslaviju. Najbolji primer koji je nabelski Rudolf Bičanić 1939 g. u svojoj članku "Nove kmetstvo" na isposni, govoreći o prilici u Zagorju, kaže na temelju seljaci radili kod veleposedanika najviše poslove za uzdanom od 6-8, a u nekim slučajevima čak i uz 3 hektara, i to se svojim krasom. I događalo se i to da su ovi seljaci sa svojom radu nastala novca morali da primeju pokvarene vino ili pokvareni kukuruz/1/. A svakih 3-4 stotina primera može se navesti na hiljade i to iz svih krajeva zemlje.

Treba ovde, kada se govori o iskorišćenju siromašnih slojeva na selu od strane veleposedanika i nekih bogataša, pomenuti i sa tešak život poljoprivrednih radnika u Vojvodini koji su, pošto su imali mala zemlje, ili je uopšte nisu imali, bili prinudjeni da rade na izostajim veleposedanika pod najteškim uslovima i bez ikakve zaštite i ograničenja u pogledu radnog vremena. Prema podacima Fernaljskog saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije u Nova Sadu/2/, bilo je 1931 g. u Vojvodini oko 550.000 poljoprivrednih radnika. Od ovog broja je oko 400.000 trebalo zaposlenje cele godine, a oko 150.000 je radilo na veleposediima samo u sezoni poljskih radova, odnosno preko leta/3/. Jedan veliki deo ovih poljoprivrednih radnika nije imao nikakve zemlje, a što se ni svoje kude, a tek mali deo imao je nešto malo zemlje i kućicu. Život ovih poljoprivrednih radnika bio je vrlo težak, što se, na primer, vidi i po tome što su državne vlasti 1931 i 1932 g., pod pritiskom nezaposlenih poljoprivrednih radnika, bile prinudjene u svojim sredstvima Vojvodine upotrebu kosačina prilike [na] letva, da bi se na taj način mogao da uposli jedan deo ovih radnika i da bi se ublažio njihov bedan položaj/4/. Tako isto su i 1920 g. bili izdati propisi po kojima se u Vojvodini zabranjuje upotreba mašina u poljoprivredi sve dok se bi dobili posao nezaposleni polje-

privredni veštak/1/.

b/184 pod napolicu. U svojim aparima da imaju potrebna sredstva za život u svojim selima siromašni seljaci u Istočnoj Srbiji su nastojali da dobiju od bogatijih seljaka zemlju koju bi radili u napolicu ili pod zakup. Ali orda, kao što je već poznato, nije bile mnogo bogatih i plodnih oblasti u kojima bi pojedina seljaci mogli davati zemlju seljacima na obrađivanje u formi napolice. Pa ipak se mogu nabrojati slučajevi u pojedinim krajevima gdje su siromašni seljaci dobijali zemlju u napolicu. To su bile u Istočnoj Srbiji bile naređene pre Balkanskih ratova, a u izvanjskoj serbi i posle Prvog svjetskog rata. Navodimo kao tipičan primer jedno bogato seljačko domaćinstvo u selu Stanišnja, area saševski, koje je imalo veliki posjed da su čak i 1939 g. na njegovoj zemlji radili pod napolicu, živile 43 siromašne seljačke porodice, i to 75 porodica iz nekog sela Stanišnja, a ostale iz susjednog sela Ornelišta. Svi ovi seljaci imali su i nešto svoje zemlje, ali najveći dio prihoda dobijali su od zemlje koju su radili u napolicu, i to tako što su polovinu prihoda sa zemlje davali vlasniku iste, a drugu polovinuadržavali na sebi. Ovi seljaci napoličari su već dugi niz godina obrađivali istu parcelu zemlje. Taj napoličarski odnos između ovih siromašnih seljaka i vlasnika zemlje neprekidno se održavao, tako da su naslednici napoličara i posle njegove smrti obrađivali istu zemlju, nalazeći se prema vlasniku zemlje i njegovim naslednicima, i bez nekog posebnog ugovaranja, i dalje u odnosu napoličara kao i zemlje.

Na ovakve slučajeve imamo zemlje u napolicu mogli smo da vidimo u izvanjskoj serbi i kod svih seljaka čija su sela u blizini varoši. U varoštama su živeli trgovci i drugi bogataši koji su imali svoja zemlja, ali koji je nisu obrađivali sami nego su je davali u napolicu siromašnim seljacima iz okoline. Tako su u laševskom area, kao primer, pre Drugog svjetskog rata,

1.066 hektara zemlje, koja je bila svojine vrućana, obradivali siromašni seljaci po sistemu napoličara/6/.

Seljaci koji su radili zemlju u napoliču teško su na ovaj način mogli da reše problem nedostatka zemlje i stalnih deficita u svom gazdinstvu. U toku različitih izloganja već smo pokazali u kakvim teškim uslovima su radili u ovoj zemlji, i posebno u Interočajnoj Srbiji. Sirovi seljaci koji su imali male posede, na koji se nisu mogli ishraniti nego su stalno morali akumulirati hranu. Videli smo raznolike forme eksploatacije kojima su ovi bili izloženi od strane zemljik i gradskih bogataša i veleposedačnika. A u toliko većoj i bezdušnjoj eksploataciji bili su izloženi oni siromašni seljaci koji su radili zemlju u napoliču. Porocle koje su na ovaj način obradivali bile su male i nedovoljne da bi se na njima mogla prehraniti cela porodica napoličara čak i onda kada bi ove prihode mogla sačuvati za sebe. A mogli su zamisliti kako je njihov položaj bio težak i skolinaj koji su oni bili eksploatisani kada se zna da su polovinu od svojih prihoda dobijali sa te zemlje morali davati vlasniku. Događalo se i to da su vlasnici zemlje zahtevali od napoličara da im oni besplatno rade pojedine poslove na svom delu zemlje koji oni sami obraduju sa članovima svojih porodica, dakle neposredno u svojoj rešiji. Uopšte nepostojalo zemlje držali su napoličare u potpunoj ekonomskoj zavisnosti eksploatišući ih na razne načine/7/,/8/. Po ipak i pored ovako teških uslova rada, seljaci napoličari su, u obzir na svoj težak ekonomski položaj, bili vezani za zemlju na kojoj su radili i svima silama su nastojali da se na njoj stalno održavaju i da se uporno bore da svaku stopu tog uspeha, isto im je odgovaralo vlasnik u svako doba mogao isto uzeti i dati ga drugom napoličaru ili ga sam iskoristivati. Čak je poznat jedan slučaj koji se dogodio u okolini Pirota pre desetak godina, kada je jedan seljak napoličar ubio jednog svog zemljika, takođe napoličara, zato što mu je ovaj precrno branio na njivi. A obe njive su obradivane u sistemu napoličara.

lice.

c/Privremeni odlazak na rad u bliže krajeve u toku
 žetve. - Siromašni seljaci iz planinskih i neplodnih delova Istoč-
 na Srbije restko su kao što vidimo mogli da dobiju neke stalne pri-
 hode radne pod nadzoru kod bogatijih seljaka u svojim selima ili
 radnici zemlju pod nadzorom. Zbog toga su siromašni seljaci, naročito
 iz planinskih sela, bili prinudjeni da traže posao, specijalno u
 toku letnjih meseci, oko žetve, vršnja itd., u susjednim selima ko-
 ja su se nalazila u plodnijim kotlinama i u ravnicama i koja su
 imala više plodne zemlje. Tako imamo slučajeva da su seljaci iz
 ovih siromašnih i brdskih sela sve do pred Drugi svjetski rat do-
 lazili svakeg leta u sela koja se nalaze u Nišavskoj kotlini i
 tu ostajali 2 - 3 nedelje - sve dok se ne izvrši žetva - i onda se
 vraćali svojim kućama. Preko leta bi seljaci iz ovih sela, i to
 pretežno žene i devojke/pošte se muškarcima većinom nalaze van ku-
 će u pečalbi/, dolazili u ravnije krajeve i ovde bi pogodje li-
 posao sa nekim bogatijim seljacom, kod koga bi ostajali na radu
 ne vreme cele žetve. Za to vreme oni od svojih poslodavaca ^{pered nadnice i} dobija-
 ju hranu i prenoćište. Sličan slučaj imamo sa seljacima iz siro-
 mašnih sela Zgajevka. I oni su pre 1912 g. kao i godine 1918 g.
 išli u bogatija sela koja se nalaze severozapadno od Knjaževca
 i tamo radili pod sličnim uslovima kao i seljaci iz nišavskog
 kraja.

U ovim slučajevima vidimo i u pirotskom kraju i u Zgajev-
 ku izvrsnu sličnost u pogledu ugovaranja nadnice. Imajući ovih
 grupa seljaka i njihovih poslodavaca su društvenom u kojima rade
 pečalbari iz ovih krajeva, ili još tačnije, u kojima su radili
 pre Prvog svjetskog rata, u Knjaževcu i Zgajevcu. Ovo se ispoljava u
 tome što prilikom pogodanja se poslodavcima obično najstariji čo-
 vek iz te grupe, što može biti i žena, ako u grupi nema muškaraca,
 uzima na sebe ulogu vođe grupe, koja obično broji oko deset lica,

pogodja se u ime ovih i u neku ruku istupa pred poslodavcima u ime ostalih članova, odgovara se ponašajući kao grupa itd.

Treba naglasiti još i to da seljaci iz planinskih i brdovitih sela mogu da dolaze na vreme letve u ravnici i da rade kod bogatijih seljaka na svoje radi toga što imaju dovoljno svoje zemlje, nego još i zbog toga što je u vreme kada sazreva pšenica u ravnici sve radna snaga bez posla. Pažnja se ove sela na većoj nadmorskoj visini i one male pšenice ili ovsa, nekoliko nep^{tamo}šte uspeva, sa^čitava se dve do tri, pa i četiri nedelje doznaje nego u ravnici, te je tako seljacima iz ovih mesta mnogo da rade na vreme letve u bogatijim selima u ravnici i da posle na vreme svrše i svoje poslove oko pribiranja letine.

Na ova poljeva nailazimo i u Makedoniji. Tako su, na primer, do 1912 g. siromašni seljaci iz planinskih sela u okolini Rumanova zbog oskudice u zemlji se obradivajući i stoci išli u "orgate", odnosno "letvare" i "vršabe" i radili po selima u ravnici i po šiflacima dok su ovi postojeali. Oni su obično odšli u okolina Škoplja, Tetova i Debra. Radili su samo na vreme letve i vršabe, stanovali i hranili se kod poslodavaca i posle svršetka poslova vraćali se svojim kućama. Treba nagred napomenuti da ovaj način rada nije rešavao teškoće u ishrani i održavanju ovog stanovništva, te ko da je iz ove oblasti svake godine išlo po 3-4 hiljade ljudi u rad u Rumuniju, Bugarsku, Srbiju, Austrougarsku itd/9/,/10/.

d/Savijanje raznim zanatima u selima ili bližoj okolini. - Pored onoga navedenih napora i nastojanja da dopune prihode sa svojih malih i oskudnih ispaša, da bi tako mogli da zaspe i svoje porodice dolaze brama koje im je neizostajala do nove letve, - siromašni seljaci pribegavaju i drugim sredstvima, da bi mogli da opstane na svojim malim posedima, i pre toga što da se odlučiti da za duže vreme napuste svoje domove i da odu u tuđinu. U tom cilju oni se pokušavaju baviti zanatima koji se uglav-

III

nom upražnjavaju u samim selima i koji im se više isplate nego
sami zemljoradnja. Ovdje treba navesti različite lončarski, potkivački,
bravarški, zatim ranije terzijski, a sada krojački zanat i t. d.
Svi oni seljaci koji imaju ove vrste zanata mogu da se pomeću njih
izdržavaju čak i onda kada se bi imali nikakve zemlje. Ali ove vrste
uglavnom su one koji žive u relativno bogatijim selima, gde se nji-
hove usluge više traže i bolje plaćaju. Pored ovih zanata o kojima
sve do sada govorili, treba pomenuti i one zanate koji imaju ^{više} karak-
ter pečalbarskih zanata i koji mogu samo u ograničenom obimu da se
obavljaju u samim selima odakle su ovi seljaci, i to radi toga što
su ista veoma siromašna i imaju male potrebe za proizvodima ili
uslugama vezanim za dotične zanate. Ovdje naročito treba zabeležiti
lončarski, mlatvački i piatarski zanat, pored zidarstva kao i
kamenorezačkog.

Zapaža se da su seljaci koji su se bavili navedenim za-
natima u početku iste upražnjavali u samom selu, i to radići za
potrebe seljaka iz istog ili susjednih sela. Baveći se ovim zanatima
oni su usred obradivih i oko male zemlje kojom su raspolicali.
Međutim nekore se pokazuje nemogućnost da se ovi seljaci-zanati-
je održavaju samo za potrebe seljaka iz najbližih sela. Ove i
naročito dolazi do izražaja onda kada se ovim zanatima počinju u
većoj mjeri baviti i drugi siromašni seljaci. Tako ovi seljaci zanat-
lije, i to pre svega oni koji rade lončarski, piatarski i mlatvački
zanat, počinju da odlaze prvo u bliže, a kasnije i u sve udalje-
nije krajeve, da bi i tamo nastavili ^{sa} radom na svome zanatu. Oni tako
imaju bolje uslove za rad, imaju veliku konkurenciju i zato više
zaraduju. Na primer, seljaci iz srednjeg nišavskog, belopslanskičkog,
kao i oni iz Zapljanja, koji su ranije odlazili u pečalbu u Bugarsku,
naučili lončarski zanat, počeli su se krajem XIX veka sve više
baviti lončarstvom. Oni su počeli potiskivati lončarske majstore
Bugare iz same Bugarske, a naročito su uspjeli da ih potisnu iz

Rumunije. Neki od ovih seljaka lođare iz pomenutih sredova otvarali su lođarske radnje u svojim ili susjednim selima ili u većim varošicama u blizini. Poznato je, na primer, stambana sela Grkija u Zapljanju u kome smo je preć Drugi svjetski rat bilo stak 30 lođarskih radnji, u kojima je ^{bio} zaposlen veliki broj seljaka. Oni imaju dobra ilovađa, pogodnu zapradnu građarije i ova izradjenu robu teraju u bliže i dalje sela i gradove i tamo je prodaju. Ali ipak samo mali broj njih je usavrši seoski posli da su ovi i mašim obrzbedi posla i klabafier je potražnja njihovih proizvoda bila mala u odnosu na broj lođara. Zato su oni u većini morali da traže zaposlenja van svoga kraja. Tako su oni još sredinom, a naročito krajem XIX i početkom XX veka počeli u ove većej meri da idu u razne krajeve Srbije, i to naročito u Bečvu i ^u savim, odakle su uspeli da potisnu lođarske majstere iz Vojvodine, mahom Kadja-re ili Nemce/koji su ovdje posili i predavali svoje roba. Majstori lođari išli su u ova mesta redovno u prolace, rededi sa sobom po nekoliko pomoćnika/^ualfi/, i po nekoliko šegrta/^uajčšće iz istog sela odakle su i oni/, a kanno ušicem vredeli se utrag. Škoro je pravilo da ovi majstori/što se mora veriti i za kalie i šegrte/ idu na rad svake godine u jedno isto mesto, b. j. tamo gde su već otvorili radaju, i gde imaju izvestan krug materija i gde poznaju okolna sela u koja dosta moraju da odnose izradjenu robu i da je predeju tamošnjim seljanima.

Treba dodati ovom prilikom da su lođari iz navedenih krajeva Istočne Srbije i pre, a naročito posle Prvog svetatskog rata, odlazili na rad ne samo u Srbiju, nego i u ostale pokrajine Jugoslavije. Tako ih vidimo u pojedinaim gradovima u Vojvodini, Beani, Primorju itd.

Sama izrada građarije pretrpela je dosta promena u odnosu na vreme pre 1914 g. Ove naredite važni za ovi lođare koji su imali svoje lođarske radnje u gradovima po Srbiji, Vojvodini itd. Pošto je emaljirano posudja posle 1918 g. počele da potiskuje nji-

novu robu, oni su morali, da bi izdržali konkurenciju londonskih majstora iz Engleske, koji su se bolje usavršili u izradi kina, grančarije/vazni, servise za kafu, raznih raznih ukrasa itd./, - da se i sami usavršavaju u izradi ovih predmeta, što naročito važi za one lončare koji rade u većim gradovima, u kojima je veća tražnja gore navedenih predmeta.

Pored seljaka koji su radili lončarski zanat, i koji su, s obzirom da se svi nisu mogli održati u svojim selima ili bližoj okolini, - počeli su odlaziti u udaljenije krajeve, pretvorivši su u prave petalbare, - treba ovde pomenuti i one seljake, naročito iz Lužnice i Zepčana, koji su se bavili metalurškim zanatom. Sirovašai seljaci iz ovih krajeva već su odavno bili naučili da od reze dlake izrađuju vreće, bicege, torbe, pokrovese, itd. Oni su ove proizvode razmenjivali u ovom ili susjednim, naročito bogatijim selima za kukuruz i pšenicu. Tako isto su ove proizvode prodavali i po bližim ili daljnim mestima, naročito u gradovima itd. Sela u kojima se javljaju metalurške velike su siromašne, da se uopšte ne bi mogli izdržati ako bi se bavili ovako skupoj radnjom i stočarstvom. Zato su seljaci, dovijajući se na razne načine i tražili mogućnosti da dopune svoje prihode, počeli izlaziti četelega da se bave i ovim poslovima. A kada u svojim selima i bližoj okolini nisu mogli da ostvare dovoljne prihode ovim svojim radom, zbog male tražnje za njihovim proizvodima, oni su organizovali družine od 6 - 7 članova i odlazili u druge mesta da tamo rade isti posao. Ovi su posao čini radili tako da su ostajali u kući jednog domaćina po više dana, dobijajući ovde primedbe i hranu, a kada bi bili gotovi onda su prelazili kod drugog ^{način,} ~~domaćina~~ idući iz kuće u kuću, iz sela u selo - ^{oni} ostajući u jednom kraju po više dana i kasnije se vraćaju u svoje sela. Tako su metalurške iz gore pomenutih krajeva išli u razna mesta Srbije/Lebane, Andrejevice itd./ a neki su čak stigli i do Beograda, prelazili u Beograd, itd.

Tako isto su početkom II veka, a i kasnije, kašari/pinteri/ na primer, iz okoline Vlasice i Kraljeva, počeli nisu mogli da se bave u svojim selima ovim poslom, išli prvo u bliža, a zatim u sve udaljenija mesta i krajeve, i to pre svega tamo gde dobro uspevaju šljive i vinogradi, i pravili tamo kuce, burni, i ostalo što je potrebno za smeštaj vino, rakije itd. Tako vidimo da su oni prvo išli na rad u bliža mesta, kao što su Vlasetine, Iaskovac, a zatim u mesta pored Kraguje, pa onda u Zajčar, Negotin, Požarevac, kao i u krajeve oko Kolutara, a tako isto su do Balkanskih ratova išli i u Rumuniju, gde su ustvari najviše saradivali/ili/.

Treba usgred dodati da su pojedini siromašni seljaci u nekim predelima Istočne Srbije/sred. niševski i drugi/, nemajući dovoljno zemlje, iznedju ostalih zanata obavljali i terzijski zanat. Oni su takođe obrazovali manje družine/kojater su jednim do dva pomoćnika i nekoliko šegrta, ukupno 3-6 ljudi/, i šli po kućama kod svih seljaka radom. Oni su šli kako u svoja tako i u susednih selima i na taj način su dopunjavali svoje prihode od zemlje koju su obrađivali ostali njihovi stanovnici. Ova je pojava bila raširena naročito do Balkanskih ratova, kada je uglavnom u mnogim siromašnim i zabačenim krajevima Istočne Srbije vladala prirodna privreda, kada su ova neosaka domaćinstva sama od svoje vune proizvedila sukno koje je bilo potrebno za njihovu odaju. Onda su terzijski delazili u kuće pojedinih seljaka i tu bi, radući ova rukom, - od sukna i vune koje je proizvelo domaćinstvo - avine ukucanice, i muške i ženstve, posećivali sve potrebne delove odade. Redjntim početkom II veka, a naročito posle 1918. g. kada su i u ove krajeve počeli da dolaze razni gotovi tekstilni proizvodi, kada su se i ovde pojavile šivaće mašine, onda se ovaj zanat sve manje isplaćivao i seljaci koji su se njime bavili počeli su počto se značnim delom nisu mogli orijentisati na nov način rada, aiti su, mogli nabaviti šivaće mašine, tražiti druge poslove, a neki su počeli ići i u pe-

salba.

Pored ovih vrsta zanata kojima su se u toku XIX i prvih decenija XX veka bavili mnogi siromašni seljaci iz Istočne Srbije a koji u krajnjoj liniji nisu mogli da obezbede svima njima kao što im je najvažnije za život, zbog čega je većina od njih ipak morala ići u pešalbu, kao i ostali siromašni seljaci, - treba posebno naglasiti pomenuti da je bilo još niz poslova i zanata kojima su se siromašni seljaci bavili kako u svojim selima tako i u okolini da bi na taj način nešto zaradili i da se ne bi morali odvajati daleko od svojih kuća. Samo primarno radi navodimo one poslove koji su pravili drveni ćumur i prodavali ga u susjednim gradovima. Ovdje treba naročito navesti gradove caribrodski i biševski/sela Kusa Vrana, Crvena Jabuka, Rakov Dol i druga/. Međutim treba podvući da većina od ovih ćumardžija nije mogla da se dovoljno zaposli na svojoj kućini, jer nije bilo tržišta na koje bi se mogli roditi svi ćumur koji bi oni napravili. Tako su i oni bili prinudjeni da odlaze u druge krajeve/u okolini Beograda i drugih mesta po Srbiji/i da tamo prave ćumur. Dolje treba navesti radnike i majstore koji su radili u pojedinim "bačijama" i sličnim radionicama za izradu košavalja. Oni su se jednim delom mogli zaposliti i u bačijama Stare Planine i drugim krajevima Istočne Srbije gde se izradjuje košavalj, ali većina od njih je morala da traži posla u Vojvodini, u Krajini na Dunavu i drugla oblastima gde se izradjuje ova vrsta sira.

2/Zapošljavanje siromašnih seljaka u rudnicima, fabrikama i sličnim preduzećima u blizini okolnih sela.

Kao što smo iz prethodnih izlaganja mogli videti, siromašni seljaci iz Istočne Srbije nastojali su da nedokuada nedostatak zemlje time što su pokušavali da se zaposle u svojim selima i neposrednoj okolini kod bogatijih seljaka bilo kao podničari bilo kao nepoličari, odnosno pokušavali su da uz njihovu pomoć

sa svojih oskudnih poseda povećaju devljenjem raznim zanatima. Idućeg jutra svi ovi načini pribavljanja prihoda, koji su im bili neophodni da bi se mogli prehraniti, pokazuju se sa ogromnom većinom siromašnih seljaka kao nedovoljni i zbog toga su oni prinudjeni da traže druge izvore zarada. Zato su mnogi od njih uporedno sa poljoprivredom koje su gore izveli, promislili druge mogućnosti da nastave dalje sa svojim selima, nađju sredstva koja su im potrebna da bi dobili hranu za sebe i svoje porodice i da bi zadovoljili ostale potrebe svojih domaćinstava. Tako se mnogi siromašni seljaci zapošljavaju u rudnicima i drugim sličnim preduzećima, ukoliko ih je bilo u njihovoj okolini, ili pak traže posla u pojedinačnim fabrikama u obližnjim gradovima, a tako i dalje se zapošljavaju i na izgradnji pojedinih pruga, drumova itd. Svi siromašni seljaci su nastojali da se uspele tako da se ne moraju mnogo udaljavati od svojih kuća i da mogu, ako ne svaki dan, a ono bar jednom nedeljno da obidju svoje porodice, da ih njihove žene kod kuće operu i okupe, da mogu da nadgledaju stoku i one male zemlje što imaju, i da neposredno budu u što bližoj i stalnijoj vezi sa svojim porodicama. Zato će nekada siromašni seljaci, narediti ako su inokorni, više voljeti da se uspele na ovakav način, pa makar nešto i manje zaradivali, nego da idu u pečalbu i da su tako dugo period vremena budu odsučeni od svojih kuća. U vezi sa svim ovim okolnostima mi ćemo ovdje izvesti nekoliko tipičnih primera koji pokazuju stanje u ovom pogledu u pojedinačnim pečalbarskim krajevima Istočne Srbije, i to specijalno u vreme između dva poslednja rata.

Kada je 1925 g. započeta izgradnja Belexničke pruge uzanog koloska Nabevo-Nakita, koja se odvajala od glavne pruge Niš-Caribrod, i kada se počelo sa stvaranjem i izkorišćavanjem rudnika uglja "Jerne" u Nakiti, o čemu smo već ranije govorili, onda je izgradnja ovih objekata privukla veliki broj siromašnih seljaka iz okolnih Puzeta i Caribroda. Ova pruga je prošla kroz vrlo krčevit teren, tako da je bilo potrebno izvoditi velike i skupe

radeva da bi se iste osposobila za upotrebu. Izgradnja ove pruge, kao i mnogih objekata na njoj, zatim podizanje velikog broja zgrada duž iste, zahtevali su veliki broj radnika iz okolnih. Seljaci iz Nišavske doline, pa čak i iz nekih sela zapadne od Pirota, nisu više išli u polje u Beograd i druga mesta, nego su radili ovde. Plaćani su uglavnom podjednako kao što bi bili plaćani i u drugim krajevima, ali im je ovde bilo mnogo zgodnije zbog toga što su vrlo često mogli ići svojim kućama. Ali kada su svi ovi radovi uglavnom bili završeni, onda, razume se, svi seljaci nisu mogli da i dalje ostanu ovde i bili su prinudjeni da se vrate svojim putevima, kojima su i ranije išli u polje. Samo je jedan deo od njih mogao da se zaposli u samom rudniku, i to uglavnom su spoljni radnici, pošto su u početku u okolini radili većinom rudari i specijalisti iz drugih krajeva gde je rudarstvo već ranije bilo razvijeno. Ali su kasnije i seljaci iz okolnih sela počeli da se unavrhavaju u ovaj posao, tako da je pri kraju rada ovog rudnika, t. j. oko 1936 g. jedan veliki broj radnika već rade u samim okolinama i počeo je u velikoj meri potiskivati stručne radnike koji su dovođeni sa strane.

Ali pored ovih ljudi koji su radili u samom rudniku nastala je grupa siromašnih seljaka, bio je zaposlen na spoljnim poslovima, t. j. na prevozu, preteveru, prebrisanju rude itd., zatim na radu oko održavanja pruge i njenih postrojenja. Jedan deo siromašnijih seljaka se bio zaposlio i na izgradnji velike fabrike briketa koja je bila podignuta kod železničke stanice Sukeve i bila puštena u rad 1930 g. Uopšte uzvši, ukupan broj radnika koji su radili u rudniku, na održavanju pruge, zatim u fabrici briketa, iznosio je oko 1.500-2.000 ljudi, u vreme kada je rudnik radio na punim kapacitetom.

Slična pojava srećena i u ostalim krajevima Istočne Srbije koji su siromašni i čije stanovništvo, kada nema mogućnosti u poslenju u blizini svojih sela, mora da traži izvore za održava-

nje na drugoj strani. Tako vidimo i u zagrevačkom kraju, s tim u o-
kolini Zaječara, Kajaševca itd. da su pre Prvog svjetskog rata se-
ljaci odatle u velikom broju odlazili (u Rumuniju u pešalbu)
Medjutim tek jedan mali njihov dio ^{mali} ^{je onda} se uposao u
sazon ovom kraju, i to u rudnicima koji su već tada nekolicu
radili. Ali posle 1918 g., kada je ova otpočela eksploatacija
rudnog blaga u većem stepenu nego pre, jedan dio seljaka, pošto
inače više nije mogao da ide u Rumuniju ili Bugarsku, odlazio je
u pešalbu u Srbiju i druge krajeve Jugoslavije, i to naročito po-
sle podizanja železničke pruge, koja je vezala ova mesta sa Nišom
- a drugi veći dio ovih seljaka stupao je na posao u ovdajnje
rudnike. Tako nam vidimo da su u godinama između dva velika ra-
ta cela koja se nalaze u bližoj ili daljoj okolini ovih rudnika
davala sa iste veći dio radne snage. Treba nam napomenuti
da su u ovim rudnicima pored naših bili zaposleni rudari i
iz drugih pokrajina, kao iz Slovenije, Like itd., koji su, kao
kvalifikovaniji, iskusniji, radili u sazima otkriva. Medjutim isto-
vremeno su u mnogim rudnicima istočne Srbije/Ber, Fedvis, Trasi-
babe, Dobra Sreća, Arpaki, Balkan, Vina itd. imali veliki broj
seljaka iz drugih krajeva. Bila ih je, na primer, dobrin delem
i iz nišavskog, cerebredske, lučičkog sresa, kao i iz Makedonije.

Saizaljivo je da su u poslednje vreme seljaci iz
ovih cela oko rudnika izbegavali da rade u sazima otkriva, i to
zbog čestih nesreća koje su se dešavale poslednjih godina pred po-
četak Drugog svjetskog rata, nego su radili sahom na spoljnim pos-
lovima, dok su u otkriva radili većim delom rudnici koji su do-
šli iz drugih pokrajina.

Sirepni seljaci su takođe, kao što smo već rekli,
stupali na posao i u pojedine fabrike i ališna preduzeća uko-
like je istih bilo u blizini njihovih sela. Tako kada su, na primer,
oko 1936 i 1937 g. otvorene u Pirotu dve fabrike gumene obuće, sa-

da su u ovim fabrikama, pored varoških radnika, velikim delom radili i seljaci iz najbližih sela. Jedna od ovih fabrika je neko vreme zapošljavala i po nekoliko stotina radnika. Kao je plaćala veoma niske nadnice, koje su iznosile u početku 3-10 dinara za dečake od oko 16 g., a do 16 dinara za odraslije. Čak i sa ovako niskim nadnicama radili su seljaci iz okolnih sela očekujući da će kasnije biti bolje plaćeni. Radnici iz varoši, koji nisu imali nikakvog drugog imanja, nego se samo održavali od svoga rada, te su pristajali da rade pod ovakvim uslovima, dok su seljaci iz okolice ipak radili ^{su} jer su mogli da opstanu samo zbog toga što su se hranili kod svojih kuća i što su tako najjeftinije i stanovali, i, što je još vrlo važno, mogli su pored svakodnevnog rada u fabrikama da ostatak slobodnog vremena upotrebe i za svoje poslove u polju ili oko stoke. Ovim seljacima to nije bilo ništa neobično da nastave sa poslom i po završetku rada u fabrici, pošto se kod njih na selu ustvari radi posadak, naročito leti, i po 17 i više dana dnevno.

Tako su ovi seljaci pored rada u fabrici pomagali svojim ukucanima i pri poslovanju u polju. U ovim fabrikama seljaci su bili izloženi jednom posebnom obliku iskorišćavanja. Ovde se, kao nastalom i u nekim ^{drugim} predusećima, praktikovalo da radnici rade neko vreme na "probu", i to besplatno, i da obično poslodavci ne budu zadovoljni njihovim radom te ih posle i ne prime na posao. Na ovaj način su kapitalisti dobijali potpuno besplatno radnu snagu. Tako su u ovim fabrikama gume radili i bili eksploatisani i seljaci iz okolice Pirete.

Slična okolnost u ovom pogledu vladala su i u krajevima oko Niša, kao i u selima oko Pirete. Znalo se već ranije da su sela oko Niša veoma delom siromašna i da su zbog toga seljaci još u toku XIX veka bili prinudjeni da traže posao van svojih domova. Seljaci iz ovih mesta odlazili su u potrbu daleko od svojih sela i tako radili sideratske i slične poslove, zatim su radili kao

obitni nekvalifikovani radnici kod izgradnje željezničkih pruga, drumova itd., ili su pak radili u rudnicima Istočne Srbije. Ali jedna dobra deo ovih ljudi nalazio je posla i u samom N. Šu. Ovo naročito važi za prilike posle 1918 g. kada se N. Šu počeo u privrednom i industrijskom pogledu sve više podizati. Tada vidimo da su u mnogim rudnicima i preduzećima radili neposredno sa varošima najbližim seljaci. Vidimo ih na primer u željezničkim radionicama, tekstilnim fabrikama, u velikim mlinovima, u radionicama za pravljenje vojne odeće, livnicama itd. U jednom delu ovih preduzeća radili su ne samo seljaci, nego i seljanci. Mnogi od ovih seljaka dolazili su u N. Šu na posao svakog jutra iz sela pošto, ili pak jutarnjim vozovima koji su više raznih strana dolaze u N. Šu, Kuzma i na isti način se uveče vraćali svojim kućama. Tek mali deo ovih radnika sa sela stanovao je u samoj varoši. Oni seljaci koji su svakog dana dolazili na posao iz sela donosili su sa sobom hranu i tako ništa nisu morali da traže u varoši. To isto važi i za one koji su bili iz udaljenijih mesta i koji su morali da stanuju u varoši. I oni su donosili hranu od kuće ili su im istu slali iz sela nekom drugom načinom, te su tako i oni vrlo malo tražili od svoje zarade za svoju ishranu.

^{svaki}
 Iz svega što smo do sada izložili vidimo da su siromašni seljaci, stupaajući na red u pojedine rudnike, fabrike ili slična preduzeća koja se nalaze u bližoj ili daljoj okolici njihovih sela, izbegavali odlazak u potpuno udaljene krajeve. Na ovaj način oni su bili u mogućnosti da ostanu u starijoj vezi sa svojim porodicama i sa svojim gazdinstvima, da često puta odlazeći svakog dana u svoje sela, naročito u toku letnjih meseci, mogu da posvrta šavaju niz sitnih ili krupnijih i težih poslova oko svoje imanje i stoke, što je bilo naročito pogodno neposredno pored porodice koje nemaju odrasle dece ili su sasvim inokasne. Pored toga oni su mogli i da učestvuju na hrani, kao i na drugim troškovima, a kojima je stopostotno

odlazak u pešalbu u udaljena krajeva, s druge strane, svi seljaci, zadržavajući u svojim selima svoja skromna gazdinstva i svoju porodicu i radeći svoje ili više stoka u fabrikama i rudnicima - pretvorili su se u jednu vrstu radnika, koji nisu bili ni pravi proletari, pošto nisu živeli samo i isključivo od prodaje svoje radne snage, od najamnice, nego su, tako vidimo, imali - iako vrlo skromno, ali ipak takva-takva gazdinstva, kuću i nešto zemlje i stoka, - niti su pak bili pravi seljaci koji bi uglavnom živeli od prihoda sa svoje zemlje i prihoda od stoka itd. Ovi pauperizirani seljaci, polproletari, su zbog oskudice u zemlji se obrađivanju zemljinom bili upućeni na to da se van sela stiču prihode pomoću koji bi se nadoknađivati ~~bolje~~ manjkove u hrani koji se javljaju u njihovim gazdinstvima i zato su morali da traže posla u rudnicima, fabrikama, na izgradnji puteva, drumova itd. u bližoj i daljoj okolini svojih sela, ili, ako nisu mogli da se svi zaposle na ovaj način, onda su morali da idu u pešalbu udaleke krajeve - često i u inostranstvo - i da se povremeno vraćaju svojim kućama. Oni su zapravo činili prelaz između prvih najamnih radnika u kapitalizmu, proletara, koji žive samo od svoje najamnine, i nekih proizvođača koji se održavaju samo radom na svojoj zemlji.

3/Odlazak seljaka u pešalbu i diferenciranje među pešalberima u pogledu oslova kojima se bave i u pogledu mesta u koje odlaze u pešalbu

Kao što smo već ranije rekli, skromni seljaci iz istočne Srbije, koji su bezuslovno morali da traže radu i zaradu van svoga gazdinstva da bi se mogli ishraniti i da bi mogli podmiriti ostale svoje inače vrlo skromne potrebe, same manjim delom su mogli da se zaposle u bližoj ili daljoj okolini svojih

sela, polje u ovim krajevima najverovatnije nije bilo većih poseda na kojima bi ovi ljudi mogli raditi. Prethodno ovi krajevi su u privrednom i industrijskom pogledu bili nerazvijeni tako da se samo mali broj siromašnih seljaka mogao zaposliti u rudnicima, fabrikama i drugim sličnim preduzećima koja se nalaze u ovim krajevima i koja su podignuta nakon prvog svetskog rata. Najveći deo siromašnih seljaka bio je upućen da traži posao van svoga kraja, da povremeno napušta svoju kuću i svoju porodicu i da ide u pećalbu. Ovdje nije pomagalo ništa ni to što je tobože seljačka porodica u Srbiji "čvrsto vezana za zemlju i za oganjte" i da zbog toga, kako to zaključuje jedan autor, "najvećim delom pretpostavlja da se muči i zlopati, nego li da šalje pojedine članove, da pušte svoju šeljad u zaradu" /12/. Kada nemaju drugih mogućnosti zaposlenja i pribavljanja najmanjih sredstava za život u svom kraju, siromašni seljaci, kao što smo već mogli videti, napuštaju svoje porodice, svoje sela i idu svuda gde mogu nešto zaraditi.

Iako su uslovi pojavljivanja barstva kod siromašnih seljaka istočne Srbije, gledajući napre, uglavnom isti /nedostatak zemlje za obradivost i nemogućnost da se izhrane od prihoda sa svojih gazdinstava i, u vezi s tim, prezaduženost, eksploatacija od strane varoških i seoskih zelecaša i kapitalista, veliki porezi nameti itd/ ipak, razume se, krajevi u koje odlaze pećalbari i vrste poslova kojima se tome bave nisu bili isti. Baročito je videla velika raznolikost u pogledu vrsta poslova koje su radili siromašni seljaci na vreme bavljenja u pećalbi. Ovdje nailazi na razlike koje je bilo uslovljeno jednim delom potrebama i okolnostima koje vladaju u ovim krajevima u koje odlaze pećalbari. Kao što smo već ranije videli, ako je potreba za poljoprivrednim radnicima, onda će se pećalbari time baviti; ako je potreba za nekim drugim vrstom aktivnosti radnika

ili tome slično, onda će pešalberi raditi ono što se najviše traži. Dakle, ukrajine, oni se prilagođavaju prilikama koje vladaju u kraju u kome treba da sarade svoj glas. Oni se bave svim poslovima i, potpuno racionalno navedite ovih poslova na koje nije potrebna duga sprava i udarje. Najbolji dokaz u ovom pogledu pružali su ne samo pešalberi iz Makedonije, koji su se bavili skoro svim poslovima pomoću kojih su mogli da dođu do nekih prihoda, i to počev od najlakših pa do najtežih, - nego isto tako i pešalberi istočne Srbije.

Ali ovo ne treba shvatiti tako kao da je prilagođavanje pešalbera potrebama i tražnji radnika razne stručnosti u jednom kraju išlo do kraja i da su oni, na odakle došli, uvek radili baš sve one poslove na kojima bi se mogli u dotičnom kraju uposliti. U ovom ima granica. Postoji diferenciranje i neka vrsta podale poslova među pešalberima, koja je bila uslovljena s jedne strane prilikama koje vladaju u mestu u koje odlaze pešalberi, a s druge strane u izvornoj strani i prilikama koje vladaju u kraju odakle oni odlaze. Imao može shvatiti da su pešalberi u jednom kraju naučili jedan zanat, pa bilo da su te naučili odlazeći u krajeve u kojima se te tražilo, kao što su seljaci iz pirotskog kraja bili u svoje vreme naučili dućderski i lančarski zanat odlazeći u pešalbu u Bugarsku, ili kao što su Ornatravori već odavno pre njih bili naučili sidarski zanat iz sličnih razloga kao i ovi prvi, - bilo pak da su te naučili u samom mestu u kome žive, na razliku da su ovo išlo sa strane. Dakle pešalberi su, odlazeći u tuđinu, ta- ma radili one poslove koji su najbolje poznavali i u kojima su bili najvišnji. Ako u jednom mestu ne bi bile potrebe za njihovim radom, na ovom vrstan posla koji oni najbolje znaju, oni se tu ne bi zadržavali duže, nego bi išli u druge krajeve u kojima bi se mogli zaposliti pod povoljnijim uslovima.

Kao što smo gora konstatovali, i prilika i okolnosti koje

vladaju u mestima odakle potiču pešakari u izvrsnom stepenu us-
 levijavaju čine da se sve baviti siromašni seljaci odlazeći u pe-
 šalbu u tuđe krajeve. Tako ako posmatrano u vezi sa ovim proble-
 mom ne samo Istočna Srbija, nego i ostale krajeve naše zemlje koje
 daju pešakare, vidimo, na primer, da su i sam teren i konfiguracija
 zemljišta u tih ošini da su tamošnji siromašni seljaci za vre-
 me svega rada u tuđini bili najčešće odlični ^{i mimerici} kamencresci. Tako
 ih i pre i posle Prvog svetskog rata vidimo svuda kod izgradnje
 drumova, pruga, tunela, mostova itd. Zatim vidimo da su siromašni
 seljaci iz šumovitih krajeva najviše radili u šumarskoj industriji,
 pošto su zbog stalnog bavljenja i rada u krajevima bogatim šumom
 u ovim poslovima bili najviđniji/13/. Takođe vidimo da je blizina
 velikih rudnika u Bosni, i najviše i u severnoj Istočnoj Srbiji, učinila
 da siromašni seljaci iz tih krajeva najviše rade u rudnicima
 i ako se desi da neki od ovih rudnika prestane da radi, onda selja-
 ci iz njegove okoline, koji su se ranije izdržavali radom u tom
 rudniku, pri traženju posla na drugoj strani najčešće opet idu u
 druge
 neke rudnike, pošto su već naučili i navikli na ovaj posao. U ovom
 pogledu imamo interesantan slučaj sa seljacima iz okoline rudnika
 uglja "Jerma", koji smo već ranije pomenjali. Seljaci iz okoline o-
 voga rudnika su pre 1926 g., kada je ovaj rudnik otvoren, vrlo ma-
 lo, skoro nikako radili ovaj posao. Ali kada je otvoren pomenuti
 rudnik, mnogi od njih su skoro deset godina radili u njemu i tako
 više nisu išli u pešalbu van svojih sela u velikom broju kao ra-
 nije. A kada je oko 1936 g. rudnik prestao sa radom, oni su, ostavši
 bez posla opet morali da idu daleko od svojih kuća u pešalbu.
 Ali čak su ranije mahom radili kao nekvalifikovani radnici po
 raznim krajevima Srbije, kada su odlazili u razne rudnike po
 Srbiji i to naročito u Borokarudnike, zatim u rudnike Vraška župa,
 Jelašnica, Ravna Gora, Ibar, Aleksinačke rudnike itd. Tako, dakle,
 vidimo, kako je sama postojanost i rad ovog rudnika sa relativno

kratke vreme ima velikog značaja za siromašne seljake caribrodskog i lučaničkog kraja. Vidimo da su seljaci iz okoline ovog rudnika posle svake kraćeg rada u njemu već uvelike prenešli vrstu posla koja se bave u pešalbi, a pošto im ni putevi i mesta u koja su ranije išli da rade.

Treba napomenuti da pored diferenciranja u pogledu načina javljanja, u pogledu puteva i mesta u koja idu pešalbari i naročito u pogledu vrste poslova kojima se bave na vreme pešalbe, dakle pored diferenciranja koje se javlja u odnosu na razne pešalbarske krajeve i oblasti, imamo i diferenciranje koje se javlja, na primer, samo u jednom jedinom kraju. Ovde hoćemo da govorimo o diferenciranosti na koju smo mogli naići sve do Drugog svetskog rata u srezovima lučaničkom, nišavskom i caribrodskom. Mi smo već ranije naveli da je u toku vremena, već od polovine XIX veka pa nadalje, bilo odavde ljudi koji su kao obični poljoprivredni radnici išli na rad u okolini Carigrada i u Dobruču. Kasnije su mnogi od njih počeli da uče zidarski i čuđjerski zanat, i to najviše zbog toga da bi mogli da rade po raznim varošima u Bugarskoj u kojima se ovaj posao relativno dobro plaćao. Oni su ovaj zanat učili najviše od Makedonaca i od Crnogoraca. Tako vidimo da je u to vreme isto kao i posle Prvog svetskog rata, bilo mnogo zidarskih radnika iz sela koja se nalaze u pomenutim srezovima, i to naročito iz sela koja se nalaze u Nišavskoj kotlini i iz sela caribrodskog sreza koja se nalaze blizu Fyru.

Pored ovih pešalbara koji su radili prva kao poljoprivredni radnici na velikim imanjima i pored zidarskih majstora, zidarskih pomoćnika, kojih je bilo iz pomenutih krajeva u velikom broju, i to poljoprivrednih radnika najviše do rata 1912 g., a ovih drugih i do rata 1941-1945, - treba pomenuti iz Pirotskog okruga i čeraničke i ciglarske radnike. Još odavno, od druge polovine XIX veka pa sve do pre Drugi svetski rat, seljaci iz Nišavlja, a naročito iz lučaničke kotlinine u pogledu broja pešalbara koji se bave

ovim poslovima prvo mesto. Seljaci iz ovih krajeva su još pre 1914 g. išli u Rumuniju i u Bugarsku, pojedini delom i u Srbiju, dok ih posle 1918 g. vidimo iz ovuda po Jugoslaviji gde god ima kakvih ciglana. Rad na ciglanama bio je plaćen nešto bolje nego drugi poslovi, ali je to bio rad u velikoj meri naporan i težak da su ga ostali nekvalifikovani radnici, po bili oni iz gradova ili iz sela, skoro redovno izbegavali, i tek ako nigde ne bi mogli da nađu posla, onda bi pristajali da rade i na ovim ciglanama. Ali radnici iz Lučnice, iz Mladavice i iz krajeva oko Vlasotina i Bela Palanka, materom teškom uslovnim i siromaštvom, već decenijama rade ove poslove pa retko i pokušavaju da se zaposle na drugim načinima. A i što bi pokušali da eventualno rade na nekim drugim lakšim poslovima, gde bi približno isto zaradjivali, to ne mogu da učine zato što nisu sigurni da bi na drugom mestu mogli uopšte da nađu zaposlenje. Šta se međutim u doba ciglarstva počelo, oni su, radeći već čitav niz godina u ovoj grani, znali mnoge vlasnike ciglana i orepasa, mnoge majstore, predstavnike i nadzornike, pa su tako bili sigurniji da će se moći lakše zaposliti.

U pogledu diferenciranosti kod bevljenja pojedinih poslova u pedalbi, i uopšte kod prilagodjavanja siromašnih seljaka potrebama i prilikama koje vladaju u mestima u koja oni odlaze na rad, treba pomenuti i isvesna otelosti koje nisu od primarne važnosti, ali ipak imaju latentnog značaja u ovom pogledu. Dogadja se, na primer, da su pojedini siromašni seljaci, odlazeći u pedalbu, nađu u nekim krajevima relativno povoljnije uslove na rad. Upravo to znaju svi ostali seljaci u njihovim selima. I već odmah mnogi od ovih siromašnih seljaka, kažući da idu da bolje plaćeni i stalnijih zaposlenja, odlaze u ova mesta i rade tako poslove. Na ovaj način možemo objasniti da je, na primer, i oko 1933 i 1939 g. iz pojedinih sela Kulepalskog i niševskog okruga, kao i iz Zabljanja, bile iznajmljivane velike mnoge klončare, na primer selo Izvor, okrug niševski, u 1939 g. imalo je 65 lončarskih radnika

ne oke kao domaća, a s tim se i prilagođavaju drugu u istom srezu u kojim je bila slična situacija. Tako isto oke imali, recimo, pojedina sela u ličkom srezu is kojih je ogranak broj seljaka radio u Bergin rudnicima. Svojim selima Studens bilo je oke kao evakvih radnika. Ne sličan primer nalazimo i u belopoljskom srezu u selu Moklišta. Iz ovoga sela bilo je 1939 g. blizu kao sirevaških seljaka koji su radili kao mesari na velikim željezničkim stanicama u Beogradu, Nišu, Skoplju itd. Pojedini seljaci koji su počeli da rade kao mesari na prvih desetih godina posle završetka svetskog rata od 1914-1918, saradivali su relativno dobro, tako da su kasnije i ostali seljaci, nadajući se da će na ovaj način zaraditi više nego radeći u poljoprivredi i slične poslove kojima su se bavili ranije, - počeli da rade kao mesari na pomenutim željezničkim stanicama.

U vezi sa ranim momentima na koje nailazimo kada govorimo o upošljavanju pečalbara i diferencijaciji koja se u ovom pogledu javlja, treba pomenuti još jedan zanimljivi pojavu, koja je u neposrednoj vezi sa pojavama koje su dosad spominjane. Ako posmatrano pečalbarske krajeve naše zemlje, i to konkretno Istočnu Srbiju, a tako isto i druge oblasti is kojih su sirevaški seljaci odlazili u pečalbu, vidićemo da su pečalbari otišli na rad ne samo u krajeve koji se smatraju bogatijim i privredno razvijenijim i u kojima se mogu relativno lako uposliti, - nego ih vidimo kako dolaze na rad i u takve krajeve koji se tekodje smatraju siromašni, pa čak i tipično pečalbarski. Navedćemo samo nekoliko najkarakterističnijih primera. Toke je na izgradnji međunarodnog drumu, koji spaja Jugoslaviju i Bugarsku, na deseci izveštju Niša i Bele Palanke, bio 1939 i 1940 g. uposlen veliki broj pečalbara iz Makedonije. Ovo ne bi bilo ništa čudnovato da bi ovi krajevi, u kojima su izvedjeni pomenuti radovi, nisu u tolikoj mjeri siromašni - da su mnogi seljaci oduvijek morali stalno ići u pečalbu. Neki od njih su u to vreme radili i na ovom drumu, ali većim de-

lom su išli da traže posla daleko od svog kraja. Oni nisu odlazili na rad u udaljena krajeva zbog toga što bi na primer bili potiskivani od pečalbara iz Makedonije, pa se ne bi mogli zaposliti na radovima kao izgradnja pomenutog drumu, nage zbog toga što se ovde vrlo slabo plaćalo, a oni su u drugim mestima kao sidarski i ciglar-ski radnici mogli znatno više zaraditi. Međutim pečalbari iz Makedonije jednim delom sa Kosova i Metohije, pristajali su da rade ovde i uz najniže radnice zbog toga što nisu znali nikakav drugi posao, jer mnogi od njih ranije nisu ni išli u pečalbu sve dok im agrarnom reformom, kako je ranije pomenuto, nije bila na jedan nepravilan i nasilan način oduzeta zemlja.

Sličan slučaj imamo i sa pečalbarima iz Makedonije koji su dolazili na rad u rudnik Jerma i u druge rudnike Istočne Srbije. U rudniku Jerma, čija okolina spada u najsiromašnije krajeve Istočne Srbije, radili su posle 1930 g. prvo samo pojedini pečalbari iz Makedonije. Međutim kada je uprava rudnika, uzimajući novu partiju rudnika i tražeći što jeftiniju radnu snagu, - predložila jednome od ovih pečalbara iz Makedonije da piše prijateljima i radjacima iz svog sela da dođu na rad u ovaj rudnik, i kada je ovaj to zaista učinio, ubrzo nakon iz njegovog sela se skupilo ^{idrište} oko 40 ljudi, koji su jedva čekali da se negde uposle. Karakteristično je za siromaštvo i bedu ovih pečalbara iz Makedonije da su oni oni došli u ovaj rudnik sa vesom, kako bi se to moglo predstaviti, nage pešine. Oni su svi zajedno, pešajući više od nedelju dana, došli preko Vranja, Leskova, Vlasotince i Babušnice u rudnik i odmah stupili na posao. Ova činjenica govori o tome da su vlasnici rudnika na ovaj način mogli dobiti još jeftiniju radnu snagu nego što je sama mogla da se nađe u okolini ovog rudnika. Kao što vidimo, ova grupa pečalbara iz Makedonije konkurisala je siromašnim seljacima iz okoline pomenutog rudnika nudeći se na rad pod još težim i ubitadnijim uslovima nego što su to mogli učiniti.

meštani.

Pečalbari iz Makedonije su u vreme između 1918 i 1940 g. jednim delom dolazili na rad, kao što smo već ranije pomenuli, i u rudnike Timočkog basena/Dobra Breča, Vimo, Trešibeba, Počvis itd/isto je u okolini samih ovih rudnika bilo dovoljno siromašnih seljaka koji su mogli da zadovolje sve potrebe u radnoj snazi ovih rudnika. Treba napomenuti da su ovi pečalbari nisu mogli naviše na rad u stranim, nego su uglavnom radili na spoljašnjim radovima i nisu se dugo zadržavali na ovim poslovnim, stoga su odlazili na razne strane i tražili druge vrste zaposlenja.

Takođe treba pomenuti i to da smo do nedavno u gradovima Istočne Srbije/u Pirotu, Nišu itd/videli u znatnom broju pečalbare iz Makedonije koji su ovde radili kao testeraši. Ovo je zanimljive zbog toga što je i sama bliže ili dalje okolina ovih gradova siromašna isto toliko toliko i krajevi u Makedoniji odakle su dolazili ovi pečalbari, ali su se seljaci iz ovih krajeva Istočne Srbije, u pečući bavili drugim poslovima tako da testeraša odavde napšte nije ni bilo. Pored ovih testeraša mogli smo videti u gore pomenutim mestima u još većem broju pečalbare iz Makedonije koji su ovde radili kao poslastičari, predevoji kosterija, slikari i slično, kao što ih nismo videli i u drugim gradovima naše zemlje. Ali njihova pojava, u Nišu, Pirotu i ostalim mestima Istočne Srbije bila je zanimljiva po tome što su, kao što rekohmo maločas, sela oko ovih varoši velikim delom siromašna i što se i sama izdržavala od pečalbe.

U nekim slučajevima čak vidimo kako se bukvalno ukrašuju putevi pečalbare. Tako čak su pre 1914 g. mnogi siromašni seljaci iz Istočne Srbije išli u pečalbu u Bugarsku i tamo radili kao poljoprivredni radnici, a kasnije kao lončari i sidari, dotle u isto vreme mnogi seljaci iz Bugarske, koji se bave baštovanstvom, neposredno iz ovih krajeva u koje odlaze pečalbari iz ^{Istočne} Srbije,

prelaze sadašnju srpsko-bugarsku granicu blizu Caribreda i odlaze na rad u Srbiju, i u druge krajeve. Mnoge kmetove iz Bugarske su išli na rad ne samo u Srbiju nego i u Vojvodinu, Austriju, Nemačku, Francusku/sve do Meca/. Oni su obično odšli u proljeće a vraćali se u jesen/14/.

Ova pojava koju smo do sada opisivali može se uglavnom objasniti time što postoji kod poljivara iz raznih krajeva jedna vrsta diferenciranosti u poslovima kojima se bave i najza, ako se može tako reći, i neka pojava rada između njih. Ovo je, kako smo već ranije naglasili, uslovljeno time što se poljivari iz jednog kraja, ako rade jedan posao već duže vremena, uvek nastojati da i dalje rade taj isti posao, pa iako bi inače u nekom mestu mogli da se bave i nekim drugim poslovima. Ali računaju se, samo dok im ovaj posao pruža neku stalaju sarada. I zato se oni ići i u udaljenije krajeve u kojima mogu obavljati ovaj posao, u kome oni imaju najviše iskustva, prepuštajući ostale poslove, koji su često još i slabije plaćeni, drugim poljivarima/primer poljivara iz Makedonije koji rade u Istočnoj Srbiji i slično/. Tako seljaci iz Istočne Srbije, osim vrlo retkih izuzetaka, neće da rade kao te-
steraši, jer je ovde sarada mentalna, nego ovaj posao prepuštaju ^{Makedoncima,} a oni sami rade poslove koji imaju staliji karakter. Takođe svi seljaci ne rade ni poljivarski, ni kmetovski i slične poslove, jer za ovo treba više spretnosti i iskustva, pošto su ovo ustvari zanati koji se uče dužom praksom a u kojima ljudi iz ovih krajeva nisu imali prilike da se usavrše.

U poslednja treba naglasiti i to da u pogledu sarada u koja se ići poljivari i u pogledu poslova kojima se bave bitni igra najvažniju ulogu, pored ranije navedenih razloga, i činjenica da svi siromašni seljaci koji su prinudjeni da idu u poljivu prvenstveno gledaju da se zaposle tamo gde će više saradljivati i gde neće morati da rade previše mnogo i previše naporno. Ali da li

će u ovome ispeti za Vini od toga u kom su stepenu prinudjeni da se late poslova koji nisu u vezi sa njihovim redovnim zaposlenjem u svojim selima. Ako su siromašni u tolikoj mjeri da apsolutno moraju ići da rade van kuće, onda se oni moraju vratiti svakog posla pa se kako on bje neporan i težak. A ako imaju ipak nešto malo zemlje, tako da se moraju baviti sa nekim vremenom prethodno da dođu ljuđa hrana, onda su u stanju da biraju one poslove koji im više odgovaraju. Ovo se najbolje vidi po tome što, na primer, u Tesovini, naredite u vremenu između 1930 i 1940 g., nalazimo na tamošnjim ciglanama mnogo radnika koji su svi iz sela oko Pivara ili Bele Palanke. S druge strane u tamošnjim varošima vidimo također i pešalbare iz Makedonije koji se ovde bave testeraškim poslom. Medjutim seljaci iz samog ovog kraja ne rade nikad ove poslove, premda česte i oni moraju da traže prihode i van svoga ispaanja, jer je ovo nedovoljno da bi mogli da ih ishrani. Ali oni u ovim slučajevima rade pod nadzorom kod bogatijih seljaka, ili još više, rade u tamošnjim fabrikama, jer su ovi poslovi manje naporni nego poslovi ciglara i testeraša, - ili pak traže druge poslove koji su im lakši i pogodniji/15/. A siromašni seljaci iz istočne Srbije i Makedonije koji bezalovno moraju ići u pešalbu da bi se mogli ishraniti i održati u životu, prinudjeni su ne samo da rade sve poslove koje mogu da nađu, i te poslove koji su i najslabije plaćeni i najnaporniji, nego još, kao što smo videli, i konkuriraju jedni drugima, odlazeći na posao i u same pešalbarske krajeve i nudeći svoju radnu snagu još jeftinije nego što se može da uđini tamošnje siromašne seljake, sa druge strane se, imaju najviše korasti poslovdavci u neposrednom kapitalizmu.

Tako se, dakle, silazak pešalbara i u same pešalbarske krajeve može objasniti s jedne strane borbom pešalbara da dobiju posao i neku zaradu, po kakav pod kojima uslovljena, i s druge strane izvesnom indiferenciranosti koja postoji u pogledu bavljenja pojedina poslovinama između samih pešalbara, a koja je rezultat pri-

like koje vladaju u krajevima odakle potiču ovi pešalberi, a tako isto i rezultate prilagodjivanja pešalbarske potrebama mesta u koja odlaze u pešalbu, što je sve stvorilo i izvesnu tradiciju u ovom pogledu i što čini da se pojedini pešalberi nelexiti pogodnosti zaposlenja i sarade i u takvim krajevima odakle takodje izu pešalbar, ali koji su ne edvak bavili uglavnom drugim zanimanjima i poslovanjima i zbog toga i idu u pešalbu u druge krajeve.

Prilozi:

- 1/ Kako živi narod / Zbornik Slovenka, 1939, str. 14/
- 2/ Ovaј savez osnovan na nekoliko godina pred Drugi svet-ski rat bio je ustvari jedna slaba organizacija koja ni u kom po-gledu nije mogla da pomogne poljoprivremenim radnicima.
- 3/ Dr Ivoan Ristić, Našom radna masu u našoj poljoprivredi, 1939 g., str. 13
- 4/ Dr Mija Markević, Agrarna politika, 1940 g., str. 187
- 5/ Socijalističke radničke novine, br. 102/1921
- 6/ Sergije Dimitrijević, Socijalna struktura sela i agrarna reforma u laskovačkom okrugu, str. 8
- 7/ U vezi sa ovim formama eksploatacije treba navesti i primere koje je zabeležio Rudolf Bičanić u gore pomenutom članku, iz kojih se vidi da su veleposednici u Zagorju za davanje zemlje na obradu siromašnim seljacima tražili od istih da im daju po dva, tri, po i deset do petnaest besplatnih radnika svako jutro zemlje. A inače zemlju im daju na obradivanje pod uslovom da im seljaci ustupe jedan deo prihrada sa iste / Kako živi narod, 1939, str. 15/.
- 8/ Radi uporedjenja i potpunosti izlaganja raznih formi eksploatacije seljaštva u predratnoj Jugoslaviji navodimo i primer tzv. "viničara" u Slovenskoj, u krajevima gde ima dosta vinograda. Ove su seljaci koji obrađuju vinograde veleposednika /koji su većinom živeli u inostranstvu i došli u zemlju samo za vreme berbe gročja/. Viničari nemaju ni svojih kuća, nego žive u kućama koje se nalaze u samim vinogradima. Ovaj odnos ide s kolena na kolena. Za svoj rad dobijaju oni od vlasnika samo određeni deo od gročja i vina. Njihov posao je težak i težak, a njihov svakodnevni obrok sastoji se obično od porčeta hleba i čaše vina. Ovakvi odnosi i težak život ovih viničara mogu ih da privremeno ili stalno emigriraju i da traže druge poslove / Mil. F. Radošević, Slovenska sela - Zbornik Slovenka, Sela i Seljaštvo, 1937, str. 53/
- 9/ Dr Jovan Hadži-Vasiljević, Južna Srbija, 1909, str 129-131
- 10/ Iz drugih podataka vidimo da su i siromašni seljaci

iz okoline Užica za vreme četve odmahili u Podriaje, Šumadiju i Valjevski kraj i tu aratovali/Ljubomir St. Kosić, Srbi, Hrvati i Slovenci u Americi, 1926, str. 9/

11/Rista P. Nikolić, Ervjište i Vlastina/Srpski etnografski zbornik, knjiga XVIII, svaka VIII/1912 g., str 57, 58

12/Milan Komadinać, Problem seljačkih dugova, 1934, str. 54

13/Vladeta Bilbija, Seljaci na radnoj pijaci/članak iz Zbornika "Nepoznatost", 1937/

14/Jovan Cvijić, Balkansko Polustrve i južnoslovenske zemlje, knjiga I, str 202

15/U vezi sa seljskom pečalbaru u krajeve koji takođe daju pečalbare treba nagrad dodirnuti i činjenicu da je u našoj državi bilo pokrajina koje inače važe kao simbol bogatstva i plodnosti, a iz kojih je takođe bilo mnogo siromašnih seljaka koji su morali odmahiti u pečalbu. Tipičan primer za ove je Mačva, iz koje je pre Balkanskih ratova odlazilo oko 1.500-2.000 ljudi u pečalbu u krajeve preko Save, u Vojvodinu. Ovi seljaci su tamo ostajali po više meseci, radeći po rudnicima i fabrikama, ili su se zapošljavali kao poljoprivredni radnici. /Svetozar Pantić, Mačvanski pečalbari, 1912 g./ I posle rata od 1914-1918 g mnogi siromašni seljaci iz Mačve stupaju na rad u pojedine fabrike i slična preduzeća ili rade pod nadzoru kod bogatijih seljaka, dok su u isto vreme u Mačvu sve do Drugog svetokog rata dolazili mnogi pečalbari iz Istočne Srbije i radili ovde kao lončari, ciglari i slično. Ove su bili naročito pečalbari iz pirotskog kraja.

С Л О В О В И

СУСТИНА I ЗНАЧАЈ ПЕЧАЛБАРСКИХ ДРУЗИНА КОД ПЕЧАЛБАРА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

U toku dosadašnjih izlaganja ni smo na više mesta uzgredno pominjali pitanje društava koja su obrazovali pešalbari prilikom polaska na rad i u kojima su radili na vreme bavljenja u pešalbi. Sada ćemo opširnije islediti pitanje pešalbarskih društava, njihovog sadržaja, njihove suštine i njihovog značaja za život i rad pešalbara. Govoreći o pešalbarskim društvima, ni ćemo odvojeno pomenuti pešalbarska društva koja su bile sastavljena od pešalbara koji su radili do 1914 godine poljoprivredni radnici u Bugarskoj, Rumuniji itd., od pešalbarskih društava sidara, ciglara, ležara itd., pošto se ove društva odlikuju na prirodu posla među sobom značajne razlikuju.

1/Pešalbarska društva poljoprivrednih radnika

Kada smo ranije govorili o pešalbarima iz Istočne Berlinškog kongresa išli na rad u Srbiju koji su do ~~između prvog i drugog svetskog rata~~ otkrili u Carigradu, pomenili smo da su oni išli u grupama od ^{po} nekoliko stotina ljudi. Oni su ove činili radi toga što je u to vreme putovanje bilo neizvesno zbog robnih carina, koji je u andejoj Turškoj bile snage, i to naročito oko važnijih puteva. Pešalbari su ustvari polazili u manjim grupama koje su posle usput sastizale jedna druga i tako nastale do velikih grupa koje su nekad brojale do 500, pa čak i 1000 ljudi. Ali kada bi stigli u mesta u kojima su radili, oni bi tako takođe radili u grupama, samo što su te grupe bile male od 20-50 ljudi. Ove društva nisu se obrazovale slučajno, nego su se one formirale uglavnom od seljaka iz istog ili iz susjednih sela. Prema načinu pojedinih starijih ljudi iz okoline Sirota, koji su krajem prve polovine XIX v. išli u pešalbu u okolici Carigrada, pešalbari koji su se iskazali sebe do-

bro poznavali stvarali su družinu za rad/tajvu/, koja je brojala obično do 50 ljudi. Oni su između sebe birali nekog vrsta starešine, koji je u pešbarskim krajevima istočne Srbije bio poznat pod imenom "dragoman". Dragoman je sa tamošnjim begovima i vladarima velikih poseda pogodio dogovore da im sa svojom družinom izvrši pojedine poslove /da im požnje ili pokosi neki kompleks zemlje itd./ Pogodjenu sumu naknadu je dragoman od poslodavca, pa je posle sa revna delove raspoređivao između pojedinih članova družine. I on je dobijao podjednak deo tako nije radio /1/. Pešabari su sa dragomanom birali nekog starijeg seljaka, ^{ko je imao} ~~ko je imao~~ pismenog, što je sa one vreme bila velika retkost. Oni seljaci koji su postajali dragomani, obično su u ranjoj ili vedjoj mazi znali turški, a kasnije, kada su išli u Rumuniju, i rumunski jezik. Oni su ove jezike naučili odavno još ranije sa pešabara u ove krajeve. Poznavaše jezike zemlje u kojoj su radili sa svojom družinom obavljale su ^{dragomanima} ~~dragomanima~~ javljanje posla, ugovaranje uslova pod kojima se raditi i omogućavala im je lakši i uspešniji kontakt sa tamošnjim vlastima.

Vidimo, dakle, da je dragoman igrao ulogu posrednika između pešabara i poslodavaca na čijem se imanju radilo. Kao što smo gore pomenuli, dragoman nije radio nego je nadgledao rad članova svoje družine i odgovarao poslodavcu sa kvalitet i količinom posla koji je prema pogodbi trebalo uraditi.

Na slične družine imale su i posle Berlinskog kongresa kod pešabara koji su se radu poljske poslove u Bugarskoj i kasnije u Rumuniji. Sve su družine obično imale od 20-30, a redje i do 40 članova. Na njih imale su sve do prvog svetlog rata.

Nije tačno reći ranije stvaranju ovih družina i biranju dragomana ili vedje tih družina. I kasnije, a naročito pre oslobodjenja od Turaka, kada su ljudi išli u pešabara, nisu mogli tamo ići sami, pojedinačno, niti im je sa prireda nekog posla dopuštala. Sani nisu mogli ići, jer je put bio dalek i nesiguran, a porod te-

ga i tanzanji vlasnici redije su ih uzimali ne poseo ako su bili u grupama nego jednog pojedinačnog. I zatim svi seljaci nisu znali ~~ni~~ ni turski ili rumunski, pa im je dobro došao neki njihov čovjek koji je već ranije išao u te zemlje i koji je nekako poznavao danični jezik. Obično je takav čovjek i bivao dragoman.

Nadjuću bile bi pogrešno smatrati da su seljaci koji su radili kao poljoprivredni radnici u Turskoj, Bugarskoj i Rumuniji ^{u svima slučajevima} u neku ruku sami obrazovali družine i birali sebi dragomane kao što smo gore naveli. Iz gornjih primjera vidimo takođe da su seljaci polazili u pečalbu iz svojih sela manjim ili većim grupama da su, stigavši u mesta u kojima će raditi, obrazovali družine. Ali može se reći da je ovakav način obrazovanja družina i naročito samo biranje pojedinačnih starijih i eventualno pismenih seljaka za dragomane bilo karakteristično za prve decenije XIII veka ^{u Srbiji} za vreme kada su seljaci u manjoj mjeri odlazili u pečalbu. Prvi dragomani, kako se to vidi iz pričanja starijih ljudi iz okoline Pirota, Bajševca itd., a koji su sve naveli čak više iz pričanja svojih roditelja a manje iz neposrednog iskustva, ponekad su radili jednako sa ostalim pečalbarima, članovima svoje družine. Ali isto u mnogim slučajevima i nisu radili kao ostali članovi družina, nego su samo nadgledali njihov rad, oni su ipak kod podale zarade primali jednak dio kao i ostali članovi družine. Dakle, dragomani su početku bili birani od strane seljaka iz ^{istog} sela ili iz susjednih sela, dakle, od strane ljudi koji su se međusobno dobro poznavali, i to su bili birani prvenstveno zbog njihovih ličnih kvaliteta i osobina: starije, eventualno pismenost, izvrsno znanje jezika zemlje u koju se išlo na rad, manje ili više iskustva u poslovima koje su pečalbari obavljali i poznavanje prilika koje vladaju u krajevima gdje će pečalbari raditi. Tako, dakle, u početku nije bilo eksploatacije koja bi sprevala dragomane u članove ne članove svoje družine. On je bio u neku ruku

"prius inter partes", bio je posrednik između pešakara, članova svoje družine, svojih najbližih seljaka i posrednika, često i svojih bližih i daljih rođaka, pogodjao posao u ime cele družine, odgovarao za taj posao i u ime svih prisuno ugovorenih sumu novaca, delio je na ravne delove među svoje članove, i dobijajući pri tom i sam ravan deo sa ostalima.

Ali ubrzo su dragomani, s obzirom da su predstavljali pešakare, članove svoje družine predposlodavcem, da su s njim ugovarali posao za sve njih, bili u mogućnosti da s jedne strane budu posebne plaćeni od strane bogova i veleposlodnika, na kojima su pogodjili posao, na ime naknade za trud oko devetjenzija pešakara i posredništva kod ugovaranja uslova rada, a s druge strane su, kao što ćemo kasnije videti, počeli zapošljavati izvesnu sumu novaca i od svake pešakara na ime naknade za pribavljanje putnih isprava i slično i na ime nagrade za nalazanje posla itd. Kada, umesto da seljaci sami biraju dragomane iz svoje sredine, imamo situaciju da dragomani sami u rano proleće, pre nego što će se poći na rad, skupljaju svoje ili veće grupe seljaka u svojim ili susjednim selima, obrabuju drvinu i vode ih na rad kod pojedinih veleposlodnika, na kojima su već ranije ugovorili da će im dovesti određeni broj radnika (naplaćujući pri tom određenu sumu novaca na ime posredništva i od pešakara i od veleposlodnika) - ili su kojima tek onda pošte na im doveli radnike, pogodjaju posao. Na taj način oni se već pretvaraju u neku vrstu preduzimača.

Ovaj proces pretvaranja dragomane od običnog posrednika pri ugovaranju posla sa bogovima i veleposlodnicima, koji je dobijao određeni deo naknade kao i svi ostali članovi družine i koji su u početku birali sami pešakari iz svoje sredine, - a ličnost koja je bila u situaciji da zaradjuje više nego ostali pešakari i da se pretvori u jednog od eksploatatera pešakara, - tekno je, kao što vidimo iz sledećih izloga, postupno, operetno sa sve

masovnijim odliakom srednjih seljaka u peštinama, i to su same u krajeve oko Carigrada, nego i u Dobruđu i u druge krajeve Bugarske, u Rumuniju itd.

Na početku ovih izlaganja rekli smo da su prve peštinarske družine kod seljaka iz stolice P, rane brojile obično od 20-30 članova. Međutim kasnije velikom se peštinarske družine poljeprivremnih radnika koje skupljaju znatno više ljudi. Tako kod starijih seljaka iz pojedinih sredova Istočne Srbije, avrijskih, zaglavskih, timočkih, mitleničkih na družine koje vode dragomani u

Rumuniju i koje broje po 50-100, a negde i po 200 i više ljudi. *Uglavnom su to dragomani koji su vodili peštinarske družine*

polovinom XII veka, i koji još nisu predstavljali tip eksploata-ra peštinara. *Uglavnom su to ljudi koji raspolazu znatno gotovim novcem i koji su nekada i sami bili obični peštinari, ali koji su se kasnije kao dragomani manje ili više obogatili. Oni*

su u rane proleće prve sami odliak u Rumuniju i tako su veleposediocima ugovore kakiko bi ih radnike doveli na sledeće leto. Ugovore i sami koju da im vlasnici imanja platiti za posredništvo i ostale usluge oko dovođenja radnika. Ova suma je iznosila obično 500 dinara od svakog dovođenog radnika, tako to navodi

Vladimir Nikolić u svojoj raspravi "Peštinarstvo u Istočnoj Srbiji". Zatim su ovi dragomani vraćaju natrag u svoje sela i peštinu da skupljaju radnike koji bi išli u Rumuniju. Dragomani o kojima

je reč već bili su pismeni i znali su rumunski jezik. Za svoje posredništvo, kao i za vođenja putnih isprava i obično, oni su nepodivni od svakog seljaka kogi da odvesti u Rumuniju obično po četiri dinara, što je krajem XII i na početku XIII veka predstavljalo znatno sumu novca. Preči toga prilike pogodjenja sa-

odno dragomani su ih doveli novac koji bi im bio potreban za put, i to obično svakome po 20 ili i više dinara, *pre čime su ovaj novac*

potrebno im bilo za put i za ostale usluge koje su im bile potrebne u Rumuniji

bili priključeni da rade same kao poljoprivredni radnici, nego su još radili kao sidari, ciglari, čeramidičije, lončari itd. i to ne samo u Rumuniji nego velikim delom i u Bugarskoj, a nešto i u Srbiji. Međutim seljaci iz Srbije, a naročito iz siromašnih delova Zaglavka uglavnom su išli sve do Balkanskih ratova u Rumuniju i tamo radili kao poljoprivredni radnici, zbog čega su u ovim krajevima naročito došlo do izražaja ^{pojava siromašnih i siromašnih} ~~pojava siromašnih i siromašnih~~ ^{koji su se od pešalbarima sproveli dragomani} ~~koji su se od pešalbarima sproveli dragomani~~ (5)

Na pojavu pešalbarskih društava i dragomana nailazimo i u Ekecedoniji. Nedži-Vasiljević navodi da su još pre 1912 g. siromašni seljaci iz okoline Kumsaova odlazili u "argate" i da su ih na rad vodili dragomani. Ovi dragomani, koji i sami, kako opet kaže princđuje Nedži Vasiljević "imaju parke para", još preke vreme ugovaraju se vlasnicima, sa vlasnicima čiflika u okolini Skoplja, Petova i Debra da im preko leta dovedu odgovarajući broj radnika uz unapred utvrđene uslove. Oni tom prilikom naplaćuju od posloдавца по једном трећину или једном četvrtinu sadnica ovih pešalbara i zatim podju od sebe do sebe, pogađe se sa onima koji će poći na rad u okviru njihove društava, ugovore se njima u isto vreme sadnice koje će im biti na vreme rada isplaćivane, da juši im unapred jedan deo sadnica, čime ih obavezuju da moraju poći sa njima na rad. Ove grupe ^{grupe} ~~grupe~~ su od 30-120 ljudi/6/. Tako isto jedan drugi autor ^{autor} ~~autor~~ beleži da su seljaci iz Drinkola odlazili zbog zaluza Arbanasa "na gurbetu Bugarsku, Rumuniju itd. i da su radili za vreme pešalbarstva u društvima koje vodi jedan pešalbar, koji u ime ostalih članova "pogađa" penze i plaća društinu po pogodbi" /17/.

Uzred treba napomenuti da se na pojavu sličnih društava poljoprivrednih radnika može naići i u drugim zemljama Evrope u koje dolaze na posao poljoprivredni radnici iz drugih država. Tako jedan autor, tretirajući pitanje poljoprivrednih radnika u

(na rad)

pečalbara i dragomana, odnosno s odvođenja u Rumuniju. O sumnjivi Rumuniji naplađivali su od svakog pečalbara neku vrstu za putovanje po 4 din, na lica poraza po 1 din, i najzad po 2,50 din, na ime potvrde ugovora izdatu dragomanu i pečalbaru. Sve ove izdatke pečalbari nisu davali treškovi, na put. Tako se ima u vidu da su pečalbari prosječno zaradivali po 24 din, manje od onoga je koliko u koliko su oni bili eksploatirani od strane dragomana, vlasnika, a tako iata i od strane državnih vlasti, razne vrste, nameti itd. //9/.

Treba uz ovo dodati da su svi oni nameti koje su pečalbari plaćali državnim vlastima, i ostali nameti koje su plaćali dragomanima bili u neku ruku određeni izdaci, odnosno nameti su "normalnim" treškovima. Međutim bile je vrlo česte primere ordinarnih pljački i neupotrebe koje su u odnosu na pečalbarske vršene od strane dragomana i od kojih najviše su najnepravednije. Bila je slučajeva da su dragomani navođe koji su zaradili pečalbari uzimali od njih i vlasnika, a tim da su pošaljku porodičnog ovih pečalbara nisu a ustvari su se sadržavali za sebe/10/. Dragomani su, kako navodi K. Arvanović, često prigrabljivali veći dio zarade pečalbara, a nisu bili retki slučajevi da su se siromašni seljaci vraćali iz pečalbe bez ikakve zarade. Tako ovaj autor navodi jedan primer koji je on lično video. On je oko 1905 ili 1906 g., bavio se nekim poslom na rumunjskoj obali Dunava, naišao na dva seljaka iz zaglavskog okruga koji nisu imali ni velike novca da se prevezu na srpsku obalu i da se vrte svojim kućama. Oni su mu pričali da su u toku leta radili na nekome velikom posadu u Rumuniji. A kada je došla vreme isplati dragoman ih je otjerao. Oni su se obratili za pomoć vlastima, ali im je bila policijska vlast proterala iz toga mesta. I tako, ne znajući rumunski jezik i nemajući ni na koje strane zaštite, morali su se vratiti kućama bez ijedne pare/11/. Ove su neupotrebe i likvidacije pečalbara od strane dragomana, naročito početkom XX veka, toliko bile ustle maha, da se

Francuske, govori o Safevim ekipe poljoprivrednih radnika kao o nekoj vrsti malih poduzetnika. Vodije ovih grupa poljoprivrednih radnika obilaze ugovore sa pojedina vladarima da im za izvesnu količinu agrarnih produkata /datih u naturi/ i utvrdjenu sumu novca sa svojom grupom radnika svrše sredjena poslove oko pribiranja letine i slično. Ovi poljoprivredni radnici često su stranci, i to Poljaci, Belgijanci, Italijani, Španjolci itd. /8/.

U toku ranijih ispitivanja naglašavali smo da su dragomani, koji su vodili pečalbarske družine poljoprivrednih radnika u Tursku, Bugarsku i Rumuniju, bili u mogućnosti da stvaraju znatne zarade i da se bogate na račun članova svoje družine. Rekli smo da su dragomani naplaćivali od svakog člana družine izvesnu sumu za radne poslove koje su obavljali. Međutim dragomani su morali razne načine da od pečalbara naplaćuju znatne sume novca i za radne druge usluge koje su obavljali u raznim i nepismanim seljaka pečalbarima. U ovom pogledu navodi zanimljive podatke Dragiša Lepšević. Tako on iznosi da su pre Prvog svjetskog rata dragomani, vodeći pečalbarske družine u Rumuniju, naplaćivali od svakog pečalbara sledeće sume: na ime "truda" oko dobijanja pasoša po 0,50 dinara od svakog pečalbara, na "trud" oko odvođenja u Rumuniju po 6 din, za svaki mesec rada koliko ostaju u Rumuniji po 2 din. od svakog pečalbara/a ostajali su prosečno po 7 meseci; prilikom predaje pečalbara vladarima u Rumuniji od svakog pečalbara takođe za nalaženje posla naplaćivali su po 5 din. Tako isto su naplaćivali dragomani od vladarima za nalaženje radnika mesečno po 60 din. Ne treba međutim smatrati da su svi jedini načini koje pečalbari trebali da se stupe na pomoć i da im jedino ovi raskodi kriju njihovu zlatnu zaradu koja oni stižu u pečalbi. Još pri našem polasku u Rumuniju pečalbari su plaćali erpetim vlastima neke takse za dobijanje pasoša po 4 din. Zatim je svaki pečalbar plaćao i po 2,50 din na ime takse za potvrdu ugovora o radu između

u družinama. Retko je koji, i to samo bolji i sposobniji majstor
 sam odlazio na posao. Većina pečalbara je, ^{daleko na rad} odlazila u družinama
 koje su bile poznate i pod imenom tajva. Ove družine su vodili
 pojedini majstori koji su ^{odgovarali} odgovarali odgovarajućim sigurnoske vad-
 nite još spretno, pre nego što se ne poći na posao. Pogodjali su
 ih akter redovno džuturila vreme od 6 meseci ili više platili
 bi im izvesnu sumu novca i na to bi bili obavezani da im tamo gde
 se radi obezbede stan i hranu, a posred i putne troškove i slično.

Treba međjutim naglasiti da se ovakve pečalbarske dra-
 žine mogu sreći još i u prvom polovini XIX veka. Vidimo ih, na
 primer, kod ovih pečalbara iz istočne Srbije koji su kao sidari i
 zidarski pomoćnici dolazili, iako u malom broju, u pečalbu u Srbiju
 kasno Niloša. Tako se u jednom pismu od 11 VI 1834 g. upućenom
 knezu Nilošu, koje ^{su} ranije pominjali, govori da su majstori koji
 rade na "džuruku" u Topčideru nisu zadovoljni sa nadnicama koje
 primaju i tom prilikom se u spisku koji obuhvata sve majstere,
 kalfe i đirake koji su tamo bili zaposleni, pominju pojedine "tajfe".
 U tom spisku su majstori, kalfe i điraci svrstani najvećim delom
 prema "tajfama" u kojima rade. Navede se, na primer, "Danjanova tajfa"
 sa 14 majstera i tri điraka, "Janjina tajfa" sa 13 majstera i 6
 điraka, zatim se pominju "Simeonova tajfa", "Markova tajfa" itd. koje
 imaju obično od 8 i 12 pa do 20 i 30 điraka. U spiskovima se re-
 djuju svih 16 tajfi sa imenima i preslicama ukupno 175 majstera,
 kalfi i điraka/14/ Ovo, dakle, pokazuje da su već u prvom decenija-
 ma XIX veka pečalbari iz istočne Srbije, jer se ovde već radi uglav-
 nom o njima, kako se to vidi iz ovog spiska ovih rednika, gde se
 izričito pominju "Prvača džurukeri", "Bilije džurukeri" itd.,
 bili u pečalbu u družinama.

Na pojenu pečalbarskih družina Nilošine i kod Crastava-
 ca, koji su već tradicionalni sidari i od kojih su, kao što je već
 rečeno, jednim delom nastali ovaj zanat i pečalbari iz ostalih kra-

u veći mjeri bile osuđene i sama javnost u Srbiji. Povećan sve
ga svega poslanici Srpske Socijal-demokratske partije podneli
su interpelacije u Narodnoj skupštini, posebno isticali težak
život pešakara u Bugarskoj, predlažući konkretne mere kako da
se stane na put teškim situacijama i eksploataciji koju su
našim pešakarima u Bugarskoj sproveli neprijatelji, a naročito
dragomani, te "rashejajške bande", "ljudi bez duše i srca", kako ih
je naravno Dragiša Japčić u svojoj govoru u Skupštini, posvećenom
probleminu pešakarstva u Istočnoj Srbiji/12/.

Žalio je da su dragomani na ovaj način, kako smo i našli-
šom hvalom, uspevali da se obogate i da su ekonomski podignu
više iznad ostalih siromašnih seljaka. Bilo je, kako to kasnije
više naglašava, primeduje jedan autor, "dragomani koji su na svoje
posle bolje zaradili, ostarijale dobro stoje, pa su na neki način
li i u vredni". Dragomani su na, kako ih opisuje isti ovaj autor,
i na prvi pogled odmah razlikovali od samih pešakara. Oni su
bili uvek belije odjeveni nego pešakari, nosili su čizme i ostali
lencem preko grudi/13/.

2/Pešakarske družine zidarstvih, ciglarstvih i ostalih radnika

Kao što smo već ranije pomenali, nisu jedino poljopriv-
redni radnici išli u pešakara u družinama, nego su pored njih
i zidari, ćurčijeri, kao i ostali pešakari išli na rad takođe u
grupama, koje su ove grupe, odnosno družine brojile manje
ljudi. Obično su one imale po 10, 15 pa do 20, a retko više ^{članova,}
koji su najčešće bili iz istog sela, i to obično odakle i majstor
/negde poznat pod imenom "antibaša"/, koji je bio vođa družine.
Zbogom Srijaci iz Istočne Srbije, radničkim krejom XIX i početkom
XX veka kao zidarstvi majstori u Bugarskoj itd., ošljazili tamo

širači ne učestvuju u dobiti ove dobiti. Tako može vidjeti da vođa
 ove zajednice nije neka vrsta poslodavca-producera koji, uzimajući
 u rad pojedine objekte, samo dobit od svoga posla uzima za sebe,
 kao što je to slučaj inače sa poslodavcima i sa vođama sličnih
 društava koje nastaju naročito od početka XI veka. Ovdje je vođa
 društva samo kao neki šef ili grupa ljudi, gdje se naravno dala
 pravičnije nego kod sličnih grupa sa prethodno kapitalističkim
 društvima, u kojima vođe uzimaju za sebe sve ono što ostane posle svih
 izdataka koje je imao kao izvođenja pojedinih radova. Šeher dođe
 ti u vezi sa pojavom koju smo sada opisivali da su se pečalbarske
 društva, u kojima se dobit delila na način kako smo gore prikazali,
 mogle još nekoliko vekova pre Balkanskih ratova, a da ih već uoči
 Prvog svetskog rata više nije bilo. Ovakva u izvesnoj mjeri patri-
 jarkalna obiteljska društva, u kojima su radili pečalbari i u kojima
 se uglavnom nije moglo pronaći o nekoj naročitoj eksploataciji
 koja bi sprovela najstariji ostalim članovima svoje društva,
 karakteristična su pre svega sa pečalbarske društva koje su se
 počele javljati u prvoj polovini XII veka, i to u vezi sa odlaskom
 pečalbara u tuđe države, gdje je bilo potrebno izvršavati razne ter-
 malacati oko dobijanja dozvola za prelaz preko granice, za dobija-
 nje pasova i savladati niz drugih stvari koje su onda činile pe-
 čalbarima kada su išli u tuđe države, a zatim, naravno, kada je u
 tuđim sredinama, u kojima su najveći broj pečalbara teške prilazile
 na znanju jezika, običaja i uslove života i rada, - bilo potrebno
 stupiti u vezu sa poslodavcima, sklopiti izvesne ugovore itd. Na-
 djutim karaije, u drugoj polovini XII i naročito u početku XIII
 veka, kada su se svi majstori, blagodarci svoje poslovanje polako ja-
 u kona su se aneksirali kao vođe društava u odnosu na ostale pečal-
 bare, blagodarci svojih vezama u pojedinih mestima i krajevima
 sa raznim bogatim ljudima, trgovcima i sličnim poslodavcima, sa čiji
 su radom sa svojim društvima i izvodili radove na raznim objekti-

jeva Istočnog Srbije/specijalne Firmanoi/Majsteri iz Oras Trava koji obrađuju i vode družine malaz posao, pogadjaju se sa vlasnikom koje podijelu izvesne objekte i otvaraju se o svemu što je potrebno u vezi sa zajedničkim radom družina. Ovi ljudi su ponikli samo čisti majsteri u svome zanatu i pored toga u dotičnom gradu u tome radu imaju poslovnih veza i mogu lake da zaposle sebe i svoja družina. Ali mnoge čelije su oni bogatiji ljudi koji su u neku ruku preduzimci i koji uzimaju i izvedu sa svojom družinom sanje ili veće radove. Oni su, obogativši se kao vodje pečalbarskih družina još pre 1914, a naredite godine, postali preduzimci u prvom redu reči, pa čak i veliki poslodavci. Oni preduzimaju i podijelu velike privatne i javne građevine, koje ne rade više sami sa svojom družinama, kako je to ranije bilo, nego pojedine radove oko izvođenja dotičnog objekta poveravaju drugima, najčešćijim majsterima koji opet izaju svoje družine, ali koji nemaju dovoljno novca da bi sami mogli izvoditi radove već obima.

Kod družina koje vode zidarski majsteri nailazimo na jedan interesantan pojavu u pogledu isplaćivanja zarada pojedinim članovima istih družina. Nekoli smo ranije da majster pegulja članove svoje družine unapred sa 6 ili više meseci, koliko će zapravo raditi i isplaćuje im tu sumu obično na kraju sezona. Kadjutim sam majster preuzima na sebe sve ^{obaveze i izdatke koje su} u vezi sa radom cele družine. Kada se vreme sezona osiroma sa svojim družinama određene objekte, kada plati određene sume članovima svoje družine i kada sročuna sve troškove koje je imao oko izbrasa i smestaja radnika, kao i kada odbije sve ostale troškove, onda bi na ostatak od dobijenog novca predstavljao listu debita, koje je ponikli bila prilično visoka, ali imeno blagajevu kod izvesnog manjeg broja ovakvih družina, i to u prvom redu kod Oras Trava, kao i kod zidarskih majstera i radnika iz drugih krajeva Istočne Srbije, da se ova suma koje predstavljaju listu debita, delila između vodje družine i članova družine, i to prema razmeri koja je bila već ranije utvrđena. Segrti ili

grupe su radile svojom od drugih grupa pešalbara, određena obračunavale izradjena crepeve ili cigle, na osnovu čega je vodja društva naplativao od vlasnika ciglane, prema prethodnom ugovoru određenu sumu novca za svaku hiljadu komada cigle ili crepa. Ali otkada se crep počeo izradjivati pomoću mašina u velikim crepanama, od onda svi radnici su radili više po grupama, nego svaki za sebe traži posao, sum se plaćalo sa posledovom itd.

Imaće kod ovih društava, o kojima smo do sada govorili, ciglarski radnici se inače plaćaju na ^{odnosno} najgorom koji ih radi na rad, i to tako da im ovaj platni djelatnik izvesnu sumu novca za jednu određenu vreme, koliko se obično radi ciglarski posao. Pored ove plate majstor se brinuo o stani i o ishrani svojih ljudi. Pošto 1918 g. ovilike su se izmislile utoliko što su sada majstori starije i edvolije članove svoje društva obično plaćali mesečno, a dečrte, koji su bili obično dečaci od 12 - 15 godina, plaćali su djuturu. I sada je majstor bio dužan da obezbedi smeštaj i hranu svojim radnicima, a pored toga, prema pogodbi, plaćao je još i deo putnih troškova i troškove socijalnog osiguranja.

Veliku ulogu pri opošljavanju pešalbara igraju, naročito posle Prvog svetskog rata, i rasni posrednici između ciglarskih radnika i vlasnika pojedinih ciglana. Ovi posrednici, većom ranije i sami pešalbari, obično su iz pešalbarskih sela Istočne Srbije i česte igraju ^{ulogu} vrstu sredstava u ovim ciglanama. Oni pre prolaze po selima okolini Bele Polake, Vlasotince ili po Bačnici i Zaplanju, odakle ima najviše ovih pešalbara, naime potreban broj radnika i vode ih na rad u one ciglane u kojima su i sami zaposleni. Ovi seljaci ne rade u ovim službama u društvima, nego svaki stupa pojedinačno na posao. Treba reći da su ovde u pitanju takve ciglane u kojima se radi ^{primaju} mašinama i gde nije ni moguć rad u manjim grupama koje karakterišu pešalbarske društva ciglarskih radnika. Tako ustvari seljaci koji stupaju na posao u ovake moderne izgra-

na, - počeli su više bogatiti na račun ostalih pešalbara koji su radili u njihovim društinama, onda su i ove pešalbarske družine majstorn zidare i dundjere, u kojima se prihod delio na jedan pravedniji način, počele sve više dobijati eksploatacioni karakter.

Važno je je pomenuti još i to da uopšte družine kod pešalbara koji su se bavili zidarstvom poslovanje pre 1914 g. najviše srećeno

i posle Prvog svetskog rata imaju takodje sličnih društava, ali u manjoj mjeri nego pre. Posle ^{1918 g.} ~~1914 g.~~ Drugog svetskog rata ljudi iz sirmijskih krajeva Intencijom Srbije nisu više išli u pešalbu van granica zemlje, nego su radili u samoj zemlji i velikim delom su trebali zaposlenje pojedinačno, a zbog znatne gradjevinarske, kao i uopšte privredne delatnosti, koja je uzvela u Beogradu i drugim većim mestima ^{u isto vreme} godinama posle završetka Prvog svetskog rata seljaci iz ovih krajeva su relativno lako našli posao.

Ranije smo na više mesta pomenuli da su i ciglarski i ranije keramički radnici iz Lučnice, Vlasotince, kao i iz krajeva oko Iasterna, Bela Palanka itd. odvek išli na rad u grupama koje su vodili majstori. Ovde, dakle, vidimo sličnost sa društinama pešalbara koji su radili zidarstva poslove. Realnije ovde ima u tome što su družine ciglarskih radnika bile po broju manje, i obično su imale 6 - 8 članova, jer je toliko zahtevala priroda samoga posla. Treba pored svega primetiti i to da su seljaci, koji su iz gore pomenutih krajeva išli u pešalbu kao ciglari, sadržali ovaj način ^{uglasnom} rada sve do pred sam Drugi svetski rat. Promena je bila kod onih koji su ranije radili keramiku, a posle su prešli na izradu crepneleć ovih poslednjih se, dok se ²⁰³ radila keramika, a tako isto i posle dok se crep radie običnim načinom radom kao i cigla, - išli u pešalbu u grupama kao i kod ciglarskih radnika. Ovo je bilo nevoljeno time što su pojedine družine predstavljale ⁱ grupu radne grupe u kojima je bilo izvedeno podelo rada, i to

djene ciglane postaju u mnogome slični radnicima koji rade u ostalim fabrikama i preduzećima. Tako isto imamo slučajev^u da neki od bivših pešalbara, i kasnije vođe pešalbarskih društava, kojima je pošlo za rukom da se u izvesnoj m^{er}i obogate, ~~ponudju~~ pogađaju veći broj seljaka iz pomenutih krajeva i u proleće ih vode na rad u ciglane koje su oni sami skupili^{li} ceLOTUPAIN inventarom, pod uslovom da vlasnicima liferuju gotovu ciglu, a da im ovi plaćaju za svaku hiljadu izradjenih cigalja određenu sumu novaca. Tako isto imamo slučaj da je jedan ovakav ustvari preduzimeš iz okoline Beke Palake svakog proleća vodio iz belopoljskih sela u Sarajevu obično po 40, a nekad i više radnika i sa njima radio pod gore opisanim uslovima na jednoj od takozvanih ciglana.

Na slične družine nailazimo i kod drugih vrsta pešalbara. Tako vidimo da sve do početka Drugog svetskog rata lončarski majstori iz Istočne Srbije, koji imaju u pojedinim mestima svoje stalne radnje, svakog proleća u svom ili susjednim selima skupljaju manje grupe lončarskih radnika, pogađaju se sa njima da im rade, na primer, od Dirdjav-dana, ili ranije, pa do Mitrov-dana, i to ili sa unapred utvrđenim imenom na cele ove vreme, kako je to bile do rata od 1914-1918 g., ili pak sa jednom određenom mesečnu nagradu kako se to uglavnom praktikuje posle Prvog svetskog rata. Majster koji obrazuje ovakvu družinu, koja obično ima 6 - 9 ljudi/među kojima postoji određena razmera između broja kalfi i šegrtu/uzima na sebe obavezu da obezbedi sten i hranu ovim svojim radnicima, što on čini tako da im pruža samo najbolje ležanje i daje im tako jednostavnu i slabu hranu, da se na njoj, uz naporan i težak rad i ništa neograničeno radno vreme jedva može ostati u životu. Resume se da ove oskudnava vlasnicima ovih primitivnih i malih radionica, koji su obavljali ovakve družine pešalbara i koji i sami sa cele vreme uporedno rade sa svojim pomoćnicima i šegrtima, da se postupno bage na radnu članove svoje družine, da proširuju svoje radnje,

na to; naša sudska praksa bili dovedeni u situaciju da se nekada vrste iz pešalbe i bez ijedne paritete i parve svega svega pešalbari su uglavnom retke pred vlastima vodili sporeve sa ljudima koji su im na ovaj ili onaj način oskrabivali teške stežnu zaradu. Ove navedite vrste su one pešalbare koji su pre 1914 g. radili u tuđim zemljama u kojima nisu poznavali ni jezik domaćinske države, a još manje njene sudske i upravne sisteme njene uprave. S druge strane neki pešalbari, čak i kad su radili u svojoj domaćoj državi, retke su pokušavali da pre sudskim i upravnim vlastima rasprave sporeve koji su proizlazili iz odnosa između samih pešalbara i vođe društva. Budući da su ovi ljudi najčešće radili u tuđim zemljama, da su bili slabo organizovani, nepismeni i potpuno nezainteresovani u ophođenju sa vlastima i budući da su često prepadali njihovi pokušaji da ostvare izvansvojne prava u odnosu na vođu društva i posledevce, to su oni, kako smo videli, voleli nastojati da vode sporeve sa onima koji su im nepravedno sadržavali zaradjenе sume, nego su se obično zadovoljavali time da kažu: "šteta-prokleta", očekujući da će lično koje su prema njima činili svakve zloupotrebe, dobiti nadoknadu kakvu od nekog drugog.

4) Upravljanje i organizacija pešalbarskih društava

Niče biti bez interesa ako navedemo ovde ^{neke} ~~neke~~ postavke pojedinih autora koji, govoreći o pešalbarskim društinama iste prilično idealiziraju. Tako D. Sapundžijev na jednom mestu, prikazujući pešalbarske družine bugarskih baštovana i dundžera, koje su u toku XVIII i XIX veka radile na ~~na~~ ^{na} ~~na~~ ^{na} Bugarske, kaže i po Yashin bliskim i daljim evropskim zemljama, iznviše idealizira organizaciju i red ovih društava, smatrajući da su one osnovane na međusobnom poverenju, ravnopravnosti, pravilnosti, da se u njima vođe društava biraju po svojim sposobnostima i trudoljubivosti, a ne po kapitalu koji bi uložio u ovu zajednicu. Rezume se da je ovakve uljepšavanje i idealiziranje pešalbarskih društava potpuno pogrešno

i da su odgovara stvarnosti. Mi smo već ranije pomenuli da je u toku XIX veka bilo u izvrsnom položaju brojna pešalbarskih društava, u kojima se prihod delio između članova društava i vođe društava na jednako glavnom pravicom, ali da su ova društava sve više i više uzimala takve oblike koji su omogućavali ^{Eksploatacija} eksploataciju pešalbara od strane vođe tih društava, ^{čiji bogi bogi} kada govorimo neposredno o pešalbarskim društvima, pa bilo one društva iz poljoprivrednih i baštovanskih radnika, ili društva sidarskih, ciglarskih, lončarskih i drugih radnika, - mi znamo da su sve one u manjoj ili većoj mjeri imale takav karakter da se kod njih sprovela eksploatacija siromašnijih seljaka pešalbara. Ništa ovde ne znači situacija to što je pomenuti entitet govorio o društvima pešalbara iz Bugarske, pošto znamo da su uslovi u kojima se javlja pešalbarstvo u Bugarskoj i uslovi pod kojima rade ^{seljaci} pešalbari uglavnom jednaki sa uslovima u kojima se javljaju i u kojima rade pešalbari iz istočne Srbije i drugih pešalbarskih krajeva. A vođe pešalbarskih društava, koje su imali, redovno raspolažu znatnim sumama novaca i blagodarći tome eksploatuju siromašne seljake, čija im razna preduzimanja i posujnice, plaćaju im putne i troškove prilikom odlaska na rad i tako ih drže u ekonomskoj zavisnosti. Zatim, pošto odvedu sveja društva u kraj gde će raditi, nalaze odgovarajući posao, radnici čiste i smi sa članovima svoje društva. Međutim na kraju sezone oni stvaruju znatno veću zaradu nego sa koji član društva. Oni su nekakvi preduzimači i pošto su uzeli ajuturu izvedenja nekog posla, oni nastoje da predaju svoju vreme svojim članovima društva, što je moguće više, da članovima svoje društva, koje oni prema pogodbi treba da hrane i da im obebede stan, primam prava što odgovaraju i jeftinije hranu i da što manje utrače sa njihovim smislom. Tako dolazi da sve veći i veći diferenciranje između vođe društva i samih pešalbara, članova istih društva: vođe društva se bogate,

kupuju zemlju, prave sebi kuće, bave se kamijem predazinačkim, trgovačkim i sličnim poslovima, a njihovi redjani, od kojih su, na primjer, početkom XIX v., prema tvrdjenju ovog autora obično i bile obrazovane pečalbarske družine duždjerske komisije i ostali seljaci, koje oni svake godine vode u ^{pečalbarstvo} ~~pečalbarstvo~~ ^{pečalbarstvo} i dalje da rade pod najtežim uslovima kampanjarski i da, i pored teškog i napornog rada, nikako ne uspevaju da sastave kraj s krajem. ^{da se} ~~da se~~ ^{pečalbarstvo} ~~pečalbarstvo~~ ^{pečalbarstvo} i sam autor ne ostaje dočekan u svojim tvrdjenjima. Tako on u istom delu, nastavljajući se razmatranjem pečalbarskih družina i govoreći o duždjerskim tajvama pečalbara iz okoline Trava i drugih krajeva Ugarske, kao i iz Makedonije, opširno objašnjava načina na koji se deli zarada između pečalbara i vodje družine. Tom prilikom on na više mesta izričito navodi da majstori po pravilu dobijaju veći deo zarade nego ostali pečalbari. Tako isto on navodi, govoreći o tajvama ribara, da se kod pešala leva 1/3 celokupnog leva prve odvoje za sopstvenika ribarskih ladjica i ostalog inventara, a preostale dve trećine dele se na ravne delove među ribarima, ukoliko leva ukupnjajući ovde i sopstvenike ladjica i inventara, ukoliko je i on lično učestvovao u levu. Tako isto autor govori i o sukobima između kalifi i Begrta i majstora, vodje družine, i o načinu rešavanja ovih sporova, što sve, pored gore navedenih činjenica, govori o tome da pečalbarske družine nemaju onakav patrijarhalan i idiličan karakter kao što bi to moglo da izgleda po izvesnim postavkama pomenutog autora /16/.

~~Pečalbarstvo u Srbiji~~
 Kao što smo već ranije spomenuli, pečalbari iz Istocne Srbije su do 1914 g. u mnogo većoj mери radili u pečalbarskim družinama, nego što je to bio slučaj kamijem. Zapaža se, o obzirem na neovisnost okolnosti i uslove u vezi sa krajevima u kojima rade pečalbari i sa uslovima pod kojima rade, da su pečalbarske

družine posle 1918 g. sve redje, da su veze izmedju članova i vođe
 družine, kao i izmedju samih članova družine sve slabije. Na primer,
 nemamo više družina poljoprivrednih radnika koje vođe dragevski u
 Bugarsku i Rumuniju, ili ranije u Tursku, kao što imali da 1914.
 Ali u periodu izmedju 1918 i 1940 g. vidimo da postoje i dalje
 pečalbarske družine kod sidarskih, lancarskih i ciglarskih radnika
 i da vođe ovakvih družina upevaju da za isto vreme redovno zar-
 de i po nekoliko puta više nego što su mogli da zarade članovi dru-
 žina/na primer, majsteri, vođe družina sidara iz Istočne Srbije
 su oko 1930 g. u jednoj sezoni zaradivali i do 30.000 dinara, dok
 su ostali radnici članovi ovih pečalbarskih družina, mogli za isto
 vreme dobiti svojih kućana samo 3000-4500 dinara/medjutim možda
 ne reći da posle završetka Prvog svetskog rata, uprkos tome što
 još sredene brojne družine pečalbara kod sidarskih, ciglarskih,
 lancarskih radnika, -preovladjuje tendencija nestajanja ovih dru-
 žina. Mnogi pečalbari su nastojali da sami nauku posla i da tako
 izbegnu posredovanje vođe pečalbarskih družina. Razume se da to
 za siromašne seljske pečalbare, s obzirom na njihovu neorganizov-
 vanost, razbijenost i zlostalost i s obzirom na sve veću nezape-
 sivenost, koja se javila naredite posle 1929 g., nije bilo ni malo
 lake i da ih je to nagonilo da pri tražnju posla i dalje računaju
 na vođu družine koji su bili od ranijih posrednika, vođe družina
 itd. Ali, ponavljamo, tendencija nestajanja pečalbarskih družina kod
 pečalbara Istočne Srbije, kao nestalost i kod pečalbara iz drugih
 krajeva Jugoslavije, ipak je postojala i sve više je u vremenu iz-
 medju Prvog i Drugog svetskog rata dolazila do izražaja. Ova ten-
 dencija bila je uslovljena time što su siromašni seljaci, pre sve-
 ga iz Istočne Srbije, kao i iz ostalih pokrajina naše zemlje,
 posle 1918 g. svojim najvećim delom išli u pečalbu u pojedina-
 meste naše nevestiverene države, a ne više u strane zemlje, pa iz-
 zato nije u tolikoj mери pri nastanku posla bilo potrebna pomoć

i posredovanje drugomana i drugih vedja pečalbarskih družina. Zato što je naročito važno, pečalbari su se posle 1918 g. sve više orijentisali na razne vrste poslova čija priroda nije zahtevala rad u društinama i sličnim grupama kao što je to bilo kod ciglara, sutavštija, lončara itd. Tako su oni sada pojedinačno stupali na rad u pojedine rudnike, fabrike itd., ili su radili na izgradnji pojedinih druzeva, pruga i tome slično. Dalje, i pored toga što su teškoće pri nalaženju posla za pečalbare bile sve veće, oni su ipak vršenom u svemu evens sticali sve više iskustva i rutine, mogli su se pri traženju zaposlenja koristiti uskolike i ustanovama za posredovanje rada koje su postojale u predratnoj Jugoslaviji/berze rada i slično/. I najzad, što je potpuno razumljivo, siromašni seljaci su nastojali i da, zapošljavajući se sami, bez posredovanja raznih vedja pečalbarskih družina, zarade više nego što bi to bio slučaj ako bi radili u društinama i ako bi na toj način, pored eksploatacije kojej su oni i inače podvrgnuti, a koja je uslovljena kapitalističkim društvenim sistemom koji je vladao u ratnoj Jugoslaviji, -bili izloženi i jednoj posebnoj vrsti eksploatacije koju su nad njima sprovedili razni posrednici, vedje družina itd.

Pokušaji činjeni pre 1914 godine u cilju sprečavanja eksploatacije i iskorišćavanja pečalbara Istočne Srbije

Kada govorimo o pečalbarskim društinama i načinima zaposljavanja pečalbara treba da napomenemo da je još pre Prvog svetskog rata bile pokušaja da se pečalbarima olakša nalaženje posla, a naročito da se stane na put raznim eksploatacijskim grupama, o kojima smo već govorili. Ali na evens se vrlo malo urađilo. Glavni savez Srpskih zemljoradničkih udruga bio je unes na sebe da na neki način zaštiti ^{siromašne seljake} svoje članove, od eksploatacije raznih drugomana, vedja družina itd. U tom cilju on je bio prepisao i

rumunska vlada sprovede odgovarajuće mere pomoću kojih će se sprečiti i omogućiti raskupetnje i likvidiranja, koje se od strane rumunjskih vlasti i naših dragomana vrše prema pečalbarima za vreme njihovog bavljenja i rada u Rumuniji/18/

Tako isto je na Otkružnoj konferenciji Srpske Socijal-demokratske partije u Kijaševcu 1914 g., kojoj je prisustvovao i Dimitrije Tucović, pod posebnom tačkom dnevnog reda razmatrano pitanje teškog života pečalbara. Tom prilikom je posle referata i diskusije o položaju, uslovima života i rada pečalbara iz Istočne Srbije Tucović predložio sledeće mere: a/da se od Narodne skupštine traži zabrana rada dragomana i da se između Srbije i Rumunije zaključi ugovor kojim bi se zagarantovala zaštita naših pečalbara u Rumuniji; b/da se pristupi osnivenju berzi rada, kojim bi rukovodili radnici i koje bi upućivale pečalbare u Rumuniju, čime bi dragomana učinile nepotrebnim. Na taj način bi bile omogućene raskupetnje i eksploatacije koje su izloženi pečalbari, a zarade dragomana pripale bi pečalbarima/19/.

Rezime se da od svih ovih predloga i diskusija nijedno nije moglo, u ^{drustvenim i političkim} uslovima koji su vladali u ondašnjoj Srbiji, nešto biti i pečalbari su i dalje bili svirano eksploatisani od strane njihovih poslodavaca, dragomana itd.

Priznabe:

- 1/Jelenko Petrović, Pečalbari, str. 14-15
- 2/Vladimir Nikelić, O Pečalbarima iz Istočne Srbije, /Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knjiga VI/1931 g. str. 74, 75
- 3/"Radničke novine", broj 112/1907.
- 4/Vladimir Nikelić, Iz Lučnice i Niševa/Srpski etnografski zbornik, knjiga XVI/1910, str. 36, 37
- 5/Jedan seljak je iz Zaglavka (selo Kranta), na primer, svake godine vodio na rad u Rumuniju po blizu 100 pečalbara i bio se sasvim obogaćio. Ali kasnije, kada su nastupile sušne i nerečne godine, u Rumuniji odjednom je odveo veliki broj radnika, platilo je za njih

putac tražkeve i druge izdatke, a nije ih mogao tako uposliti,
tako da je posle svega postepeno njegova bogatstva opadala ^{počelo} i on morao ići u pešalbu.

6/Dr Jovan Hadži-Vasiljević, Južna Stara Srbija, 1909, str.
129-131

7/Dr Mil. Filipović, Debarski Drinski, 1939, str. 35-37

8/Georges Risler, Le travailleur agricole français, Paris,
1923, str. 76

9/Dragiša Lapčević, Položaj radničke klase u narodnom
pokretu u Srbiji, 1928, str. 88, 89

10/Vladimir Nikolić, O pešalbarima iz Istočne Srbije,
1931, str. 75, 76

11/Mihajlo Avramović, Srpski radnici, 1908 g., str. 6, 7

12/"Radničke novine", broj 126, 127, 128/1912 g.

13/Vladimir Nikolić, O pešalbarima iz Istočne Srbije,
1931, str. 75, 76

14/Dr Fiksonir Djerđjević, Život i običaji naroda, 1925,
str. 53-57

15/Kako živi narod, Zbornik Štorka/II knjiga, str. 26, 31

16/Делчо Сапуџиџев, Битови кооперативни сдруженија, Софија,
страна 94-97, 100-103

17/Mihajlo Avramović, Srpski radnici, 1908, str. 16-21

18/"Radničke novine", brojevi 126, 127, 128/1912 g

19/Dimitrije Tucović, Rad socijalističkog parlamenta na
Timoku, 1914, str. 15, 16

G l a v a VII

USLOVI ŽIVOTA I RADA PRERAĐIVAČA U TUĐINI

1/ Kako polaze koje vrste odlazak siromašnih seljaka u pečalbu

Ranije ona vrsta se više znata posumnali da pečalbari iz Istočne Srbije polaze na rad uglavnom zimski u vreme prolaza ili najkasnije do početka maja. Ove vreme je za siromašne svi jako obične najtaže jer im onda ponestane kaka hrana za stoku tako i za njih same, a tako isto im je u tom vremenu ^{potreban} novac koji im je potreban za razne takse i ostale ako radijanje putnih isprava i nepšte oko odlaska u pečalbu. Zbog svega toga su ovi primudjeni da se, polazeći u pečalbu, zadužuju kod suskih selanaka, kod trgovaca u varoši itd. I kada bi stigli u pečalbu, oni su otuda stali novac tim trgovcima i selanacima, koji su im dali ponešto prilikom polaska u zimski ~~vreme~~ i koji su često davali parodičnu pečalbarsku novcu ili pšenicu a kukuruz čak ne bi stigla nova letva. A kada bi se ovi seljaci vratili u jesen, onda bi na svojim kreditorima izveli definitivna obračuna za preteklu godinu. Ovi trgovci i selanaci vršili su pri svemu ovome mnogo klumpotreba, koristeći krajnju ^u ostalo i beđu svih pečalbara. Tekadje se često događalo da su da 1914 g. pojedini trgovci, na primer, u krajovima oko Timoka, stragali po nelegu dragocena kredit parodičnu pečalbara i na račun tog kredita davali su im pre svega pšenicu, kao i druge namirnice, zaračunavajući im iste mnogo skuplje nego što bi ih inače pečalbari, odnose njihove parodične mogla kupiti da su imale gotovog novca. Trgovci su posle delili dehitu sa dragocinima i tako se i jedni i drugi bogatili/1/.

Trgovci i selanaci iz varoši, a naročito neki bogatiji seljaci iz samih sela ođakle su bili pečalbari, naplaćivali su siromašnim seljacima kod davanja parodične vrlo visoke kamate. Tako su pečalbari od njih uzajmljivali novac pri polasku u pečalbu i obave-

nivali se na plaćenje kamata koje su iznosile obično oko 30 %, pa i više. Iako se u sve vreme novno još davno kao plaćeni obaveza, bez menion itd., najčešće u četiri oke, ipak već u sve vreme neki seljaci, i to oni koji su bili plomuniji, na primer, opštinske delovodje, nisu hteli da daju novac na taj način nego su tražili načine da obezbede svoja potrešivanja. Ovo su radili oni seljaci koji su sebi od davanja penzija otvorili u neku ruku profesiju. Jedan od načina obezbeđivanja potrešivanja bio je taj da pečalbari, koji uspevaju novac na taj način, predaju bilete od svoje stoke ovim vlasnicima. U slučaju da im pečalbari novac ne mogu da vrata, onda vlasnici mogu da predaju njihovu stoku i da se na taj način naplate za svoja potrešivanja. Ovakva naplata bileta onima od kojih se uzajmljuje novac bila su česta u nekim selima (npr. Pirete).

Slična prilika se vladala u drugoj polovini XIX i početkom XX veka i u mnogim udaljenijim selima piroškog okruga. O ovom problemu pisao je i Vladimir Nikolić u jednoj svojoj raspravi, u kojoj navodi da je u svim ovim krajevima selenaženje veoma razvijeno i da je uzelo široke razmere. On je, opisujući prilike koja su ovde vladale krajem prošlogog i početkom ovog veka, podvlačio da je ova nered dužan rezultat selenaženja po selima, da inače samo loš domovni u ovom kraju koji nisu zadovoljni. Kamata koja se naplaćuje prilikom davanja penzija iznosi od 20 do 40 i 50 %, a ponekad i više od svega. Penzionari pisao tvrdi da je selenaženje najviše ekonomsko ali u ovim krajevima i da ono, pored male zemlje, negde ljude da ima u pešalbu/2/. Ovo tvrdjenje je ista kao i tvrdjenje koje iznosi isti autor u drugoj jednoj raspravi u kojoj, govoreći o usresima pečalbarstva u istočnoj Srbiji, na jednom mestu kaže: "nešto po tradiciji ostaloj još iz turskog vremena, ali zbog oskudice ili slabog zemljišta za obrađivanje, maško stanovništvo prekrstom istočne Srbije, ostalo je sači novca u pečal-

bu u druge krajeve ili u susjedne zemlje" /5/. Oba ova tvrdjenja ni-
 su tačna zbog toga što su činjenice kao zeleženjenje ili tradicija
 da se ide u pešalbu same pojave koje prote pešalberstvo. Tradicija,
 kako naziva Vladimir Nikolić ^{pojave} da se već tako dugo ide u pešalbu,
 postale je zbog toga što je svat iz ovih mesta morao stalno da
 ide ~~izvan~~ van svojih sela da traži hlaba. Zbog je, dakle, bez
 prekida, svakog prolaza, da napušta ~~stare~~ svoje domove, a to je bi-
 nio pristo zbog toga što je na ova bio negonjen nemogućnost i si-
 retinjom, pošto nikako nije mogao da se ishrani od svoje zemlje
 stoke. Otvori se tradicija o kojoj govori Nikolić, samo je posled-
 nica tog stalnog odlaska, van mesta stanovanja da bi se našla
 neka zarada, posledica nemogućnosti dovoljno zemlje za obradivanje i
 velikog siromaštva seljaka iz ovih krajeva, a ne uzrok odlaska
 ljudi u pešalbu. Najbolji dokaz da se ne radi ni o kakvoj tradiciji
 zbog koje bi ljudi odlazili u pešalbu jeste slučaj sa nekim selima
 u zaglavskom okrugu, kao i u ostalim delovima istočne Srbije. Imamo,
 na primer, sela jedne mesovine blizu drugih i iz jednih odlaze ljudi
 već decenijama u pešalbu, a to u vrlo velikom broju, a iz drugih sela
 nije je broj istina vrlo mali, skoro i nema pešalbera. Ova se po-
 jave može objasniti time što su prva sela u planinskim i brdovi-
 tim krajevima, što nemaju dovoljno zemlje, pa zbog toga seljaci
 ne mogu da se ishrane ako ne bi nigde išli van sela na rad. A ona
 druga, koja se nalaze u ravnojim krajevima i koja imaju dovoljno
 zemlje, mogu uglavnom da se ishrane sama i zato iz njih vrlo malo
 ljudi ide u pešalbu. Isto kao što je netačno ova tvrdnja Nikolića,
 o kojoj smo sada govorili, netačno je i ono prvo da je zeleženjenje
 jedan od najvažnijih razloga, pošto nedostatak zemlje, što ljudi
 iz krajeva oko Nišave i Imčinice idu u pešalbu. I ova pojava bi pre-
 mogla da bude posledica činjenice da su ljudi gladni, da bi se
 mogli prehraniti, prinudjeni da stalno traže zaradu na drugoj stra-
 ni pošto je ne mogu naći u svom mestu. Njima je, dakle, onda kada

neraju da idu u pečalbu daleko van mesta življenja, kao što smo videli, između ostalogu potrebna saradba i za vadienje putnika i prevoza, ali sam put itd. i oni isti neraju da posvajaju od bogatijih seljaka, trgovaca i drugih vlasnika. I u tim slučajevima, kada apsolutno neraju da zabave vreme sa svoje porodice i da što pre odu u pečalbu, oni se obavezuju na sve one uslove u pogledu plaćanja kamata koje im nametnu njihovi poslodavci. Kada se vrste iz pečalbe, oni vraćaju dug koji su ranije zapeli, ali ne predaju dug i oni neraju, pošto su potrežili novac koji su doneli, pa da se poslove sadnjaču. I tako se sve ove nepristane posavlja jedno za drugim: uzimanje novca na zajam pod teška uslova u pogledu plaćanja kamata, zatim vraćanje novca u otplatu ili samo delimično, ponovno zaduživanje itd. Ali kao što se vidi iz napred izloženoga, selenašćija koje se javlja u krajevima gde ima tako mnogo pečalbara, ne može se smatrati uslova selenašćija siromašnih seljaka u pečalbu, nego se može reći da je to samo pojava, ili još bolje, jedna od pojava koje prote pečalbarstva. Međutim i samo selenašćija, kada se već pojavilo i kada je počela da uzima sve više razmera, kada je počela da dobija sve nurevije i sve bezdušnije forme eksploatacije siromašnih seljaka, moglo je i sa svoje strane u izvesnoj mjeri uticati na proširenje pečalbarstva.

2/ Vremena polaska i dužina boravka siromašnih seljaka u pečalbi

Siromašni seljaci iz Istočne Srbije su po pravilu polazili u pečalbu tokom *meseca aprila*, početkom maja svake godine. Ovo se odnosi na one pečalbare koji su otišli u Bugarskoj, Turskoj, Ruskoj kao poljoprivredni radnici, a kasnije i kao gradjevinski, ciglaraki i lončarski radnici. Oni su u pečalbi ostajali obično sve do početka novembra, a zatim su se vraćali svojim kućama.

na.

Pečalberi su ostajali na radu zapravo sasvim dugo koliko su se, a obzirom na klimatske i atmosfereke prilike, mogli obaviti najvažniji poljoprivredni radovi, odnosno koliko se moglo raditi na podizanju raznih građevina, s tim da lončarskih i sličnih poslova, na kojima je rad vezan za određenu temperaturu koja vlada napelju van radionica itd. Ali i u ovom pogledu ima odstupanja kod pojedinih vrsta pečalbara. Tako vidimo da ciglarski radnici idu na posao krajem marta ili početkom aprila, ali se vraćaju svojim kućama već krajem septembra. Ovo je uslovljeno prirodom njihovog posla, jer se cigle koje oni izrađuju najbrže i najlakše suše na suncu u ovom vremenskom periodu. Takođe i zidarski i đurdžerki radnici nastaju dolazak na posao i pre meseca ^{aprila ili} maja, a često ostaju i do kraja novembra, pa i duže, ukoliko se dogodi da bude lepa jesen, bez mrazova i snega, tako da se može raditi na već započetim građevinama i posao vremena kada se poslovi ove vrste obično prekidaju.

I kod lončarskih radnika tako isto vidimo izuzetke u pogledu vremena odlaska u pečalbu. Evidentno je da pečalbari koji se bave lončarstvom obično polaze na posao ^{tokom aprila ili} početkom meseca maja. Međutim kod lončarskih radnika koji su pre Prvog svetskog rata radili u Rumuniji, kao i kod onih lončarskih radnika koji su posle 1918g. radili u raznim mestima u Krajini pored Banova, gde ima dosta Rumuna, vidimo u ovom pogledu jednu zanimljivu pojavu. Pošto kod seljaka u Rumuniji, kao i u selima u Krajini, postoji jedan običaj verakog karaktera, poznat pod imenom "penasa" /neka vrsta zadušnice/, koji se između ostalog odlikuje i time što seljaci tom prilikom, izlazeći na groblje, poklanjaju jedni drugima razne vrste sitne građarije, i pošto jedan od dana kada se ovaj običaj obavlja pada u prelede, to onda seljaci kupuju velike količine ove građarije. Zbog toga lončarski majstori iz okoline Pirota i Bala Poljske,

ne čekaju mesec aprila ili početak maja da bi pošli u pešalbu, već rano u prolaze, obično početkom meseca marta, obvezuju družine od potrebnog broja šegrta i kalfi i odlaze na rad, da bi do dana za koji je vezan pomenuti običaj izradili i predali što više rabe. Tako vidimo kako su čak i neki naredni običaji uticali na vreme polaska jednog dela sirenašaih seljaka u pešalbu.

Pešalbari iz Istočne Srbije, kao što smo rekli, vraćali su se iz pešalbe svojim kućama obično početkom novembra ili nešto kasnije. Za celo ovo vreme oni obično nisu dolazili svojim domovima. Međutim i u ovom ima izuzetaka. Oni koji su pre 1914. g. bili daleko u Bugarskoj ili Rumuniji nisu u toku ovih šest meseci ni mogli da dođu u svoja sela. Ali videli smo da su pešalbari iz okoline Pčreta, koji su do 1914 radili u Seriji i u najbližoj okolini, dolazili za ovo vreme po koji put u svoja ^{kućama} mesta. Oni su prekidali svoj posao u Seriji obično u julu mesecu i dolazili da pomognu svojim oke šetve i vršišbe, a zatim se vraćali natrag u Bugarsku i nastavljali sa svojom pešalben. Oni su ove mogli doći u to što su mesta u kojima su radili bile relativno blizu njihovih selima, što nije bilo slučaj kod ostalih pešalbara iz Istočne Srbije.

Na slična pojave nailazimo i posle Prvog svetskog rata kod pešalbara iz Crne Gore i drugih mesta. Ovi pešalbari odlaze već u marta, ili čak i krajem februara, u razne krajeve Srbije i tamo rade do meseca juna, a zatim dolaze natrag svojim kućama i tu ostaju dok se ne svrši najvažniji posao kod njih, t. j. kosidba. Kad svrše kosidbu i druge poslove koji su u vezi sa njom, oni se vraćaju i nastavljaju svoj posao kao siđarski radnici. Iako ove mesta u kojima oni rade nisu uvek baš blizu, ipak oni ne žale truda da bi u to vreme došli svojim kućama, koristeći pri tom pedeset, a nekad i 75 % popusta na željeznicama. Njima se dolazak kućama isplacivao kada se u vreme u obzir da za vreme svega bavljenja u selu posvršavaju poslove koje ne bi mogle da svrše same žene, jer su svi muškarci obično u

te vreme u pečalbi.

Istu stvar vidimo i kod seljaka iz nekih sela lužičkog okruga.

Tako iz sela Studens, Franske i drugih seljaci u periodu između Prvog i Drugog svetskog rata u velikom broju odlaze na posao u rudnike Tiroškog basena, gde rade uglavnom na spoljnim radovima kao sidari ili rade poljoprivrednicima, briktaricama itd. Oni praktički uvek nastoje da odu u svoja sela i da posvršavaju najvažnije poslove oko šetve i da se onda vrate natrag u pomenute rudnike. Uprava predviđa im u ovom prava stanja i ne daju im uvek odustava pošto se žele da u vreme kada se najviše radi namiraju da oni ljudi zamečaju novim radnicima. Zbog toga uprava rudnika naravno uzimaju na posao ovakve radnike koji bi prethodno letu napuštali posao i odmahili svojim kućama pa bi se zatim opet vratili na rad. I zato nepšte u rudnicima seljaci teže nalaze posla nego radnici iz gradova, pošto ovi poslednji ostaju stalno na radu, a seljaci često traže da idu svojim kućama i onda kada su ovim prednostima potrebni i kada se ne mogu tako lako i brzo zameniti drugima, a penja još neinkumbirani radnicima/4/.

Uopšte kada se posmatra ovaj pojav a kojej odu gverimo pada u oči to da su svi ovi pečalbari, koji preke leta napuštaju ovaj posao kojim se bave u pečalbi i dolaze u svoja sela za kraće vreme da bi posvršavali najvažnije poslove oko prihranja letine pa se posle vraćaju natrag, - uglavnom seljaci: kojima su prihodi od pečalbe neophodni i bez kojih oni ne bi mogli da žive, ali da im je važno i one male imanja što ga imaju kod kuće, i zato gledaju da se vreme pečalbe završi nevan koji im je potreban da bi mogli da opstanu na svojim malim posadama, ali isto tako i da izvrše najvažnije poslove na svom imanju te da bi od istoga imali maksimum koristiti.

Na više mesta u ranijim izlaganjima nspomenuli smo da

su se seljaci pešalbari iz Istočne Srbije vraćali iz pešalbe u jesen, obično u novembru, ili najkasnije u toku decembra. To znači da su pešalbari ostajali obično 6-8 meseci na radu u tuđini. Mali broj ljudi iz ovih krajeva bi ostao da radi i preko zime. To su mahom bili neki ljudi koji su radili pre rata 1912-1918 g. u Sofiji, i neposredno u Bugarskoj. Iako su svaki pešalbari iz Istočne Srbije bili ratkasti, i pre Prvog svetakog rata, kada su najvećim delom išli u Bugarsku i u Rumuniju, kao i posle, kada više nisu išli van granica države, seljaci iz ovih krajeva vraćali su se svake jeseni svojim kućama i tu provedili zimu. Ovo se može objasniti, kao što ćemo i više videti, vrstom i prirodom poslova kojima su se ovi ljudi bavili u pešalbi, a tako isto i time što su išli na rad u mesta koje nisu bila tako daleka od njihovog zavičajja. Tako, dakle, ukratko rešeno, jedna od karakteristika pešalbarstva iz Istočne Srbije jeste u tome što su pešalbari, tako da 1918 g. tako i posle, ostajali u pešalbi obično od 6 - 8 meseci, a zatim se vraćali svojim domovima i tu nastavljali prekinuti porodični život.

Ako posmatramo pešalbare iz Makedonije, primetimo da prilično u ovom pogledu kod njih nisu iste kao što su u Istočnoj Srbiji. Ovdje smo mogli da vidimo, naročito da 1912 g., a delom i posle, da su pešalbari iz ove pokrajine ostajali u pešalbi po jedan, dva i tri godine. Bilo je slučajeva da su ostajali i punih 5, pa i više od 5 godina. Razlika u ovom izmedju Istočne Srbije i Makedonije može se objasniti time što su seljaci iz Makedonije bili prisiljeni da predju mnogo duži put i da se izlože mnogo većim troškovima, ako podju, na primer, u Bugarsku ili još više u Rumuniju, a pored toga imali su i više formalnosti i teškoća, prelaskom, na primer, na putu na Rumuniju, srpsko-tursku i zatim i srpsko-rumunsku granicu. Ako su išli preko bugarske susede su opet imali istu situaciju. Ove teškoće bile su još veće ako su pešalbari morali ići u zemlje srednje Evrope ili u druge još udaljenije

trajeva, a da i ne poverimo o velikim teškoćama koje su imali da savladaju oni pešalbari iz Makedonije ili, na primer, iz Primorja, čine Gore i Lake, koji su išli u prekomorske zemlje. Zbog ovoga ovoga priročno je što su seljaci iz ovih krajeva ostajali u pešalbi mnogo duže nego seljaci iz Istočne Srbije.

Pored onoga što smo gore naveli, postoji još jedan razlog koji igra važnu ulogu u pogledu dubine boravka pešalbara u tuđim mestima. Ovdje mislimo na vrstu poljeva kojima se oni tuče bave. Tako, recimo, aidsraki radnici, kao i drugi čiji rad nije vezan za jedne stalne mesto, mogu poći povratku svojim kućama da u proljeće, polazeći ponovo u pešalbu, potraže posla na drugoj strani. I upravo oni pešalbari koji nemaju svoje kućne, dućanske itd., kao što je slučaj sa najvećim delom pešalbara iz Istočne Srbije, mogu da prekinu pešalbu i čeka, obično svake jeseni, pa da u proljeće potraže eventualne posle na nekom drugom mestu, jer se i inače preko njih polazi kućama se oni bave u pešalbi zbog atmosferskih prilika ne mogu obavljati preko njih. Rezultat je, ovi ovi pešalbari će dolaziti svojim kućama u januar i u proljeće će nastavljati posao pod uslovima da im mesto u kojima žive nisu previše daleko. Međutim, kada pođe se veliki dio pešalbara iz Makedonije bavi drvenjem poslaštarskim, pešarukim, i sličnih radnji to su oni bili vrlo dugo vremena svojim uslovima za ova mesta u kojima su radili, gde su stekli materije, gde su imali poslovnih veza sa trgovcima i sa predstavnicima vlasti itd. i zbog toga nisu mogli da preko njih napuštaju svoj rad, kao što su to mogli da čine aidsrki, cigleri i drugi radnici.

Ove prilike koje smo sada izložili, videle su kod makedonskih pešalbara pre prvog svetskog rata, ali i posle ovoga, kada seljaci iz ovih krajeva uglavnom više nisu išli u pešalbu na strane, nego su tražili poslove u granicama same naše države, ove se prilike nisu mnogo izmenile. I sada seljaci iz Makedonije ostaju u

pečalbi i po više godina, dolasku nema za vrlo kratko vreme svojih
kućana i vraćajući se opet ^{matrag} ~~svojim~~ kućama. Ali neka se sada pri-
metiti da ^{sada} više nema slučajeva da pečalbari ostaju u radu neprekid-
no po 5, 6 pa i više godina.

U pogledu dužine boravka pečalbara van njihovih kuća
treba navesti interesantne primere na koje nailazimo u jednoj ra-
spravi Dušana Popovića posvećenoj Cincorini. Ovaj autor, govoreći
o Cincorini pečalbarima, navodi dve vrste pečalbe: sezonska, koja
traje samo preko letnjih meseci, stična šest meseci, i duga pečalba
koja traje 2 - 3, pa i do 5 godina, ili pet u nekim slučajevima čak
i do 20 godina. On ovde pominje i tzv. "Kruševski garbat" koji traje
i po 30 godina. Za cele ove vreme pečalbari doživljaju samo penekad
i to po jedan mesec ili više, i opet se vraćaju matrag. I brak ovakvih
pečalbara je ustvari samo brak po formi. Tako Popović navodi slučaj
nekega Kostu Stambeli koji se odšao i mesec dana proveo na žensku
pa je stišao u Ameriku i vratio se tek posle 14 godina. Proveo je
onda još 6 meseci sa njom i zatim se vratio natrag. To je bilo 1927
g. Od 1927 do 1936 g. ovaj pečalbar se više nikada nije vratio svo-
joj kući, tako da je ova žena od ^{dradeset} ~~šest~~ nekoliko godina koliko je
fermalno u braku sa svojim mužem, starije od njih bila samo 7 meseci.
Ističući navodi takođe jedan drugi slučaj odakle se vidi da je
jedna žena čakula 26 godina da joj se vrati muž iz Amerike i najzad
je tražila i dobila razvod braka. ^{5/} Sasvim je prirodno što su si-
romasni seljaci iz Makedonije i drugih pečalbarskih pokrajina naše
države, koji su odlazili u pečalbu u prekomorske države, tako osta-
jali tolike duge. Poznato je koliko je velik i skup put do preko-
morskih zemalja. Zbog toga se ove njihove pečalbarske putvari skoro
graniči sa definitivnim iseljavanjem. I upravo najviše iseljenika koji
su zauvek ostajali u prekomorskim zemljama, naročito u Americi, ima
među ljudima iz Makedonije, Balzacije, Like, i Crne Gore itd., koji
su tako odlazili s namerom da se vrate otuda, pošto zarade tolike
novca da mogu pristojno da žive u svojoj domovini, ali koji su kasnije

tamo našli manje ili više stalno zaposlenja, navikli su na nova sredstva i nisu se vraćali natrag. Jednako posle 1913 g. odlazak ovih ljudi u prekomorske države jako je opao, i to zbog ravnih zaštitnih mera koje su dotične države donosile pod pritiskom sve veće neposredne i ekonomskih kriza koje su se tamo javljale. Tako su mnogi mnogobrojni seljaci iz ovih pokrajina, koji su ranije odlazili u prekomorske zemlje i vrlo često tamo znatno ostajali, sada morali da traže posla u granicama same Jugoslavije.

Što se tiče održavanja veze između ovih seljaka kad su isti van sela i njihovih porodica može se reći da se posle Prvog svetskog rata ta veza održavala pismeno, jer je tada većina seljaka bila više pismenih radnika nego što je to bilo ranije i poštanska služba je uređena nego pre. Novac koji su seljaci zaradili slali su svojim kućama ili po svojim semijacima ili uputnicama, a najčešće su ga donosili sami dolazeći svojim kućama. Međutim pre 1914 g. u stvari su prilike bile drugačije. Onda su seljaci takoj slali novac po svojim ljudima, ili poštom. Ali su ranije, na primer, kod Makedonskih seljaka, sve obavljala u svoje većej mami lios koje su se naročito bavila time što su putovali između pokrajina iz kojih su bili seljaci i mesta u kojima su radili i obavljali su seljaka pismo i razne pošiljke sa odećom i ostalim potrebama koje su im slali njihovim porodicama. Od seljaka su dobijali novac, darove i različne stvari, koje su zajedno sa pismima predavali porodicama kojima su bile upućene. Ovi ljudi su bili u roku ruku slika kršćanima, koji su putovali od mesta do mesta, i kod seljaka iz Makedonije bilo ih je koji su od svoje sebi stvorili jednu vrstu sinovstva. Njima su seljaci plaćali nešto zaštitne koje su im svi činili. To su bili pošteni i sigurni ljudi na koje su se seljaci mogli slobodno osloniti.

Govoreći o seljaka Drinkele i ostalim te ljude koji su održavali vezu između seljaka i njihovih porodica,

podimenom

poznatih u drugim krajevima. Makedonci su imali, jedan suter kaže: Sadržaj je bio neki vrste pedalarstva. On bi svršavao na vreme kreću na put i obično sve pešakare iz ovog reana odno- znao selu u mestima njihovih boravka po Srbiji, Rumuniji i dr. nosio im pisma, poruke i darove od rodbine, a primajući od njih takodje pisma, poruke i darove, ali naročito novac. I dalje Sadržaj su bi- li ljudi od velikog poverenja koji su najpoverljivije obavljali poverene im poslove/6/.

Nadjućim pacis Prvog svetskog rata uglavnom je nastalo svih profesionalnih posrednika, odnosno posrednika, t. j. lica koja su odričala veći izveštaj pešakara i njihovih članova, zbog toga što su ih s jedne strane sve više potiskivale pošte, a s druge stra- ne što su se sve više dešavale zloupotrebe i prekršaji u vezi sa novcem i stvarima od vrednosti koje su poveravane ovim ljudima.

Kod pešakara iz Istočne Srbije nije bilo ovakvih lju- di koji bi se novom činili usluge a kojima kao malopre govorili, i koji bi od toga sami napravili nekakvu profesiju, pošto su pešakari iz Istočne Srbije radili u krajevima koji nisu bili toliko daleko od njihovih domova, kao što je to, na pr. slučaj sa makedonskim pe- šakarima, i pošto se u pešakari nisu tako dugo bavili, nego su obič- no posle 6-8 meseci i sami delovali svojim kodama.

I na kraju ovih izlaganja treba napomenuti da su se pešakari iz Istočne Srbije prilikom odlaska u pešakari i pri povratku otuda malo okušali u delatnostima. Iako je, na primer, prvi voz između Carbroda i Sofije pušten u saobraćaj 5 VII 1883 godine/7/, to su se na taj način bile vezane i ove delije mesta prema Pirotu i Sili sa Sofijom i sa Bugarskom, ipak su videlo da sve- de Balkanskih ratova pešakari iz Istočne Srbije nisu u pešakari skoro redovno pošli. I ta se nama de Sofije, koja je relativno blizu od Pirota do Sofije ima oko 60 km, nego čak i do svoje udaljenijih mesta. Pa se može da se čini i da pešakari u vreme

trajevu današnja Bugarska, nego su prihvatili Sovjetov način, 1911
 takodje pešice u blizini ili dalje unutar Rumunije, Federacije se
 s obzirom na njihovu strukturu, nije dopuštivalo da pored ustalih
 treškova i izdatka prilika odlaska u pešalbu imaju neko još i
 za voznakartu, a pored toga oni su i ranije, pre nego što su se
 pojavile selvašice, godinama odlazili pešice u pešalbu, pa su se
 već bili priviknuli sve zapora, koji su saistom bili vrlo teški,
 jer se do udaljenijih mesta Bugarske i Rumunije putovalo vrlo du-
 go, čak i po lošim, i to ne alatom, hromom na put, pokrivačima itd.
 na ledjima, što je sve otupa predstavljalo inatnu volju i u veli-
 koj mjeri iscrpljivalo sve ljude. Pa čak i posle 1918 g. nije je
 slučajeva da su stremišni seljaci pešice odlazili na rad u pešal-
 bu udaljenih mesta, kao što je to bilo, na pr. sa pešalbarima koji su
 oko 1918-1919 g. iz Makedonije došli u rudnik "Jarno" blizu Car-
 brede, što su već zabeležili u tekstu ranijih telegrama.

3/Uslovi života i rada stremišnih seljaka na vreme
 bavljenja u pešalbu

Stremišni seljaci Istočne Srbije, tokom godina i demašti-
 nom, odlazeći u pešalbu prihvataju se svih poslova na kojima nešto
 mogu da zarade i pristaju i na najteže uslove rada. Ovo važi i
 za one seljake koji su u toku XIX i početkom XX veka odlazili
 u pešalbu pretežno u Tursku, Bugarsku i Rumuniju, tako i za seljake
 koji su posle svetskoga rata od 1914-1918 g. išli u pešalbu i nala-
 zili poslove najvećim delom u granicama naše države. Prava podučina
 koje su nabavljali pojedini materijali i prava plaćanja unakazije, pre
 svega redovne stampe, kao i prava pričuvni pojedinih starijih
 ljudi koji su dugi niz godina išli u pešalbu, viliše da su pešalba-
 ri iz Istočne Srbije, koji su radili u toku XIX veka kao poljopri-
 vredni radnici na imanjima velikih poseda u Turskoj, Bugarskoj

i Rumuniji, bili hranjeni vrlo slabo. Na primer, pešalbari u Rumuniji dobijali su od veleposjednika za hranu samo kačamak/namažuga/, crni luk i krastavac ili šarbu od gorkog greška, i to sve bez ikakve masti. Često su im posledavci svoju hranu davali bez ikakvih posuda, nego su im kačamak pravo izručivali na traru i svi su ga odmah morali jesti. Neko su dobijali obično svega dva puta u toku celog leta/3/. Pešalbari su bili nesterilizirani od strane nadzornika, drugarima i veleposjednika. Nadzornici su često komandovali one koji su bili u radu, a neke su varvarski tukli i pravo prebijali, tako da su neki od njih iz esterili kesti u Rumuniji. Oni su morali da rade i po rdjavom vremenu i praznicama, a često su radili i noću kada je bilo mesecina. Njihovo radno vreme iznosilo je i preko 13 časova sa prekidom u pauze od oko 50 minuta.

Slične prilike vladale su i kod drugih pešalbara koji su kao poljoprivredni radnici radili u Bugarskoj i Turskoj. Svi su oni radili od svanuća pa do kasne večere, dobijali su od posledavaca, na čijem su imanju radili, slaba i jednolična hrana, a spavali su po kamarama slama i šupama, ili su, kao pešalbari koji su radili u Rumuniji, spavali pod vedrim nebom, uprevo na njivi gde rade/16/, pokrivajući se pokrivačima koje su nosili sa sobom. S obzirom da su im zarade bile niske, a potreba za novcem velika, oni su bili vrlo štedljivi u svakom pogledu. Videli smo već ranije da su mnogi od njih dugo posle puštanja u slobodu raznih balkanskih pruga išli u pešalbu i vredeli se otuda peškom, putujući i posreduju i više dana, samo da bi mogli učestiti što više novca. Zbog svega toga nije čudo što su oni na povratku iz pešalbe izgledali kao mumijske, tako ih opisuje jedan odviđac iz tog vremena. Izbog svega toga je razumljiva pesma koju su svi pešalbari pevali i koja, prema onome kome ju je isti pisao pripisano, glasi: "Mi idemo u pešalbu, pešalacima gubimo snagu i život naš, da tebi, o Srbije, peraz donesemo i sa njima naše preklstatve dane"/11/.

Ovi su radnici radili kao sidarski radnici, i to najviše u Zagrebu, bili su u ališ-
 nem položaju kao u pogledu stanova i ishrane. Ako su radili kod
 pojedinih bogatijih seljaka na podizanju raznih zgrada i ako ih
 je hraniš obilnije imala kod koga su radili, onda su obično
 dobijali bolju hranu nego što su imali oni koji su radili. Ali ako
 se o njihovoj ishrani utvrdilo najgora, onda je hraniš, prema pogodbi
 koju je zaključio sa poslodavcima, bila je prava na posao, ali
 su u tom slučaju dobijali vrlo slabu hranu. Najgora je nastojala da
 što manje novca ide na hranu da bi takozvano u tom slučaju
 što veću zaradu. Što se tiče stanova, veća družina nije imala potre-
 be da se o tome mnogo brine. Radnici su spavali tamo gdje su radili:
 po Štalamu, Japancu, kuzarima i sl. itd.

Ovi seljaci koji su radili kao sidarski radnici po ve-
 ćim mestima u Zagrebu, kao u Bečiji i u ališnim gradovima, uzimali
 su po kriju prunat sobe, veličine obično 3 x 4 metra i u takvim
 trešnim i vlažnim sobama stanovale je po 5-10 ljudi. Ovi su spava-
 li najčešće na podu, upotrebljavajući najgore materije i neiskudnije
 posteljne stvari koje su dohvatili sa sobom. Ovi poslodavci bili su
 u hrani više nego skromni. Ovi su ustvari odvajali od usta, samo
 da bi mogli dobiti kafi što više novca. Najviše su jeli suvog
 hleba/stvari od njih je još davno po jedan i po do 2 kg. hleba/
 Sa Hlebom su jeli obično luka, paprike, patlidžan itd. Retko su je-
 li kuvanu hranu, a još ređe meso/12/. Usled dugog i neparnog rada
 i slabe hrane poslodavci su često posteljivali, dolazili u jesen
 svojom telom slabi i ispijani, a bilo je slučajeva da su neki
 i puzili napredno bavljajući u poslu.

U početku rata od 1913-1915 g, kada su poslodavci iz
 Istosredne Srbije, preneli da oduku u poslu u Zagrebu, Puzunju
 i druge selje i kada su bili upućeni na krajeve u granicama
 naše naše države, i to najviše na Srbiju, prišla u pogledu uslova

rada, ishrane i stambenaja pešalbara nisu se izmislile. Isto kao i u tuđim zemljama pre 1914 g., tako i u ovoj zemlji, pešalbari su imali prilično teške male radnice, da se nisu nikada mogli razviti kao treba biti oni mogli stambenati barom u relativno zdravim prostorijama. I danas što god više se govori o pešalbarima, nego ranijima, koristeći pri tome prezentacije od 50 ili od 75 \$, što im daje javne berbe rada, što se tiče stambenaja pešalbara, poznato je da u većini zemalja u kojima se zajednički po desetak njih u jednoj sobi, odavno su periferiji gradova, i to spavajući mahom na podu i na posteljama stvarima koje su sami doneli. Primerom radi navodimo da su pešalbari, koji su kao građevinski radnici bili zaposleni u Beogradu, stanovali u šupama, maljivim podrumima i podkavcima, da su spavali po 8-12 njih na zajedničkim ležajima, koji su bili presuti sa toliko ljudi, tako da ako su hteli da se u toku spavanja okreću, morali su se svi skrenuti odjednom. A bilo je među njima i takvih koji nisu imali ni takvog "stana", nego su spavali po poljanama, nedovršena građevinska itd. /13/. Sa hranom je bila slična stvar. Jeli su nam toliko koliko im je najvažnije da bi mogli da ostanu u životu, i to su jeli sa više хлеба, lute, nešto slanina, a vrlo malo kuvanog hrana.

Mogla bi se ovim prilikom početi govoriti o pojedinačnim vrstama pešalbara, i to naročito o onima koji dobijaju od majstara, vođa društva stan i hranu. Treba, na primer, pomenuti lončarske radnike, koje vlasnik radnje mora preno pogoditi da hrani i da im daje stan. I ovde je hrana rezervno vrlo slaba, a stanovi nikakvi, pošto se poslodavci trude svim silama da što manje novaca potroše na ove potrebe radnika, da bi sami obezbedili veće zarade. Zbog toga ovi radnici obično nisu u stanju da se jedne noći kod integ majstara, a idućeg preleću traže posla kod nekog drugog poslodavca sa koga su čuli da daje bolju hranu. Čakovo vreme kod ovih ljudi bilo je od jutra do mraka, što je isti iznosilo 14-16

Šasove. Tako majstori koji drže lončarske radnje uprevaju da sami osiguraju veću ili manju zaradu i da pri tome opet tuku svoje konkurente. Zato jedan lončarski majstor iz niševskog okruga kaže: "Nismo ni potkli i potisnuli naše konkurente, lončare iz Vojvodine i Mađarske boljim kvalitetom robe, nego jeftinijom radnom snagom, pošto nam naše trebalo je". A drugi jedan majstor nam je rekao govoreći nepošto o svom poslu, da "Direkciji nije od konkurencije". Ta sposobnost konkuriranja je nedjotim mogućna samo zbog toga što ovi majstori velike bedne plaćaju svoje radnike i velike ih bedne hrane, prisudjavajući ih da rade mnogo duže nego što je normalno radno vreme, da im se tako isplati davati robu jeftinije nego drugi, koji bi možda činili više izdatka oko izdržavanja svojih radnika i koji bi im nepošto pružili povoljnije uslove rada.

Slične prilike vladale su i kod radnika ciglara. Pečalbare koji su zaposleni kao ciglarski radnici redovno hrane majstori i posrednici koji su ih doveli na posao. Mnogi ciglarski lične smo se uverili da je hrana ovih ljudi odajna. Za majstore i posrednike što je sasvim prirodno, pošto i oni, isto kao i sidarski i lončarski majstori, velike družine, koje smo gore pomenili, stvaraju utelike veću dobiti ukoliko daju svojim radnicima slabiju hranu. Činjenice u pogledu ishrane koje navodimo potvrđuju i mnogi seljaci koji su radili na svima mogućim ciglarskim štikama cele naše države. Ukoliko je zeri je ishrana ovih radnika bila slaba i nedovoljna može najbolje da potvrdi činjenica da su svi oni, na koliko da su bili štedljivi i sa malim zadovoljnim, ipak često morali sami da dekopiraju hranu, jer im ona koju su dobijali od svojih poslodavaca apsolutno nije bila dovoljna da bi mogli da izdrže na poslu.

Što se tiče ostalih uslova pod kojima su, kako do Prvog svetskog rata, tako i posle ovoga, radili ciglarski radnici, po

našim mišljenja, od svih radnika iz istočne Srbije oni koji su se bavili ciglarskim poslom radili su pod najtežim uslovima i živeli najgorim životom. Dok su drugi imali barem kakolike određene radne vreme, na primer, kod sideraraka i drugih radnika one je obično bilo oko 10-14 časova, kod lončaraka još duže, dokle kod ovih koji su radili na ciglanama stare i nije bilo u tom pogledu razgraničenja. Oni rade od zore, pa sve do mraka, što iznosi obično pa 17 časova, i to rade posao koji je neverovatno težak i zaperan. Na primer, u ciglanama u G. Milasevcu radno vreme je oko 1907 g. bilo 17 časova, a u ciglanama kod Leskevcu oko 1923 g., dakle skoro 20 godina kasnije, trajalo od 3 ujutru pa do devet uveče, sa prekišom od ukupno 45 minuta za ručak i doručak/14/. Ovakvo je stanje uglavnom bilo na svim ciglanama, i to kasnije 1918 g. tako i posle, sve do 1941 g., i u tom smislu mogli bismo navesti bezbroj primera. Ovi radnici spavaju na ležalicama koje ciglane, u Šu-pama ili u nekim primitivnim barakama, ili pak iznad samih peći gde se peče crep ili cigla. Razumljiva je što svi radnici izgledaju vrlo slab i iscrpljen. Oni na sve letnji dan ne mogu i u najtežem poslu. A najzaperniji posao od svih ciglarskih radnika obavljaju oni koji nose sirars cigle i crep u peći i koji ih tako slažu i podle pečenja ih vode otuda. Oni rade po sve dan ne jedne za one koji nisu navikli, potpuno neizdržljivoj temperaturi. Kada se uzme obzir da svi ovi ljudi žive samo na pasulju i krompiru i čisto samo na proji i paprici, da nose skune jednom ili dvaput nedeljno, onda je potpuno razumljiva zašto svi ljudi izgledaju tako mršavi i bleđi kada se splesnu vraćaju svojim kućama. Ove naredbe važi za dečake od 11-14 godina, kojih u velikom broju rade na ovim ciglanama.

Upenjačeno nagred da je još i Dimitrije Tucović u svojim pismima "Radničkim novinama", pisanim sa puta po Srbiji u toku 1911 g., zapazio i opisao težak život ciglarskih radnika,

Tako opisujući jednu fabriku crepe kod Leskovca i prikazujući uslo-
ve rada u njoj, on kaže: "I na najtežim poslovima rada deca ima
14 godina pa 15 sati dnevno. U mnogim kulturnim druženjima, najju-
tina, rad nepunoljetnih radnika u svakim preduzećima je zakonom zabra-
njen. U peći najviše radnike koji alazu crep su pečeni. Oni rade
na temperaturi od 50-60 stepeni. Oni su iz poroka i ispucale kao
u vrućici; stalno traže da se sačeka. Njihove nadnice su 1,20 za
15 sati rada u paklu" (Podvukov d. Tucović).

Ali još to nije ništa prema utisku koji se čoveku čine
postelje tih radnika. One su rastrpane po celom preduzeću između
kuzara hlada, cigle, crepe itd. Oni što se rade u najgorim odlozima
gde je vlažna zemlja i groy crep i oni bedaci što se kuvaju u i
oko nje ne mogu da izdrže od zime vrela letnje peći, već spavaju
na vrelim prašinim kraj peći. Stanje ovih ljudi je užasno" /15/.

Zanimljivo je da je Marks, opisujući uslove rada u radio-
nicama za izradu cigle i smatrao pored rudarske i ugljarske pro-
izvodnje, ovaj posao klasičnim primerom preteranog i teškog rada.
Pa ipak i u tom vremenu /1866 g./ radni čas u ovim radionicama, u
kojima se primenjuje ručni rad, jer su se tek onda-onda počele
upotrebljavati mašine za ovaj posao, trajno je nešto kraće nego
u Srbiji u trećoj ili četvrtoj deceniji XIX veka /16/.

Mogle bi se posebno i vrlo opširno govoriti o uslovima
pod kojima su živeli i radili pešalbari u pojedinaim rudnicima
kako u istočnoj Srbiji tako i u drugim krajevima naše zemlje.
Najutina mi čine samo ukratko dodiranti ovo pitanje i podvući da
ne žive ovih ljudi nije mnogo razlikovao od života pešalbara koji
su radili na izradu ciglana. Budući vreme ovih rudarskih radnika
iznosilo je 8-10 časova ako su radili u starijima, a za ostale, koji su
bili zaposleni na spoljnim radovima/gde je stvarni i radila većina
pešalbara/iznosilo je od 10 pa do 15 i 16 časova. Prekovremeni rad
niko nikada nije plaćao ili se plaćao nepotpuno, protivno postojećem

čim propisima. Njihove zadatke su, kao što ćemo videti malo kasnije, bile mizerne, a i od njih su im odbijane znatne sume na licu raznih novčanih kazni, koje su potpuno samevoljno uvedili sopstvenici rudnika, prisvajajući ove sume za sebe. U nekim rudnicima bila je svakog meseca kažnjeno novčanim kaznama više od četvrtine svih radnika./P

Pečalbari rudarski radnici stanovali su pod užasnim uslovima, a česte su bili izloženi maltretiranju i zlostavljanju od strane vlasnika rudnika, nadzornika itd. Navedimo jedan naročito drastičan slučaj u ovom pogledu koji pokazuje metode rada i bogatstva kapitalista u staroj Jugoslaviji. Vlasnik rudnika "Resava" Jecić držao je, na primer, 1935-1936 g. u krugu rudnika 24 čoveka neružana puškama. Ovi ljudi su na platu od 650 dinara mesečno držali u strahu sve oko sebe, divljački tukli radnike za najmanju, po mišljenju vlasnika rudnika i njihov, "pogrešku" itd., terali otpušteno radnike sa rudnika, pokušavali da onemoguće štrajkove radnika i svakršno slušili i pomagali svome poslodavcu da što uspešnije i potpunije eksploatiše svoje radnike./17/.

Uopšte uzevši, svi pečalbari za vreme rada u pečalbi stajali su u vrlo teškim uslovima. Isti je takav slučaj i sa njihovom ishranom. Oni svi, skoro bez izuzetka, nastoje da što manje potroše na ishranu. Lično smo se uverili u više mesta kako pojedini pečalbari za ručak jedu samo hleb, da bi, kod vesnarijskih radnica, mogli da pošalju ili odnesu svojim kućama barom neku malu pristojaju sumu novca. Na primer, gledali smo više puta Makedonce, koji su oko 1940 g. radili na međunarodnom drumu - na decaici između Niša i Bele Palanke, kako za vreme ručka sede pored česne i jedu samo suv hleb, kvaseći ga vodom da bi ga lakše mogli gutati. Na ovaj način oni dnevno pojednu obično po 2 kg hleba, što ih stajalo oko 8 dinara, a dobijali su u tom vremenu zadataku najviše od 16-20 dinara. Znači da su svi pečalbari hvarali se zaista najbednije,

trpili blizu polovine svoje zarade na hranu. Naposljetku se ova nije bila slučajna pojava nego se to, po tvrdjenju samih pečalbara, ponavljalo iz dana u dan.

Već smo ranije konstatovali da je radno vreme pečalbara redovno mnogo duže nego što je to slučaj kod radnika iz grane, koji rade u fabrikama i sličnim preduzećima. Budući da su pečalbari, kao što ćemo kasnije vidjeti, politički i kulturno vrlo mnogo zaoptali, budući da nemaju skoro nikakvih svojih organizacija koje bi se borile za povoljnije uslove rada, - te njihovo radno vreme natvari suvereno određuju njihovi poslodavci, odnosno razni majstori, vodje društava itd. I zbog svega toga radno vreme pečalbara iznosilo je počev od 12 do 14 časova/uglavnom kod siderških radnika/, pa ova do 14, 16 i 17 časova/kod poljoprivrednih, raznih lovačkih i ciglarskih radnika/. Ove preterano dugačke radne vreme uz vrlo neporan rad i veoma slabu ishranu predstavljala je zaista maksimum što su radne vrste eksploatacije mogla da locda iz radnika.

Zbog svega ovoga je jasno zašto su kapitalisti nastojali da zadrže i privuče na svoje fabrike i preduzeća jeftiniju radnu snagu pauperiziranih seljaka i gradskih radnika. Ove se namjeru ostalega vidi i po tome kako su reagirali fabrikanti u Leskavu kada je jedna polovna čerak iz Selusa 1911 g. bio pokupio jednu grupu radnika iz Leskava s tim da ih vodi na posao u Selus. Onda su leskavački fabrikanti, ali i njihova učiteljina u Engleskoj 1862 g., koje pripadaje Tucerid, brže bolje odjurili u policiju, nastojeći da odlogom ovih radnika spreče silom, pošto je tim bio ugređen njihov monopoli u eksploataciji jeftine radne snage iz Leskava i okolnih sela/18/.

Kod oveke teških uslova života i rada pečalbara, kod nezajedljivih apetita raznih vodja pečalbarskih društava, majstora, manjih i većih kapitalista i preduzetnika sa profitem, kod njihove

krajnje nezainteresovanosti za obaveštavanje rukovodstva i života
 ljudi koje zapošljavaju, - razumljivo je što su ^{pečalbarima} u njihovom poslu
 događala česta nesreće pri radu, što su se javljala razna obolje-
 nja u mnogo većoj mjeri nego što bi to bilo normalno. Na primer, na-
 se u gradjevinarstvu je, prema podacima SUZOR-a, zbog nezainteresi-
 skosti od 1922-1930 g. osakadeno više desetina hiljada radnika, pre-
 ma inženjerski putu kroz Odrarsko-Bablarstu klijuru samo se 2 i po
 godina poginulo je 15, a osakadeno je 50 radnika, i još avioni koje
 parodijska poginulih nije dala nikakvu pomoć, niti je ranjelicima
 pružena lekarska nega/19/. A već i da se govori o vrlo čestim os-
 kopljenjima i vrlo teškim nesrećama koje su se u vremenu između
 1919 i 1941 g. tako radi svakog dana događale u raznim rudnicima
 u staroj Jugoslaviji, pri čemu je izgubilo živote ili ^{bilu} ili ^{ili potpuno} ozbiljno
 onesposobljeno za rad hiljada radnika, među kojima i veliki
 broj stonakih seljaka pečalbara. Nema dovoljno statističkih po-
 dataka o čemu bi se mogli izvući zanimljivi zaključci u ovom po-
 gledu, ali možemo posumnati da su i u ovakvim slučajevima osakadi-
 vanje, ranjavanje pri radu i bolasti seljani pečalbari bili u vrlo
 teškoj situaciji. S obzirom na svoju nezainteresitost i neprosvetlost,
 ne vidimo tek političke i klasne svrhe, pečalbari ne nisu mogli
 koristiti ni propisno kakvog takvog socijalnog osiguranja, koje
 je postojelo u staroj Jugoslaviji. Pre svega oni ne samo da nisu
 znatojeli da svaki od njih bude prijavljen uredu za socijalno
 osiguranje, da bi u slučaju nesreće ili bolasti dobio iske novu,
 ali ipak neku pomoć, već su naprotiv držali u svojoj stranu svojih
 poslodavaca i pomagali im da izigravaju sve propise. Tako smo u
 mnogim slučajevima u vremenu između 1930 i 1940 g. lično videli
 da pečalbari izjavljuju da su pogodjeni po mišjoj strani nego što
 je to ustvari samo zato da bi izbegli paradržavni, ne kažući da se
 pogodili da oni saose trećake socijalnog osiguranja, - platili
 namje su nego što bi trebalo, i zbog toga oni nisu priklonili

iesti prijaviti svoje prijave nego što bi to bio slučaj kada bi
 ugovorne sume bile tačno prijavljene. A dogodilo se da poslodavci
 ne prijavljuju pešakere koji kod njih rade. Ured, što se kare-
 žite može videti kod nekih lancherkih i ciglarah radnika, pa ka-
 da organi Ureda za socijalno osiguranje kontrolišu da li su svi
 radnici prijavljeni, onda se pešakari skrivaju da ih oni ne pre-
 uziju ili pak na druge načine pokušavaju poslodavcima da izbeg-
 nu plaćanje doprinosa za njihovo socijalno osiguranje. Kao što se
 vidi oni često idu direktno protiv sebe. Jer kada se desi da ne neki
 od ovih radnika teže razbela, onda ga najstariji koji ga je doveo sa
 sobom a nije ga socijalno osigurao, šalje: "Kada se ide o svom
 trošku i tek posle ga poslove prima sa posla, ali mi se vreme bele-
 niti se prijaviti pravo ni na kakva osiguranje. Bilo je mnogo slučajeva
 da su poslodavci govorili svojim radnicima da su ih prijavili
 Uredu za socijalno osiguranje, a oni to ustvari nisu učinili, ili
 su samo prijavili mali broj radnika, pa su zatim prilikom
 isplate dobijali pešakarine one sume novca koje treba da uplate
 za svoje osiguranje i oddržavali ih za sebe. Napšte su poslodavci u
 veri se ovaj ljudi bez ikakve potrebe za radom radnika, pri čemu ni-
 su nikada izvršili uzimanje u ugovorost od strane sindikalnih
 vlasti.

A i kad su pešakari sa ista bili socijalno osigurani,
 oni od toga, kao što je poznato, u ekonomskim i političkim uslovima
 koji su vladali u staroj Jugoslaviji, nisu mogli mnogo koristiti.
 Ne samo da nisu imali mogućnosti za pravilno i saverno lečenje,
 niti dovoljno potrebnih lekova, nego mnogi su mogli da-
 dobiju nikakvu materiju i neobrazovanu prvu pomoć prilikom
 ranjavanja, teško ozlede pri radu itd. Bilo je velikih razlika,
 kao što je radilo vrlo mnogo siromašnih radnika, koje ni
 kada ni najosetljivije usluge ne pružaju: prve pomoći u slučaju
 povreda ili bolavilnih primer, na terenu gde se gradila železnička

pruge Kragujevac-Kraljevo-Kaštan-Kasovska Mitrovića i put Kraljevo
Kaštan, gde su mogli delovati pedeseteri, koji su tako radili, prešli
pod vodstvom naveden ili u narednjim i narednjim barakama, - nije
bilo nikakve mobilnosti, nego su radili u skladu sa potrebama ili ka-
leži morali biti po 20 i više kilometara počinu u obilježje grada-
ve da bi tako dobili ležerku pomoć/20/

Treba naglasiti da su u pedesetu u najvećem broju odnosi-
li i nedovoljni dečaci, čisto od 10-14 godina, i to kao dečaci kod
raznih ležerki majstara, zatim u razne ciglane itd., gde su ra-
dili teško i naporne poslove, ostavljajući na milost i nemilost svo-
jim poslodavcima. Ovaj vid eksploatacije dečjeg rada i nije, ili
skoro nije bio kontrolisan od strane vlasti, a ukoliko je i kontro-
lisano de takve kontrole, onda su svi dečaci, po naredjenju poslo-
davca, nastojali izbegavati svaku reviziju i tako omogućavali po-
sloдавcima nekontrolisanost i u ovom pogledu.

^NŠta se tiče slučajeva eksploatacije dečjeg rada
u neke ustanove brojem XIX i u prvim decenijama XX veka u poje-
dinačnim gradovima Srbije, u kojima su razne fabrike najviše delom
zapošljavale siromašne seljake iz okoline. Tako Tasević kaže
da je u jednoj predionici poslova u Nišu, gde u to vreme je radilo
oko 100 radnika, od kojih oko 60-70 bežakih, jer su mogli pristiti
u radnike starijih od 14 godina, a samo 1-2 punoletnih. Sve ostalo
su bila, najviše i najviše deca od 8, 9, 10, 11 i 12 godina, vrlo mali
broj između 12 i 14. Radne vreme u ovoj fabrici bilo je 11 i po
časova, a nedelice je počinjalo od 6, 20 časova. Iznosio vreme u po-
slođu moralo se raditi i troplata. /21/. Slično, čak i gore situ-
acija videla se u ležerki tekstilnih radionica, u kojima su
bila zapošljavana deca od 5, 8, 10 i 12 godina /22/ i to tako iz
okoline Ležerke tako i iz okolnih sela. Ali najkarakterističnije
pojave u eksploataciji nedovoljno dece iz siromašnih sela u
okolini Ležerke, videla se i tada svakako bilo mnogo pedesetera,

prerastavljale su svake tekstilne fabrike u selima Grdelici i
 Kozari u blizini Leskovca. Tucević podvlači da je fabrika štapa
 u Grdelici puna dece ispod 10 i 12 godina. Ova deca prevode sa ra-
 da u fabrici po 12 časova/od čega im je delovalo na odmor 1 i po
 čas/. Ali treba imati na umu da ova deca rade u uslovima da putuju
 od svojih sela do fabrike po jedan čas, tako da svaki dan gube po
 2 časa na put. U fabrici predica u selu Kozara nisu nekolicke odras-
 lih ljudi rade ova sama ženska deca iz okolnih sela, i to deca
 od 3, 9, 10 godina, zatim od 10-12, a retke do 14 godina. Njihove
 radne vreme, bilo je, prema radnim uslovima u nekoj fabrici, po
 14 časova.

Nezapečeni industrijalci Leskovca, koje je u selo, kako
 priča Tucević, imala, izvršila radnu snagu kojim se služe
 i bezotporija i izvršila radnu snagu seljaka, kao što vidimo,
 nepoštedno i nurova eksploataciju decu siromašnih seljaka i peča-
 lara. Ova deca ne mogu da uživaju više čak ni blagodeti koje bi
 mogla da im pruži priroda: "Deda u fabrici, neda u postelji; neda
 u fabrici, neda u postelji. Nijma je otete i dalje blaga, lepota
 prirode i njen čist zrak. Siromašni roditelji nisu im više u stanju
 ni toliko pružiti. Zbog toga ih više ne može da izbavi, fabrikanti
 im ne daju više nego što bi im koštao obuća koja povećava sila-
 zni sa okolnih hrda fabrici i vraćajući se gore kući"/23/.

Ova što je navedeno sa iskorišćavanjem dečje radne snage
 u fabricama u Nišu i Leskovcu, važi i za mnoge fabrike u drugim
 mestima po Srbiji uopšte, a tako isto i u istočnoj Srbiji. Na pri-
 mer, u fabrici stakla u Paraćinu i u fabrici cementa u Popovu,
 radilo je 1911. g. vrlo mnogo dece iz okolnih sela koje nisu imale
 od 6 po do 12 godina. Ova deca radila su u fabrici stakla po
 10, a u fabrici cementa po 13 časova/na radnja jući po sat ili dva,
 koliko im treba da dođu iz sela do fabrike, i još toliko da odu
 natrag/ i to pod nishivskim uslovima, u kojima vrlo brzo propada

i odredbe i analize organične, a i da se govori o svim neizmra-
njenoj i bolećljivoj deci siromašnih seljaka/24/.

Prema tome da se stanje u pogledu eksploatacije javne
radne snage čine iz siromašnih sela Istočne Srbije/24/ i iz ostalih
krajeva naše zemlje/, koje su ili radile u pečalbarstvu svojim ro-
diteljima i rođacima/ili išle bez njih/, ili su radile u ra-
znim fabrikama u blizini ili dalje od svojih sela, nije ni
u čemu naročito izmenilo ni u vremenu između Prvog i Drugog svet-
skog rata. Ne svima sigurno se i posle 1918 g. redovno koristila
dečija radna snaga, a tako isto i u rudnicima, fabrikama i u drugim
preduzećima. Zakonski propisi koji su formalno zabranjivali samo-
služavanje određenoj deci u fabrikama, rudnicima, i raznim samostalnim
radnjama ingrovanjima na razne načine, često i uz pomoć samih rodi-
telja te dece. Tak je bila u Laskovom kapitalizmu koji su u svojim
preduzećima imali i naročito pripremljene presterije u kojima su
skrivali decu ispod 14 godina za vreme inspekcija i kontrole. (Na primer
fabrika Stefa Gligarija Petrovića/25/.

Da ove sve vanredne teške uslove života i rada pečalbar-
ra treba dočeti još i to da su se, i u vremenu pre 1914 g., dok su
pečalbari Istočne Srbije velikim delom išli na rad van granica
ondašnje Srbije, kao i posle 1918 g., kada su nalezili posla u
raznim granicama naše zemlje, - događali vreme čestih migracija ali-
čajevi zloupotreba kod isplate zarada pečalbarima. Ili zarade pe-
čalbarima nisu na vreme bile isplaćivane, ili su im, često, same de-
limično bile isplaćivane a tim da im se ostatak isplati kasnije,
nekada čak i posle godinu dana, ili im nije isplaćivano prekovre-
menih rad dana gde se na istu plaćao. U svakom slučaju pečal-
bari su retko bili u stanju da pred vlastima iskažu svoje prave,
i to ili zbog toga što nisu posneli jesit i zakonske propise
tudjih zemalja, ili zbog skupih taksa i drugih troškova i složenosti
dugo procedura koje je vladala kod sudova i ostalih vlasti u samoj

našej državi, što je sve stavljalo u povoljniji položaj poslodavca, veće pešalbarstvih društava itd. i što je dovelo do toga da su pešalbarima često preporučile teško stečene zarade. Događalo se tako isto da su neki pešalbari, koji su išli na radu Bugarsku i Rumuniju, ^{nekad} mogli naći posla, da su išli iz mesta u mesto tražeći zaposlenje i da su se čak morali vratiti svojim kućama ne zaradivši skoro ništa/26/. Ove se pešalbarima događale još više posle 1918 g. kada su tražili posla u granicama same naše zemlje, i to naročito posle 1929 g., to jest posle nastupanja velike ekonomske krize i velike nezaposlenosti, koja se pojavila u vezi sa njom, kada je na primer u Starej Jugoslaviji oko 1934 g. svaki peti ili šesti radnik bio nekako nezaposlen/27/.

4/Odnos između pešalbara i gradskog proletarijata

Sirotašni seljaci odlazeći u pešalbu uglavnom obavljaju poslove za koje nisu potrebne naročite kvalifikacije. Kao što smo već videli, oni su najvećim delom poljoprivredni radnici, radnici na viganama, orpanama, na izgradnji željezničkih pruga i drumova, zatim u rudnicima itd., ili se pak u izvesnoj manjoj meri bave lesarskim, vidarskim i sličnim poslovima. Radnici iz gradova se, međutim, uglavnom male bave ovim, išče napornim i teškim poslovima, koji uz to imaju i pretežno sezonski karakter, što ne odgovara varenkim radnicima, koji, budući da žive samo od svoje radnje, nastoje da se zaposle tamo gde nema sezonskih prekida u radu. Tako, dakle, vidimo da se proletarijat iz gradova ne sukobljava tako mnogo sa pešalbarima kod tražnje posla, pošto radnici iz gradova obično imaju kvalifikacije koje im omogućavaju rad u raznim manjim i većim zanatskim radionicama, zatim u fabrikama i sličnim preduzećima, t. j. tamo gde su pešalbari kao nekvalifikovani radnici male zaposlenosti.

Ali ipak imamo dosta mladojave u istočnoj Srbiji, kao u Beogradu, i u drugim krajevima naše države, da, naročito posle 1918 g., u pojedinaim rudnicima, fabrikama i aličnim preduzećima istovremeno rade i pešalbari i radnici iz građevne. Uopšte uzevši, siron-šai seljaci, koji idu u industriju i građevne i koji⁶⁶ rade na rad pod sva- kima uslovima⁶⁶ predstavljaju opasnost za građanske radnike/28/, zato što im ozbiljno konkurišu u nalaženju posla, što povećavaju broj nezaposlenih radnika i sa taj način omogućavaju poslodavcima da još više nalažavaju radnice i zaposlenim radnicima, i to da ih nalaže, kako naglašava jedan autor, ispod fiziološkog minimuma. Pored toga pešalbari koji rade zajedno u istim preduzećima sa varoškim radnicima svojom pasivnošću i oportunističkim stavom prema poslodavcima čine težak pritisak na položaj varoških radnika. Oni osuđuju i nalaže njihove napore na organizovanju radništva i na vjibovanju zajedničkog istupanja protiv poslodavca u neposrednoj borbi radnika jednog ili više preduzeća za bolje radnice, za kraće radno vreme i za ostvarenje boljih uslova rada uopšte. Seljsko-pešalbarske teškoće je sindikalna organizovati i uključiti ih u borbu koju vodi radnička klasa protiv kapitalista. Na primer, Savez poljoprivrednih radnika u Srbiji/ostvaren pobedom 1905 g./ima je još pre 1914 g. ogromnih teškoća u okupljanju i sindikalnom organizovanju ovih ljudi. U to vreme se ukazivale kao na glavne teškoće u okupljanju poljoprivrednih radnika njihove preterano dugačke radne vreme i vrlo niske radnice, tako da se oni zbog svega toga nisu mogli baviti svojim zajedničkim, općim pitanjima i nisu mogli plaćati članarinu. Tekoće je velikih teškoća bilo u sindikalnom organizovanju i Savez građevinarskih radnika, osnovan 1901 g. Iako je 1911 g. ovaj savez izveštavao da je počeo u svoje redove da uvlači ne samo radnike koji su stali u radnici u Beogradu i drugim građevinama, nego i pešalbare iz jugoistočne Srbije, ipak je u tome postigao male rezultate/29/. Pa ne samo da je ova situacija

bila pre 1914 g. nego je sam uglavnom ostala ista i posle Prvog svetskog rata.

Medju pešalbarima je bilo znatno lakše nego medju gradskim radnicima. Oni su u manjoj mjeri borbeni i odlučni nego što je to slučaj sa gradskim proletarijatom. Jednako je u prvoj deceniji XX veka bila u radničkoj štampi Srbije od strane Srpske socijal-demokratske partije utvrđeno da se seljaci, pešalbari, koji su potpuno neorganizovani, upropisavaju štrajkove koje pokreću i vodi gradski proletarijat, i to kako u ovdješnjoj Srbiji, tako i u susjednim zemljama. Navedimo samo jedan markantan primjer u ovom pogledu. Neki Djerdje Kitić iz Leskoveca/našim selima da i sam pešalbar/inao je oko 1910 i 1911 g. fabriku ušarije u Plevdivu. U ovoj njegovoj fabrici radili su seljaci, uglavnom iz ovog Plevdiva. Uslovi rada bili su neverovatno teški. Remo tvrdje-aju autora ovog dopisa "Radnički novine" koji je stenografirao preko puta te fabrike, i bio dobro upoznat sa prilikama koje su u toj vladao, račun vrama je ovde bilo od 3 do 24 časa, a nadnice su iznosile najviše do 3 leva. Sve ovo dovelo je do štrajka radnika koji su bili zaposleni u ovoj fabrici. Medjutim ovaj fabrikant je problem štrajka rešio time što je iz okolina Leskoveca i Vranja doveo pešalbare, ustvari štrajkbrechere koji su prihvatili uslove rada koje je on postavio. Godinu dana posle početka štrajka svi pešalbari su i dalje radili u istom preduzeću i pod istim uslovima.

/30/.

I u periodu između Prvog i Drugog svetskog rata odnos seljaka-pešalbara prema štrajkaškim pokretima radnika iz gradova i prema klasnoj borbi koju su oni vodili protiv vladajuće buržoazije nije se u suštini izmenio.

Nije teško dati objašnjenje otkuda dolaze ove razlike, u odnosu prema radničkoj eksploataciji, u shvatanjima i mentalitetu, u borbenosti itd. između gradskog radništva i pešalbara, i to

knake realne izmjenjuju saih proizvođača i gradskih radnika koji su neposredno sukobljavaju i konkuriraju jedan drugom na tržištu rada, tako isto i izmjenjuju proizvođača i gradskih radnika neposredno.

Ono što je poznato, gradski radnici su i u vrijeme prvog svjetskog rata od 1914. do 1918. g. u Njemačkoj u toku III v. kada kada se proletarijat u gradovima Srbije tek formirao, - bili uglavnom od prednje svoje ruke masge. U tom vremenu su još poznati od njih imali svoju kućicu, ili čak i parce zemlje za obradivost. Ali kasnije, početkom II veka, a naročito posle 1918. g., najveći dio gradskog radništva nije fakultativno od svoje najamnine, nemo nikakvog drugog oblika u materijalnom pogledu, niti se može nadati na kin, kakor i najamninu, prihodi sa druge strane. Zbog toga je u gradski proletarijat bitna pitanje održavanja nadaica na ovoj visini koja će im omogućiti da prehrane sebe i svoje porodice. Zbog svega toga varoški radnici se, naročito u vremenu izmjenju 1918. i 1941. g., bore za ^{veće} svoju najamninu, za plaćanje prekovremenskog rada, za dopunjenje od strane državnih vlasti raznih vrsta koje će olakšati njihove uslove rada. Zbog svega toga oni umiru više nego seljaci proizvođači da se koriste propisanim zakonima radničkog zakonodavstva. A pored toga, sve je sve učinilo da su gradski radnici, boreći se neprestano protiv svojih proizvođača i kapitalista su održavaju svoje egzistencije i sa poboljšanje svojih uslova života i rada, - postali politički svesniji i uvidljiviji i više svesniji i da su daleko bolje organizovani nego što je to bio slučaj sa siromašnim seljacima proizvođačima. Redovno, u vreme seljaci koji dolaze na posao u gradove, imaju, kao što smo već ranije videli, nešto malo zemlje u svojoj okolini i stidaju se razmisliti za tu zemlju i za selo. Razum se, ova zemlja je redovno zadovoljana da ih izbrani preko cele godine i oni otiču već u toku zime, a maagi i ranije, naročito dokupljivati hranu, zbog čega i moraju ići u polje. Ali su oni po pravilu veseli za ove svoje parce zemlje

i vrlo se neredu odlažu, uviđajući sve teškoće, ne kojima bi mo-
 rali da se bore da bi sebi u gradovima našli neki stalni posao
 i otvorili sebi nove puteve za egzistiranje, da napuste svoje selo
 i otačuju se. Zbog svega toga se vrlo mnogo ljudi u pedesetih godi-
 nask poslove koje tamo rade otkrili privremeno, neki od njih
 računajući da bi seveda s teškim ne ovaj način mogli prikupiti
 još koje parče zemlje, da tako ne bi morali ići u pedeset, a svi
 nastojeći da se vreme pedeset imaju što više radnih dana, t. j. da
 isterežu što više nadaica, i da bi tako zaradili što više novca
 i osigurali sebi i svojim porodicama život u selu. Oni su malo
 zainteresovani borbeni koju radnička klasa vodi za poboljšanje u-
 slova rada, za povećanje nadaica itd., i to zato što oni zbog
 svoje političke nesvesnosti i neprosvetlosti ne vide kraja je o-
 ljete ove borbe. Oni gledaju samo za trenutnom brzo i nepravilno
 koristi koje bi imali od ove borbe, a koje, međutim, dolaze obično
 tek posle napuštanja posla, štrajkova, borbi i drugih teškoća i
 žrtava, za koje je teško pridobiti seljake pedesetara, koji, imajući
 svoje makar tako malo parče zemlje u selu, ne smatraju ovaj spor-
 nok toliko ugroženim da bi morali da se bore protiv svojih poslo-
 devaca. Tako dakle gradski radnici nekako su prinudjeni da celu
 svoju zaradu troše na svakodnevne ishrane sebe i svoje porodi-
 ce, -dole evo "poluproletarizovani seljaci", kako pričaju jedni
 autor, govoreći o šumskim i plavskim radnicima. Neki i Hercego-
 vinci, gledaju da što više uštede od svoje zarade i to čine u svojim
 kućama, da bi tako popunili manjkave u svojoj gazdinstvu. /31/.

Pa ne samo da pedesetari teško izopuju zajedno sa grad-
 skim radnicima u borbi protiv njihovih zajedničkih poslodavaca
 za bolje uslove rada, nego im još vrlo često i vrlo ozbiljno kon-
 kurišu u arlačenju posla, nudeći jeftinije svoju radnu snagu. Na
 taj način pedesetari još više otežavaju najamnicima koje radnicima iz
 gradova teško i teži. Ovo je naročito vidljivo na selima seljaka

pečalbarima koji rade u raznim fabrikama, rudnicima i sličnim
 proizvodnjama, koja su nalaze u blizini njihovih sela, tako da oni
 mogu da stanuju i da se hrane kod svojih kuća. U tom slučaju oni
 mogu da budu sretniji radnici nego radnici iz gradova,
 pa čak i jatkarije nego ostali pečalbari koji rade daleko od svo-
 jih sela, pa zbog toga moraju da čine veće izdatke na hranu, odevu
 i ostalo.

Kao što smo videli, siromašni seljaci, deloradi i pečalbari i
 stupajući na poziv u pojedina proizvodnja, ne gledaju u svojim posle-
 dovcima ljude protiv kojih treba da se bore i da od njih otineju
 svoj blag, ne koji imaju potpuno prava. Radnici iz varoši, koji su i
 u pogledu klase svesti i u političkom pogledu na višem stepenu
 od seljaka pečalbara, pravilnije shvataju položaj iznajmljivača i
 svojih poslodavaca i traže se da u kapitalističkom sistemu, u borbi
 protiv njih koji ih eksploatišu, otkriju sebi bolji život. Zato
 se oni organizuju i pomažu svojim radničkim, političkim i ostalim
 organizacijama, pomažu štrajkove i ostalim oblicima borbe nastoje da
 poboljšaju neki uslovi pod kojima rade. Međutim pečalbari na sela
 oduvek, kao što smo rekli, nisu gledali u svojim poslodavcima ljude
 protivu kojih je bila potrebna voditi borbu za ostvarenje svojih
 prava koja preuzimaju iz njihovog rada. Naprotiv, oni su u tom pogle-
 du posmatrali svu ovu stvar na jednom patrijarhalnog stepeništa.
 I pre 1918 g. kao i posle toga, pečalbari su u svojim poslodavcima
 videli ljude koji ^{im} trebaće čine dobročinstvo time što im da ju moguć-
 nost da se kod njih zaposle i da zarade koju paru. Oni se okare i
 na pogodjaju prikladnom stepenju na poziv. Kadne vreme oni čine i
 prave stvari koje su navikli u svojim selima rade od jutro do
 mraka. Svoje potrebe što stanovnja, izdržavaju, oni takođe nisu
 veljavaju čak tako su navikli na selu, g. j. su najsiromašniji i
 najprimitivniji način, čine radnici iz gradova ne mogu da se zado-
 vole. I zbog svega toga pečalbari, koji su zaposleni u gradovima,

delava u sukob sa varaškim radnicima, po izata sve do 1941 g. postojeće u izvrsnoj mjeri antagonizam između varaških i seoskih radnika. Zbog svega toga su varaški radnici tvrdili da pešalbari neće i onajaju sve napore koja oni ulažu da bi izvejavali bolje uslove života i rada.

Rekli smo gore da seljaci nisu mogli da pravilno shvate odnos između seljanskog rada i kapitala, između seljanskog rada i posedovanja sredstava za proizvodnju u kapitalističkoj privredi. Oni su u privremeno u jednom trenutku, shiše samo u toku letnjih meseci, i na to vreme gledaju da (šta više ništa) osvoje, a zatim beže svojim kućama da bi nastavili svojoj prekinutoj porodičnoj život. Oni imaju respektu prema svojim poslodavcima i prema njihovom bogatstvu i, pranda živ: i duže vreme su u istoj varaškoj sredini, skora nikada ne ulaze u društvo radničkog pokreta, niti dovoljno razumeju misao radničkih organizacija.

Kada sve ove stvari u vidu onda nam je jasno zašto su seljaci pešalbari, koji pretstavljaju masu poluproletara, "koje je malo educirala, a varaš još nije primila" i koji su u pogledu materijalnog i životnog standarda stajali na najnižoj lestvici među svim kategorijama radnika, kod nas/32/, - iako su često provedili duže vreme u raznim selima ili većim industrijskim ili rudarskim centrima, ostajali obično u političkom pogledu sasteli i neprosvetljeni kao što su bili i pre nego što su počeli ići u pešalbu. Pređ onih uslova koje smo gore analizirali, treba paziti još i to da su se ovi seljaci za vreme boravka u gradovima u većini slučajeva držali samo između sebe, jer su skoro uvek stanovali i hranili se zajedno, a pešale nisu učestvovali u društvenom životu sredine u kojoj su se nalazili i pešale ništa nisu čitali, - to ih se gradski život skoro nije mogao ni dotaci, pa su zato u duhovnom pogledu ostajali svakvi kakvi su i došli sa sela. Nastalo je sve se najbolje vidi po tome što su ovi seljaci pešalbari bili

veoma slabo organizovani. Oni su pripadali pojedinaim radniškim or-
 ganizacijama, sindikatima itd., pone kada su oni radili u predust-
 dima gde je većina varoških radnika, pa su kada i oni poručili njih
 bili članovi u pojedinaim radniškim udruženjima. I, razume se, zbog
 svoje neorganizovanosti i zastoječnosti oni nisu mogli ni da se
 bore protiv ne poboljšanje uslova pod kojima su radili. Tako, na
 primer, ^{red} ciglarstva, koji je poznat, kako smo videli, nejasper-
 niji od svih poslova koje obavljaju stalni poselbani, - nije bilo
 nikakvih pokušaja i kolektivnih akcija i borbe da im se ovaj rad
 bolje plati, da im se poboljša hranu, regulišu redne vreme itd. Slič-
 na je situacija bila i kod stalnih vrsta poselbana, na primer, kod
 poljoprivrednih radnika, lončara, itd. Iako je i bilo pojedinih pokre-
 ta za poboljšanje uslova rada, za povećanje nadnica kod pojedinih
 kategorija radnika među kojima je bilo i poselbani, kao što je
 to bio pred Drugi svetski rat slučaj sa štrajkovima rudarskih rad-
 nika u Beogradu i u drugim mestima, ili kao što je još ranije bio
 slučaj sa mnogim štrajkovima rudarskih i tekstilnih radnika i t. sl.,
 onda je ovaj pokret radovno organizovan i njima rukovodio napred-
 ni i borbeni gradski proletarijat preko svojih legalnih i ilegalnih
 sindikalnih i političkih organizacija, a neki poselbani, koji su ra-
 dili kao sidarstveni ili kao rudarski radnici i koji su učestvovali u
 ovim štrajkovima, igrali su evidentniji ulogu.

Primeri:

1/Dimitrije Tucović, Rad socijalističkog parlamenta na
 Timoku, str. 14, 19

2/Vladimir Nikolić, Iz Indije i Nišave/Srp. etnograf. zbornik
 knjiga XVI/str 34-36

3/Vladimir Nikolić, O poselbama iz Istočne Srbije/Glasnik
 Etnografskog muzeja u Beogradu/str. 73

4/Ono kako posmatrali i analizirali narodu fluktuaciju
 danas, u uslovnim uslovima socijalizma koji nam, videli bismo da
 među narodu koji uslovljavaju ovu fluktuaciju svakako spedeju i
 čine - narodu koje smo gore opisivali.

- 84-85 5/Dr Dušan J. Popović, O. Gincarije, 1937 g., II izd., str.
- 6/Dr Mil. Filipović, Dabarski Brinkof, str 50
- 7/Vladislav Šević, Bugarska, 1935 g. str. 82 i 83
- 8/"Radničke novine", br. 28/1904 g., br. 106/1913 g. i br. 126, 127, 128/1912 g.
- 9/"Radničke novine", br. 112/1907 g.
- 10/"Radničke novine", br. 106/1913 g.
- 11/"Radničke novine", br. 112/1907 g.
- 12/Jelenska Petrović, Feđalberi, str. 25
- 13/"Radničke novine", br. 22/1936 g.
- 14/"Radničke novine", br. 102/1907 g. i br. 48/1928 g.
- 15/Dimitrije Tucović, Izabrani spisi, knjiga I, 1949 g., str 282, 283
- 16/Karl Marks, Kapital, I tom, izdanje Kulture-Beograd, str. 377
- 17/"Radničke novine", br. 41, 42/1924 g.; br. 50/1928 g.; br. 28, 29, 51, 52/1930 g.; br. 29/1933 g.; br. 15/1936 g.
- 18/Dimitrije Tucović, Izabrani spisi, I knjiga, str 284
- 19/"Radničke novine", br. 29/1935 i br. 10/1903
- 20/"Radničke novine", br. 32/1928 g.
- 21/Dimitrije Tucović, Izabrani spisi, I knjiga, str. 276
- 22/Dimitrije Tucović, isto, str. 277, 278
- 23/Dimitrije Tucović, isto, str. 285, 286
- 24/Dimitrije Tucović, isto, str 289, 290
- 25/"Radničke novine", br. 16/1929 g.
- 26/Jelenska Petrović, Feđalberi, str 18.
- 27/"Radničke novine", br. 8 i 10/1934 g.
- 28/Branke Tadić, Pelešač radnika u industriji drveta, 1932 str. 42, 43
- 29/"Radničke novine", br. 204 i 137/1911 g.
- 30/"Radničke novine", br. 38 i 137/1911 g.

31/Eduard Fleischer, Šumski i pilsanski redalici, Zagreb,

32/Dimitrije Tucović, Izabrani spisi, knjiga I, str 238.

[Faint, illegible text lines]

G l a v a VIII

ZAKLADNE PEOALBANA IA INFOCNA SBRIJEI

[Extremely faint and illegible text lines]

Iako je bilo logičnije da se o ovim pitanjima govori u prethodnoj glavi, ipak zbog velikih obimnosti materije koja se odnosi na uslove života i rada narodnih seljaka u pečalbi, problematiku radnika i zarada pečalbara izložiti u posebnoj glavi.

Isto kažu da govorimo o zaradama koje su ostvarivali narodni seljaci iz Istočne Srbije na vreme boravjenja u pečalbi, onda u tome nailazimo na slične teškoće. Nema radi se o tome da ne postoje nikakvi statistički i ostali podaci na osnovu koji bismo mogli doći do izvrsnih zaključaka u ovom pogledu. Navedite postoje teškoće u pogledu podataka o zaradama pečalbara za period pre 1914 g. a što se tiče perioda od 1918 do 1940 g. mogu se zaista lakše prikupiti podaci o visini zarada pečalbara.

1/Zarade pečalbara na Beogradskom kongresu 1878 g.

Ako posmatramo pitanje pečalbarskih zarada od pojave prvih pečalbara iz Istočne Srbije pa otprilike do Beogradskog kongresa, vidimo da su one bile različite. Na primer, zarade poljoprivrednih radnika bile su veće nego kod sidarskih i čuđerskih radnika. Tako jedan stariji iz okoline Pirota, koji je nešto posle Kriškog rata otišao u okolinu Carigrada i tamo radio kao poljoprivredni radnik, priča da je on kao mladac od 16-17 godina zaradjivao za oko šest meseci 250 groša. Iste godine on se ajim u pečalbu i tamo i dva njegova starija brata, tako da su sve trojica otprilike za šest meseci došli iz pečalbe, 900 groša, sa računajući u svu svoju pauzu trećevne. Treba napomenuti da je u ovom vremenu jedan nepolovljen vradce 15-120 groša/1/.

Prema pričanju jednog drugog pečalbara iz istog kraja, seljaci koji su bili na radu u okolini Carigrada, od meseca maja

pa do polovine novembra, zaradivali su po 400, a oni koji su tada
sente odlazili i radili nešto turški zaradivali su i po 500 gro-
ša. Oni pešalbari koji su odlazili na rad u evr krajeve nisu se
vremu letve i ostajali tamo od 20-40 dana zaradivali su po 150-
250 groša, ^{dok su} oni pešalbari, koji su ostajali na radu, osim godiš-
ne doje tekvih bile vrlo male, mogli su zaraditi i 1000-1200
groša. Razlike koje se vide u kazivanju prvog i drugog pešalbara
u pogledu visine zarada, iako su pešalbari iada ostajali pojedina-
ke duge na radu, pobiču verovatno študa što oni nisu nikada
odlazili u pešalbu u iste vreme.

Zarada pešalbara dundjara bile su nešto veće nego
zarade poljoprivrednih radnika, a pored toga oni su bili i bolje
hranjeni i nisu radili tako neprestano posao kao svi poslednjih/2/.

Kada se počelo Briantog rata počelo ići u pešalbu u De-
brudju, onda je bile neugodnosti i sa veće zarade. Tako su oni pešal-
bari, koji su tada radili kao poljoprivredni radnici ili kao dund-
jari i sidari, došli u toku jedne noći po 300, pa i do 400
groša, a pored toga dobijali su i bolju hranu/3/.

U vezi sa zaradama pešalbara iz okoline Pirota, koji
su do 1978 g. odlazili na rad u etalim Carigradu i u Bugarsku,
treba dodati da, prema ostalim podacima prikupljenim iz ostalih
krajeva Istočne Srbije, -a zarade ostalih pešalbara u ovom vreme-
ni nisu bile veće, nego zarade ovih pešalbara o kojima smo malo-
pre govorili. Oni su u istom okolnostima, kao kod pešalbara iz oke-
line Svrlije, Kajaševca i Zajedara, bile i manje.

U svim ovim okolnostima čuje se da su zaradivali pešal-
bari po razumevanju nekak čisti isposi koje su oni, posle odbitka
pulsnih ostalih troškova, došli po izvršetku rada svojim kuća-
ma.

Iako zarade koje su ostvarivali pešalbari i nisu bile
tako visoke, ipak su im one omogućavale da ishrane svoje porodice

pošto su u ovom vremenu, kada su još uvijek u ovim krajevima Istočne Srbije još uvijek vladali feudalni odnosi, kada se brana uglavnom nije izvezila, - životne namirnice bile relativno jeftine. Pored toga neke porodice, naročito one sa više odraslih članova a sa vrlo mala zemlje na obradivomje, bile su ^u mogućnosti da, šaljući iz godine u godinu vodi svoje svojih mladih članova u pešalbu, čokupe koju njihovu. Ovo im je bilo moguće naročito zbog toga što je zemlja u ovom vremenu bila prilično jeftina. Tako je u okolini Pirota, prema podacima koje beleži J. Petrović, cene jednog dana oranja/25-30 ari/ između 1864-1865 bile: pšenica 120 do 200, a kukuruz 60-100 dinara. Tako su neke porodice ponekad zaradile koje su donosili njihove članovi iz pešalbe mogli skupiti zemlju koja im je nedostajala, ali većina siromašnih seljaka uglavnom nije mogla da se pešalban otkaupi od turskih feudalaca i da stvori svoj slobodan posed ili da lako uvedu da to more da ne bi morali ići u pešalbu.

Da bi se stekla izvesna približnija predstava o kupovnoj snazi i realnoj vrednosti onih suma koje su pešalbari iz Istočne Srbije donosili iz pešalbe u vremenu do 1878 g. arheološke još neke podatke o cenama pojedinih životnih namirnica ili pojedinih usluga u ovom vremenu. Tako je 1833 g. u Srbiji jedna oka pšenice stajala 12 para, kukuruz 4 i kukuruz 5 para/4/. Iz podataka koji se mogu naći u "Bertera ovojna tercijakog" u Pirotu vidimo da je ovaj omar 1845 g. propisao najviše cene koje su tercijaki majstori smeli da naplaćuju za izradu "okusa". /Ovde je okusa deo sude, pretežno ženske, sa ukrasima od gvozdane, što se nekada nosilo u ovim krajevima. Cene su se kretale od 10-30 groša (groš je onda vredela 40 para). Vlasnik je istovremeno propisao i stroge kazne/određene glodba, katina, odgovaranje dužans itd./ za one majstore koji bi radili po nižim cenama/3/. Iz zapisa u privatnim i crkvenim knjigama, koje su sačuvane u Pirotu i okolini, vidimo da je u ovom kraju, na primer, 1864 g. oko vina stajala 30 groša, istina vidimo da se pre 1848 g. za krštenje plaćalo 2-3 groša, za opelo 10-20 i 25, a za venčanje

takođe 25 groša/6/. U vešt se ovim navodimo i jednu tabelu koju donosi Dragiša Lepčević, iz koje se vide cene pojedinih najvažnijih artikala u Srbiji u vremenu od 1875 do 1880 god/7/.

za 100 kg	1875 g.	1877 g.	1880 g.
pšenica	19,88 din	18,52	19,53
kukuruz	10,69	12,52	16,27
raš	10,26	11,90	15,11
pšen. brašno	16,70	21,87	22,95
kuk. brašno	12,18	14,42	18,42
hleb/1, kg/	0,19	0,24	0,24

Cene ovih namirnica su se izvesnim razlikama ili većim otatupanjima uglavnom bile iste i u Istočnoj Srbiji.

Decad smo govorili o saradama pečalbara iz Istočne Srbije koji su odlazili na rad u razne krajeve bivše Turaks/u krajeve oko Carigrada/, Bugarsku, Rumeliju itd. Sada treba da vidimo visinu zarada ovih pečalbara koji su odlazili na rad tokom prve polovine XIX veka u ondašnju Srbiju, koja se posle Prvog i Drugog ustanka, tak otvarala i razvijala kao posebna država. Istina, pečalbari iz Istočne Srbije su do 1873 g. relativno malo dolazili u pečalbu u krajeve kneževine Srbije, ali zanimljivo je posmatrati kako su se ondašnje vlasti u Srbiji, u prvim decenijama XIX v, odnosile prema pitanju zarada koje su dobijali radnici uopšte, pa samim tim i pečalbari, koji su ovde radili nekom kao šandžeri, zidari, lončari i antardžije.

Iz arhivske gradje koja se odnosi na prve decenije života Kneževine Srbije vidimo da je u tom vremenu vladala oskudica u raznim vrstama kvalifikovanih radnika, i to posebno u pogledu zidara. Tako se Ljoran Obradović u jednom pismu knezu Milošu, pisanim 13. IV 1820 g. šalje na ostudicu u zidarstvu radnicima/3/. Ovo se tako isto vidi iz mnogih drugih pisama koje su

stizala kasno ili koja je sa u toku druge i treće decenije XIII veka pisao na razne strane i u kojima se govori o tome da su zidari dovođeni naročito iz Italije, a zatim iz "Armenlika", iz krajeva današnje Makedonije itd. Ova pojava je razumljiva, kada imamo u vidu činjenicu da je kneževina Srbija, otkrivši u toku Prvog i Drugog ustanka političku slobodu u vidu sve više proširivane autonomije, otkinuvši feudalni poredak koji je vladao u Srbiji pre ovih ustanka, stupila na put ekonomskog i privrednog uzdizanja. Nova društvena klasa, buržoazija, koja se u Srbiji tek stvarala, počela je razvijati svoju privrednu delatnost, uključivši ovdje i gradjevanje ^{kuća} i sličnih objekata. Tako isto i sama državna uprava preduzimala je izgradnju raznih javnih gradjevina itd. Kako je Srbija bila zemlja koja je imala najvedim delom seljačka stanovništvo, to je ono malo raznih zanatlija, što je živelo u pojedinim gradovima, bilo primarno da pokrivi sve potrebe koje su se sa privrednim razvijanjem Kneževine Srbije sve više javljale. Postavlja se pitanje kako su srpska buržoazija, koja se tek radjale i srpska državna vlasti rešavale pitanje nedostatka ^{radnika} ~~radnika~~ pre svega si-
carskih radnika.

Ako posmatramo razne izvore i dokumenta koji potiču iz prvog perioda postojanja Kneževine Srbije, vidimo da je ovo pitanje rešavano u izvesnoj mjeri na sličan način kako je ono bilo rešavano i u drugim zemljama koje su mnogo ranije stupile na put kapitalističkog razvika. Iako se u razmatranjima ovakvih pitanja trebaju čuvati od idealiziranja i subjektivističkog prenošenja izvesnih pojava i koncepcija i rešenja, koje daju u pojedinim zemljama klasici marksizma-lenjinizma, na prilike koje su vladale u Srbiji u prvoj polovini XIII veka, ipak su izvesne analogije, na navedene rezerve, donekle mogućne. Tako ako uporedimo radničke zakone koji su donošeni u Engleskoj od XIV do sredine XVIII veka, kojima su radnicima nametnuta određena najamnina i određivane granice radnog dana, a kojima se ustvari prednjačavo već postojedi radni dan, sa ranim

monastirima kojima je donosila državna vlast u Karadordje i Srbiji u prvih decenijama svoga postojanja, kada vidimo da isto kao što engleski kapital, dok je još bio u embrionalnom stanju, kada je on tek počinjao svoj život, dakle kada još nije bio kaderni da putem silom ekonomskih odnosa osigura prave uslovanje dovoljne količine viška rada, već je morao da traži i pomoć državne vlasti, tako isto je i srpska buržoazija, na da se stvarala u sasvim ^{različitim} ekonomskim, istoriskim, i geografskim i društvenim uslovima nego što je slučaj sa engleskom buržoazijom, - isko tek u početku nastojala da putem državne prinude i državne vlasti prisili ondašnje najbogatije radnike, a ova su slučajni kšeraks i poljoprivredna radnike, da svoju radnu snagu iznajmluju, kako Marks navodi reči jednog torijevskog pisca, "po razumnoj ceni". Upravo, dodaje Marks, po takvoj ceni, koja će njihovim poslodavcima davati razumnim količinu viška rada ^{19/}, koje će novo nastaloj klasi buržoazije u Srbiji omogućiti što brže smanjenje i bogatjenje. Tako vidimo da su već Karadordje i Sovjet donosili prve mere koje su regulisale pitanje radnika. Na primer, Karadordje je pod No 125a od 4 aprila 1913 g. pisao vojvodi Milošu Grušanskom i drugim knezovima nahije kragujevačke sledeće:

*Pisate Vojvodi Milošu Grušanskomu, gdi se na Voskresenje u Crkvi potrebi da objavi narodu da- e od nas i od Sovjeta takse za majstore i radničare opredjelena. Koi majstor radi kod čoveka, a radi se od svoje kase, da mu se plaća po ^{petdeset} 50 para nedelno; koi pod ruku radi da mu se plati samo ^{trideset} 30 para, više niti ljudi da daju, niti majstori da idu i da uzimaju i koji bi preko ove takse više platio, ili od majstora koi prizna, onoliko da globe dati, a veliku kaznu preferpiti, a radničarima poljskim da se plaća samo ^{trideset} 30 para, više ne?/10/ Otpriliku tom vremenu, kako se to vidi iz Protokola magistrata Jabačkog No 706 od 18 I 1911 g. jedna oka dobro pečena hlaba predavala se po 10 para, meso

goveđje sirove 14, ovčije presno meso 16, eta lojenih sveća 60 para itd./ Kasnije su ove odredbe još više podstrene. Iz nove naredbe koja se odnosi na ove pitanje vidi se da onih koji više prime ili više plate nego što je određeno ima da se napišti kao glava višak suve iznad propisanih iznosa udnice, i još "da im se po lpu butine udare".

Nepokinjeno da ovde pada u oči da su određene najviše nadnice i za poljoprivredne radnike koji rade u polju, što se može objasniti time da u ovo vreme, neposredno posle stvarenja Karađorđeve Srbije i posle ukidanja feudalnih odnosa još nije bilo došlo do neke veće klase diferencijacije na selu i do stvarenja sloja osiromašenih i pauperiziranih seljaka, utko da nije bilo dovoljno nadničara, siromašnih seljaka koji bi radili na imanjima bogatijih ljudi na selu, zbog čega su verovatno oni koji su sebi nadničili na tuđim imanjima tražili veće sume nego što je, po mišljenju onih u čijem su interesu bile donošene navedene odredbe, bilo moguće platiti.

Zanimljivo je u vezi sa ovim uvesti i dalje podatke koji pokazuju kako su državne vlasti u kneževini Srbiji prinudnim putem određivale visinu nadnica. Na primer, u pismu kneževine kancelariji No 1446 od 1 VIII 1823 g., upućenom jeromonahu Pejsiju u manastir Kalenić, naredjuje se da svatome od majstora, koji su tamo verovatno radili oko opreke manastirskih zgrada ili alično, dade po 60 para nadnice "i bez rene" ili "po jedan groš, a u ranom, više ne". Ali pošto su knez Miloš i njegova "Kancelarija" s pravom pretpostavili da sam Pejsije i manastir neće imati toliko autoriteta da prisile tamošnje zidarске majstore i radnike da rade po onim nadnicama koje su propisane iz kneževine kancelarije, to je knez Miloš u isto vreme poslao drugo pismo knezu Živku Đokorcu u Ljavu u kome mu naredjuje da ode u manastir Kalenić i da, ako će biti i boem, prinudi svatoga majstora, da sara po više rečenu cenu No 1446 manastira raditi/12/.

Treba navesti i to da su imale dundjerski radnici manje bile nešto veće. Tako vidimo da su 1832 g. dundjerski koji su radili na podizanju crkve u Topčiderski plaćeni od 4-6 groša. Čiraci su plaćeni po 4, kalijani po 5, a najstariji po 6 groša/13/. Iz jednog detaljnog spiska dundjerski koji su 1834 g. radili na izgradnji i u Topčiderski, koji je već ranije poznat vidi se da su najstariji plaćeni od 4,20 pa do 6 i 6,20 groša, kalijani od 4 do 4,20, a čiraci od 2,20 do 3,20 groša/14/. Međutim treba imati u vidu da su ove bile najviše plaćeni u to vreme i da su one plaćene iz državne kase. Inače su nadnice ostalih radnika bile znatno niže. Na primer, iz drugih dokumenata vidi se da je 1833 g. bila u Jagodini majstorska nadnica "g. koji radi" 50 para, 3 godišno radi 30 para/15/. Ovako ovak groš je još nekako iznosi 40 para/.

Interesantno je takođe ukazati na izvesne momente u nastanku kojih se određuju najveće granice nadnica koje su uobičajene citirali. U nastavku od njih kaže se da se majstorski plaćeni 50 para nadnice, a ako "pod ruku radi" da mu se plati samo 30 para. Iz ovoga vidimo da se u tom vremenu skoro polovina nadnice radnika kao guma koja je potrebna za izdržavanje radnika za jedan dan. Ovo se takođe vidi i u drugim primerima gde se kaže da se majstorski plaćati po 60 para nadnice "i bez ruke" ili pojedan groš, a s rukom". Ovo nastvari pojednako svako i nikako direktno otkriva situaciju radnika i dundjerski, koji su veliki dio svojih nadnica morali potrošiti na svoju ishranu i svoje održavanje, nako bi se hranili sami, odnosno koliko se ne mnogo manje nadnice ako se daje preko poslodavca.

Kada se da ne treba naročito naglašavati činjenicu da su određene koje su gore citirali i nije je dovoljno kneževina Srbije u prvih decenijama svoga postojanja, na koji način da maksimizira nadnice koje će se plaćati pojedinačnim vrstama radnika, - se daljim ekonomskim jačanjem i razvijanjem srpske buržoazije značajno postalo

bespredmetne. Sa svr većim ekonomskim razvikom zemlje buržoazije u Srbiji više nije imala potrebu za ovakvom vrstom pomoći koju bi joj pružala državna vlast u borbi protiv radnika. Zemlja je ostala silom namih ekonomskih odnosa, ^{a u vezi sa daljim} razvikom kapitalističkog načina proizvodnje, bila u stanju da uspešno sprovede eksploataciju radničke klase raznih kategorija, a najviše njima i među pešalbarima, i bez doloženja onakvih mera kakve smo gore naveli.

2/ Zarade pešalbara od Berlinškog kongresa do Prvog svetskog rata

Dosad smo posmatrali pitanje pešalbarskih zarada uglavnom u vremenu do Berlinškog kongresa. Međutim posle oslobođenja većeg dela Istočne Srbije od Turaka, pa dalje do kraja XIX i početkom XX veka, sve do Prvog svetskog rata, sa proširanjem kapitalizma u krajeve Istočne Srbije, sa življim privrednim razvijanjem ovih krajeva, menjaju se i visine pešalbarskih zarada. Već smo ranije napomenuli da je u ovom vremenskom periodu najveći deo pešalbara iz Istočne Srbije odlazio na rad u Bugarsku i Rumuniju, a manji deo u Srbiju. Isto ćemo uglavnom ovde dati podatke o zaradama onih pešalbara koji su radili u Rumuniji i Bugarskoj. Kao što je u toku ranijih izlaganja naglašeno, pešalbari iz Istočne Srbije najvećim delom su išli na rad pod vođstvom drugomana i radili kao poljoprivredni radnici, ili su kao sidarski radnici radili u društvima pojedinih majstora, vođe društva i t. sl. Međutim pojedini pešalbari, i to pre svega sidarski radnici, išli su ponekad i sami na rad, sami zalazili posao i u tom slučaju su radili pod nadničom, sa razlikom od onih pešalbara koji su radili u društvima koji su se, polazeći na posao, pogodjivali sa vođjom pešalbarskih društava da im ovi daju plate izvesnu sumu novca za unapred određeni vremenski period.

Pešalbari koji su se na ovaj način pogodjeli sa vedja-
ma družina zaradivali su različito. Ovo je zavisllo od vrste po-
sla na kome rade, kao i od opštih ekonomskih prilika koje vladaju
u zemlji u kojoj rade. Tako su pešalbari koji su krajem XIX i po-
četkom XX veka radili u Rumuniji kao poljoprivredni radnici, u
periodu između 1904 i 1914 g. zaradivali za jedno leto, odnosno
za vreme od početka maja do prve polovine novembra, pošev od 120
pa do 150, 180, a više i do 210 dinara/a tim što su obično iz ove
sume sami morali plaćati putne troškove/. Može se reć da su pro-
sečne zarade ovih pešalbara iznosile između 150 i 180 dinara./16,
17/.

Zarade ovih pešalbara iz Istočne Srbije koji su radili
kao zidarski radnici prema jednoj tabeli koju daje J. Petrović
izgledale su ovako:

Godina	1860-1865 /U Stambolu ili Dobruđi/	1870-1875 /U Rumuniji ili Bugarskoj- Zagorje/	1890-1895 /U Rumuniji ili Bugarskoj- Zagorje/
majstor sa 5-6 širaka	180-200 din	300-400 din	400-500 din
radnik kod maj- stora	60-70	80-100	80-120
širak	30-40	40-60	60-70 dinara/18/.

Prema podacima koje smo prikupili od raznih pešalbara
iz Istočne Srbije, a koji su do 1912 g. radili kao zidari u Rumu-
niji, Bugarskoj i drugim mestima, kao i prema podacima koje navodje
Rista Nikolić/19/, Marinko T. Stanojević/20/, kao i drugi autori,
viđimo da su uopšte njihove zarade krajem XIX veka za jednu sezo-
nu, t. j. za oko 6 meseci, iznosile: /za širake/ kod majstora
zidara od 40-60 i najviše 80 dinara. Tek kasnije, oko 1903 g. našle
zimo na slučajevima da je širak bio pogodjen čak i sa 150 dinara.
Ali ovo je bilo izuzetno. Kasije su plaćeni više, i to od 150-200
dinara za jednu sezonu. Ovoliko su mogli da zarade i odradili ljudi
koji su bili obični nosači cigle i maltera na gradjevinama, i to

ako su radili za vreme cele sezone. Majstori koji su vodili družine saradivali su znatno više. Njihove zarade su se kretale od 600 pa do 800 dinara. Po 800, a često i više, mogli su da zarade zidaraki majstori Crnotravci koji su vodili pečalbarske družine i koji su u ovim poslovima važili kao najposobniji. Cifre koje smo dosad naveli važe za sve dundjerske i zidarake majstore koji su išli na rad u Rumuniju i Bugarsku. Oni majstori i nepšte radnici koji su išli u krajeve oko Negotina, Grocke itd, saradivali su ranije, pa su isto i oni kasnije radije odlazili u Bugarsku. Treba napomenuti da su zarade svih ovih pečalbara početkom XX veka, i to naročito pred Balkanske ratove, bile nešto porasle. Tako su 1911g obični nekvalifikovani zidaraki radnici donosili svojim kućama od 200-250 dinara, a zidaraki majstori su donosili znatno više. /21/

Sve nune koje su dosad navodjene kao pečalbarske zarade, predstavljaju, osim ako nismo drugačije naglasili, one iznose koji pečalbarima ostane posle svih isdataka u vezi sa putnim troškovima, ishranom, stenoivanjem itd.

Pečalbari koji su radili kao lončarski radnici saradivali su nešto manje od zidarskih radnika. Na primer, pred same Balkanske ratove dešaci koji su radili u lončarskim radnjama prvog leta, kada su stupali na zanat, nisu dobijali ništa, dva leta su dobijali kao šegrbi po 40-50 dinara, a narednog leta, kada su naprave počinjali učiti zanat, opet su radili besplatno, a tek su petog leta, kada već rade kao kalife, dobijali po 100-150 dinara /22/. Rezultat se da ovo ne važi za majstore vlasnike lončarskih radnji, koji su, eksploatišući radnu snagu manjeg ili većeg broja svojih šegrba ili kalifi, stvarivali znatno veće prihode nego pečalbari koje oni zapošljavaju u svojim radnjama, a često i veće prihode nego što stvaruju i zidaraki majstori koji imaju svoje družine.

Giglotski, čermaidžijski i creperski radnici iz Lučnice, zatim iz sela oko Vlasotince, Beke Palanke i najzad iz Zaplunja, koji su u drugoj polovini XIX i početkom XX veka u velikom broju

radili u Rumuniji i Bugarskoj, a tako isto i u Srbiji, zaradjivali su nešto više nego zidaraki radnici, što je i razumljivo kada se ima u vidu koliko je njihov posao težak i naporan. Međutim u sam istraživanju nismo mogli doći do preciznih i verodostojnih podataka o zaradama ovih pešalbara za period od kraja XIX veka pa do 1914 g.

Kao što smo maločas napomenuli, nisu svi pešalbari iz istočne Srbije do 1914 g. odlazili u pešalbu pod vođstvom dragomana i ostalih vođja pešalbarakih družina. Neki su sami odlazili u pešalbu, sami našli posao, rađajući stvari pod nadzoru. Ove naročito važi za one pešalbare koji su kao zidaraki radnici išli u pešalbu u Bugarsku, naročito u Sofiju i druge veće gradove. Oni su u pešalbi ostajali po 6 meseci i zaradjivali su, prosečno uzvši, nešto više nego oni koji su radili u pešalbarakim družinama, ali su bili izloženi riziku da u toku sezone ostanu neko vreme bez posla. Njihova zarada nije bila unapred fiksirana za celu sezonu, kao što je to bio slučaj sa onim pešalbarima koji su radili u pešalbarakim družinama. Visina nadnice koju su dobijali ovi pešalbari varirala je, što je zavisilo od privremenih i ostalih delova mesta u kojima se radilo, zatim od toga da li su poslovi u jeku, kao u toku sanoga leta, ili je već kraj sezone itd. Nadnice ovih zidarakih radnika iznosile su, na primer, pred Balkanske ratove od 2-3, a negde i po 4 dinara. Razumljivo je da su zidaraki majstori dobijali veće nadnice nego nekvalifikovani radnici, koji su nosili malter i radili ostale sporedne poslove. Tako su dva brata iz okoline Petrova, rađajući 1911 g. u fabrici šćera u Sofiji, imali nadnicu od 5-6 leva /lev je u tom vremenu vredeo skoro koliko i naš dinar/. Oni su, istina, radili i prekovremeno, ali su obojica za vreme od 1. marta do 26. oktobra doneli kući, posle odbitaka raznih troškova oko puta, ishrane, stana itd., ukupno 1.700 dinara. Ali može se uzeti kao normalno da su početkom XIX veka nekvalifikovani zidaraki radnici/nosači maltera, cigle itd./donesli svojih kućama, posle odbitaka svih troškova

koje su imali za vreme savijanja u pešalbi, obično od 200-250, a sidarski majstori od 400-600 dinara/23/.

Pešalbari koji su kao sidarski radnici u vremenu između 1907 i 1910 g. radili u Srbiji imali su sledeće nadnice: nekvalifikovani radnici 1,50, a kvalifikovani prosečno po 2,80 dinara/24/.

Zanimljivo je uporediti visina nadnica i visina ukupnih zarada pešalbara iz Istočne Srbije, koje su ovi dobijali u Bugarskoj i drugim zemljama sa visinom nadnica koje su u isto vreme plaćali pojedini neoski bogataši siromašnim seljacima, koji iz ovog ili onog razloga nisu otišli u pešalbu i koji su u toku leta radili na imanjima ovih bogatih seljaka. J. Petrović daje jednu tabelu iz koje se vidi visina nadnica koje su između 1860 i 1912 g. plaćane u okolini Pirota za razne poljoprivredne radove/25/. Ova tabela izgleda ovako:

Vrsta posla	Godina	1860-65	1870-75	1880-85	1890-95	1910-12
Kopač	dinara	0,50-0,60	0,50-0,70	0,60-0,70	0,80-0,90	1,20-1,40
Šetelac	"	0,60-0,70	0,70-0,80	0,80-1,00	1,10-1,20	1,60-1,80
Kosač	"	0,80-1,00	1,40-1,60	1,60-1,80	1,90-2,00	2,50-3,00

Is ovih podataka možemo zaključiti da su pešalbari, prosečno uzeti, u svim vremenskim razdobljima koja su otkrivena, izrazito neradovoljni i neradovoljivi više nego što su mogli zaraditi oni siromašni seljaci koji su ostajali u svom selu, nastojeći da rade kod bogatijih seljaka kao i na druge slične načine nadoknade manjkove sa svoga oskudnog gazdinstva. Ako, na primer, posmatramo vreme od 1910-1912 g. vidimo da su u ovome razdoblju pešalbari koji su radili u Bugarskoj dobijali od 2, pa sve do 4 i više dinara dnevno, dok su oni siromašni seljaci, koji su radili pod nadnicu kod bogatijih seljaka, dobijali dnevno od 1,20-1,80, što je zavisilo od težine posla. Izuzetak čine kosači, koji su, s obzirom da je kosidba najnaporniji posao među poljoprivrednim radovima, dobijali od 2,50 - 3 dinara dnevno. Tako su

ove mednice bile sa hranom, ipak su one i pored svega toga bile znatno više nego mednice pečaljara. A kada se ima u vidu i to da su poslovi oko setve, kopaanja i kosidbe, koje siromašni seljaci mogli da se zapoale u ovom selu, bez istog karaktera i da traju relativno kraće vreme, onda je razumljivo što su ovi seljaci mogli da zarade znatno više od pečaljara koji su se na kraće ili duže vreme udaljavali od svojih kuća.

Da bi se videla realna visina zarada koje su pečaljari donosili svojim kućama treba napomenuti da je, na primer, u pojedinim krajevima Istočne Srbije/okoline Pirota/ona pšenica bila od 1900-1905 g. 13 dinara, od 1905-1910 15-16, a od 1910-1912 g. 20 dinara za 100 kg/26/. Međutim da se ne bi stekla pogrešna predstava o tome da su pečaljari iz svih krajeva Istočne Srbije mogli doći do hrane po navedenim cenama, treba odmah dodati da su ove cene vaille samo u onom ograničenom broju plodnih i žitrodnih, ali po površini sasvim malih kotlina koliko ih je bilo u Istočnoj Srbiji. A u ostalim planinskim i neplodnim krajevima koji osimjavaju najveći deo Istočne Srbije, i koji su istovremeno zabačeni i lišeni skoro svih saobraćajnih veza sa ostalim plodnijim i bogatijim krajevima Srbije, ona pšenica, kukuruz i ostale namirnice, kao i teškoćama prevoza, blagodarći spekulacijama trgovaca i mahinacijama njih posrednika, bile su znatno veće nego u mestima gde se ove namirnice proizvode.

Da bismo još bolje uočili odnos između zarada koje su seljaci siromašni seljaci donosili iz pečalbe i kupovne snage novca u tom vremenu dejemo, prema podacima iz ondašnje ruzničke štampe, jednu tabelu iz koje se vide cene osnovnih životnih namirnica koje su zabačene u Lenkovcu i Pirotu u vremenu pre izbijanja rata između Srbije i Turske 1912 g i posle rata između Srbije i Bugarske od 1913 g./27/

za 1 kg	u Leskovcu		u Pirotu	
	pre 1913	posle 1913	pre 1913	posle 1913
hleb	0,28 d	0,32	0,25	0,30
meso gov- dije	1,00	1,10	1,10	1,20
svinjina	1,00	1,20	1,10	1,20
ovce	0,80	1,00	0,80	1,00
pasulj	0,20	0,25	0,30	0,20
krompir	0,15	0,10	0,20	0,10
lut	0,10	0,20	0,20	0,30

Prema drugim podacima vidimo da su 1912 g. cene pojedinih glavnih životnih namirnica u Srbiji uopšte bile još veće nego one koje su navedene u prednjoj tabeli. Tako su cene jaja bile 0,10 dinara komad, liter mleka 0,35, kilogram mesa 1,30, pasulja 0,40, luka, 0,50, masti, 1,40, šećera, 1,40, par obuća 23-24 dinara itd./28/.

U vezi sa gornjim izlaganjima potrebno je napomenuti da se u periodu od druge polovine XIX pa do početkom XX veka zapaža u Srbiji neravnomerno povećanje cena osnovnih životnih namirnica i povećanje prosečnih nadnica radnika, što se u krajnjoj liniji, rasume se, odražavalo i na uslovice života i rada pešalbara i na kupovnu moć novca koji su ovi donosili iz pešalbe. Ovo je najbolje pokazuju podaci koje, prema saopštenjima državne statističke komisije iznosi Tucović u svojoj studiji "Skupoća". Tako su se u Srbiji u periodu između 1862 i 1906 godine cene glavnih životnih namirnica /~~između ostalog~~ povećale, i to hleba za 33,3%, govedjine za 115,6%, svinjetine za 86%, masti za 47,7%, slanine za 21,2%, dok su se ^{prosečne} nadnice seoskih radnika povećale za 14,4%. Znači da je u ovom periodu ukupno povećanje cena životnih namirnica iznosilo 60,7%, a povećanje nadnica samo 14,4%. Međutim

Tucović koregira prednje nakijske time što govori da se stupo-
 ča u Srbiji padala još jače osedati baš poslednjih godina pred
 Balkanske ratove i dodaje da je, na primer, prema statistici Glavnog
 radničkog saveza od 1910 g. cena mesa bila dostigla 0,91, a hlaba
 0,27 dinara, što pokazuje da su dva osnovna artikla za ishranu,
 samo u razmaku od 1901 do 1910 g. postupila sa 30 %/23/.

Koliko su bile realne najmanje, odnosno zarade sidarskih
 radnika u Srbiji oko 1910 g., a ovo se može ustoličiti primeniti
 i na pešalbare sidarske radnike iz istočne Srbije, iako inače nji-
 hovi uslovi života nisu sasvim isti, pošto se analize i proračuni
 koje navodimo odnose mahom na radnike koji žive u gradovima, -
 vidi se iz sledećih podataka koje uzimamo iz Izveštaja Uprave Glav-
 nog radničkog saveza Srbije za 1910 g. Prema ovim podacima prosečna
 nadnica sidarskih radnika bila je 1910 g. 2,80 dinara. Ali pošto
 oni u godini stvarno rade ¹⁴⁰ 177 dana, a u ostale dane u godini ne
 rade ili zbog sezoneke besposlice/duboka jama i stana/ili zbog
 praznika, kada se ne radi ni u toku same sezone, /na koje otpada
 31 dana/, onda prosečna godišnja nadnica iznosi ustvari samo 1,99
 dinara. A kada se proračunaju podiljući izdatci jednog radnika sa
 manjom porodicom ili radnika bez porodice za hranu, stas, ogrev,
 odeo, rublje, nerasenje, i to kada se uzme u obzir samo ono što je
 najneophodnije /bez izdatka za duvan i piće, vanne kulturne potre-
 bite/ i sve ovo podeli sa brojem dana u godini, onda vidimo da
 dnevne potrebe radnika sa porodicom iznose 4,15, a samom 2,49 di-
 nara. Znači da je svakodnevni deficit kod sidarskih radnika sa
 porodicom u odnosu na njihovu prosečnu godišnju nadnicu iznosio
 2,82, a kod samca 1,15 dinara. U istom ovom izveštaju se pravilno
 naglašava i to da su uslovi života seoskog proletarijata, su koji
 u prvom redu spadaju i pešalbari, još gori nego što je položaj rad-
 nika koji žive i rade u gradovima/30/.

Takođe treba u vezi sa današnjim izlaganjima navesti

kako su se kretale cene zemlji u odnosu na cene pedalarbara.

Ovo bi trebalo posmatrati, na primer, u Šavskoj kotlini, koja, iako ^{prilično} plodna, ima mnogo pedalarbara, zato što seljaci koji tamo žive imaju najvredniji deo zemlje posede na kojima se mogu da se ishrane. Ali još više pedalarbara ima na oštobilj planinskih krajeva koji imaju još manje mogućnosti da opstane na svojim posedi. Dakle u Šavskoj kotlini u periodu između 1860 i 1912 g., cene jednog dana oranja kretale su se prema vrsti zemlje na sledeći način:

godine	1860-65	1880-85	1890-95	1897-98	1910-12
pešak	120-200	200-240	250-300	180-200	800-1200
crnica	60-100	100-200	200-250	60-100	700-800

/Cene su računete u dinarima//51/.

Ako zamislimo godine 1897 i 1898, kada je u ovom kraju padao veliki grad koji je uništio istinu, tako da su zbog toga bile pale i cene zemlji, - vidimo, posmatrajući ovu tabelu, da su cene zemlji stalno stajale. Ove još više, kao u ovoj tabeli podatke iz ove tabele upoređujući sa podacima iz tabele na str. 212, u kojoj je prikazano kretanje cena u ovom istom vremenskom razdoblju. Upoređujući ove dve tabele vidimo da su cene zemlji u istom vremenskom periodu porasle oko 7 puta, dok su cene pedalarbara porasle za otprilike 3 puta. Ova pojava se može pre svega objasniti time što, kako smo već rekli ranije, iz ovog kraja mnogi siromašni seljaci odhla u pedalarbu pre svega da se prehrane, ali neki od ovih pedalarbara, naročito oni koji su iz većih porodičnih zadruga, idu u pedalarbu i zato da bi mogli da prodire svoje posede, i tako ubuduće delimično ili potpuno prestatu biti na radu svojih domova. Tako su ovo želali da učine ne samo oni seljaci koji su morali ići u pedalarbu da bi se prehranili, nego i oni koji su, istina, imali nešto više zemlje, ali koji su hteli da svojim sinovima, kad dođe do pedale zadruga, uberbede dovoljno imanja tako da ne moraju ići u pedalarbu, - to su zbog ove uticale u kupovanju

zemlje, čija se površina uglavnom nije mogla povećavati, čime istoj
 ona vrlo brzo raste i dostizale u pojedinim slučajevima za one
 vreme zaslata neverovatne razmere. Ovo je u velikoj mjeri umanjiva-
 lo izgleda siromašnih seljaka da dokupljenjem izvanih parcela
 zemlje novcem koji bi doneli iz pedesete, nastolite, elaksija svoj
 život i izbegu stalni odlazak u tuđinu.

3/Zarada pešalbara od 1918 do 1940 godine

Posle završetka Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata,
 nastupaju, kako smo već ranije videli, značajne promene u pogle-
 du zemlje i krajeva u koje idu pešalbari na rad, u pogledu vrsta
 poslova kojima se tamo bave, - tako i u pogledu uslova pod kojima
 rade. Iznadju ostalih promena koje se mogu spomenuti u životu i ra-
 du pešalbara, koje smo ranije izložili, treba, ono što nas ovde na-
 ročito interesuje, istaći i promene u pogledu zarade pešalbara.
 Vidimo, na primer, da, uzevši u obzir samo apsolutne cifre, pešalbari
 dobijaju posle Prvog svetskog rata znatno veće nadnice i na kraju
 sezone donose svojim kućama veće sume nego pre 1914 g. Međutim
 jasno je da se ovde ne radi o stvarnom poboljšanju uslova u živo-
 tu i radu pešalbara koje su oni dobili u novoj, proširenoj državi,
 nego se radi samo o tome da je u godinama ^{posle} Prvog svetskog rata
 došlo do niza valutnih i monetarnih reformi, do zamene raznih vr-
 sta novca koji su bili u optičaju u pojedinim pokrajinama koje
 su našle u sastav nove države Kraljevina SHS, što je sve, zajedno
 sa nizom ekonomskih teškoća, inflacijom, privrednim krizama, koje
 su posle 1918 g. pratile našu novostvorenu državu, dovele do toga
 da je kupovna moć dinara u novoj državi bila daleko slabija nego
 što je bila u Srbiji pre 1914 g. Poznato je da su pešalbari posle
 1918 g. mogli kupiti za novac dobijen pešalbarom razmerno manje
 životnih namirnica i industrijske robe nego što su to mogli
 pre 1914 g., iako su inače onda nominalno bili znatno manje pla-

Seni.

Kao sastavni pojedina vrste pešalbara iz Istočne Srbije u vremeu posle 1918 g. vidimo da su oni različito zaradivali. Pa se može da su različito zaradivali, na primer, zidari, lončari, ciglari itd., nego su i pešalbari koji su se bavili istim poslom zaradivali različite sume novca, što je zavisilo od opštih privrednih prilika koje su vladale u zemlji, od mesta u kojima su radili itd. Zidarski radnici, kojih je bilo naročito mnogo iz Istočne Srbije, koji su radili kao nekvalifikovani radnici, dobijali su nedelice u visini od 40-45 dinara. Međutim ovi nekvalifikovani radnici imali su ovakve nedelice samo do 1929 g., to jest do početka velike ekonomske krize, a posle 1929 i 1930 g. dobijali su, uz radno vreme od 10-14 časova, 14, 15 do 20 i 25 dinara. Zidarski majstori bili su plaćeni do 1929 g. od 70-80, pa i do 100 i 120 dinara dnevno. Tako su ovi majstori za 6-7 meseci, koliko se trajala jedna sezona, mogli da zarade posle odbitka svih troškova oko izdvajanja, stene itd., od 9.000-12.000 dinara. Manje od njih su zaradivali zidarski pomoćnici, i to od 2.500-5.000 dinara za isti vremenski period. Posle 1929 i 1930 g. i kvalifikovani zidarski radnici plaćeni su znatno manje i to od 35-45 ili i do 60 dinara, a u nekim slučajevima čak su imali 20-30 dinara dnevno, kao što su, na primer, dobijali zidarski majstori koji su 1934 g. radili u Nišu i Niškoj Banji, dok su nekvalifikovani zidarski radnici dobijali od 14-16 dinara. Svi su oni radili po 13 časova dnevno. 1936 g., u doba velikog štrajka građevinskih radnika u Beogradu, kada je radno vreme iznosilo preko 12 časova, kvalifikovani građevinski radnici imali su nedelice od 20-35, a nekvalifikovani od 12-16 dinara/32/.

Prethodne cifre se odnose na one pešalbare koji su u pešalbarstvu imali sami, a ne u sastavu pojedinih pešalbarskih društava. Međutim, tako je posle 1918 g. pešalbarskih društava bilo sve manje

ipak vidimo da iz raznih krajeva Istočne Srbije i posle 1913 g. odlaze zidarski radnici i dalje u pešalbu u družinama koje broje od 10 - 15, a česte i do 25 članova. Ovde je majstor pogodno djelatnik sve radnike, članove svoje družine, Segrtime koji još ne bi bili zanat, nego bi samo pomogli na sporadnim poslovima, plaćao je obično po 600-650 dinara, a onima koji bi već za vreme rada u dotičnoj sezoni počeli da rade zidarski zanat plaćao je po 400 dinara za celu sezonu, i to za vreme od marta pa do novembra. Mladicima koji su već nešto naučili od zidarskog posla plaćao je od 2000 dinara pa na više, a starijim članovima koji već zidaju samostalno plaćao je od 3-4500 dinara, i to, kako je rečeno, za vreme od marta pa do novembra. Pored ovoga majstor je još bio dužan i da hrani radnike, da im obezbeđuje stan, a prema pogodbi, da za njih plaća i troškove socijalnog osiguranja/što je na većinom isbegavano da učini/, zatim da im kupuje opanku i snosi deo putnih troškova. Podaci koji su ovde navedeni važe savršeno od 1930 g. pa nadalje, a pre izbijanja velike ekonomske krize i pre pojave nezaposlenosti u većem stepenu ovi ovi radnici plaćani su i više. Majstori koji su vodili ove družine zarađivali su znatno više nego pešalbari koji su kod njih radili. Oni su se jednom sezoni mogli da zarade od 20-30000 dinara, a ponekad i više. Tako su se ovi zidarski majstori, koji su nekada i sami bili pešalbari, obrazujući i vodeći na rad pešalbarske družine, postepeno pretvarali u predizimače i eksploatatore velikog broja siromašnih seljaka koji su morali odlaziti u pešalbu.

Na sličnu situaciju nailazimo i kod ciglarskih radnika. Dobar deo od njih radio je i posle Prvog svetskog rata u pešalbarskim družinama. Majstori i slični posrednici koji su vodili ove družine plaćali su oko 1939 i 1940 g. Segrtime, ustvari nedozrelim dečacima, obično po 200-300 dinara mesečno, a starijim pešalbarima t. j. onima koji su već ranije radili i koji su bili višnji i

izdržljiviji na poslu plaćali su od 350-500 $\frac{d}{33}$, a u nekim slučajevima i 700-800 dinara mesečno, što je zavislalo od težine posla, od toga kakve je bila konjunktura na tržištu građevinskog materijala itd. Treba napomenuti da su pešalbari koji su na ciglanama radili kao lončari ili su slagali sirove cigle u peći i posle su pečenja ih vodili otuda, redeli pri tome pod ubistveno teškim uslovima, pri vrlo visokoj temperaturi, dobijali mesečno i po 900-1000 dinara. Porod ovog su majstori, odnosno poslodavci - ukoliko su pešalbari kod njih stupili na posao bez posredstva veđe družina, davali pešalbarima i hranu, a u pogledu stana, kao što je rečeno, poslodavci su se vrlo malo brinuli, jer su pešalbari spavali gde je ko stigao po kruga ciglane. Zbog ciglarstih radnika bile su sporazumno iste i onda kada su se sa svojim poslodavcima dogadjali da rade kod njih sa izvesnom nadplatom utvrđenu sumu novaca jednog vremenskog perioda, obično od aprila do rane jeseni, kada je najpogodnije vreme za pravljenje i sušenje cigle i crepa.

Rezume se da ne treba smatrati da su pešalbari koji su radili na ciglanama i crepanama između 1913 i 1940 g. bili uvek ovako plaćeni. Bilo je slučajeva kada su oni, na primer, na vreme izvesnog privrednog poleta pre 1928 g. zaradili i veće sume od onih koje smo gore naveli. Ali bilo je takozvato i teških vremena, krize i bezposlice, kada su pešalbari ciglarstih radnici dobijali vrlo beznačajne, delića više nego što su imali 1939 i 1940 g. Tako, na, navodimo samo primere radi, siromani seljaci iz okoline Leskoveca u fabrici crepa Kefajlovića, radili po isto dan na iste poslove za nadplatu od 5 dinara/34/. A treba svakako istaći u vidu da ovakvi slučajevi nisu uočljivi, nego su bili u godinama privrednih kriza i pojedine nezaposlenosti česta pojava.

Pešalbari koji su radili kao lončari zaradili su u prvim godinama posle svetskog rata relativno dobro. Tako su lončarstvi radnici, koji su već završili zanat i mogli samostalno da rade

/kalfi ili majstori koji nisu imali svoje radnje, do 1930 g. dobijali mesečno obično po 900 i 1000 pa do 1200 dinara, ali ovo pod uslovom da svakog dana moraju izraditi određeni broj pojedinih vrsta građarije, koja majstor vlasnik lončarske radnje obično ugovori sa njima još u selu prilikom pogodbe. Treba napomenuti da se među lončarskim majstorima i radnicima dugim iskustvom utvrdilo i prihvatilo kao pravilo koliko jedan dobar radnik može za dan da izradi, rucica, lonca, testija, sokaja itd. Takođe treba naglasiti i to da su samo najbolji i najveštiji lončarski radnici mogli da završe određenu količinu ili minimum posla obično od 4 ujutru do 2 posle podne, dok su ostali radili po ceo dan/od mraka do mraka, kako su oni govorili/. Šegrti su do 1930 g. bili plaćeni obično od 1000 do 1200 dinara za celu sezonu. I kalfi i šegrti dobijali su od majstora stan i hranu. Međutim kada su se od 1929 i 1930 g. počele u svim granama privrede osćetiti teške posledice velike ekonomske krize i kada je nato emigrirano pešadije počelo sve više poteskivati građariju, kada se smanjila potražnja građarske robe i samim tim se jako smanjila i mogućnost zaposlenja lončarskih radnika, - i zarade ovih pešalbara bivale su sve manje. Na primer, 1933 i 1935 g. lončarski majstori i kalfi radili su prosečno za 500-600 dinara mesečno, dobijajući uz ovo stan i hranu. Zbog toga su mnogi od njih počeli da napuštaju ovaj zanat i da traže posla na drugoj strani. Treba ipak istaći da su vlasnici lončarskih radnji, čak i u doba zastoja i krize specijalno u pogledu ovoga zanata, dobro zaradjivali, i to blagodareći neuvencnoj eksploataciji koja su ^{delo od njih} provodili nad svojim radnicima. Oni su uspevali da prošire svojim radnicima, da uvedu, iako primitivne, načine za mešanje zemlje, da kupuju nepokretnosti u kuće u samim gradovima gdje su radili, preseljavajući se definitivno u gradove, ili su pak kupovali njive u svojim selima, proširivali svoje posede, tako da su vremenom potpuno ostavili lončarski zanat i bavili se samo

zemljoradnjom.

Treba se ukratko osvrnuti na nadnice koje su dobijali pešalbari i siromašni seljaci radeći u pojedinim rudnicima, fabrikama i t. p. Ovdje ćemo na prvom mestu navesti kao primer nadnice koje su dobijali siromašni seljaci u rudniku "Jerma", koji smo ranije pominjali. U vremenu kada je rudnik otvoren i pripreman za eksploataciju, t. j. oko 1926 g., i kada su mnogi tamošnji pešalbari našli posla na ovim pripremnim radovima, a tako isto i posla kada je rudnik proradio, nadnice su iznosile počev od 25 i 30, pa do 45 dinara. Ovoliko se plaćelo onima koji su radili na spoljnim radovima u rudniku, na podizanju raznih zgrada i drugih objekata u vezi sa rudnikom itd. Na svime ovim radovima bili su skoro isključivo zaposleni školni seljaci. Međutim seljaci koji su radili u samim otkrima bili su plaćeni više, i to od 30 pa sve do 60 dinara. Ali posle 1930 g. nadnice svih radnika koji su bili zaposleni u ovom rudniku bile su mnogo niže nego ranije. Tako su 1933 g. one iznosile počev od 12 pa do 18, a najviše do 25 dinara/35/.

Slične nadnice su uglavnom dobijali prr 1929 g. i drugi pešalbari iz Istočne Srbije koji su radili u raznim rudnicima Timočkog basena. Tako su pešalbari, koji su ^{1924 g. bili} u Horškim rudnicima bili 1924 g. zaposleni kao nekvalifikovani radnici, imali nadnice od 14 do 25 i 30 dinara, a ako su radili kao kvalifikovani radnici u otkrima ili topionici onda su dobijali počev od 30, pa do 60 dinara/zajedno sa iznosima koji su im isplaćivani za prekovremeni rad iznad 8 časova, t. j. ukupno za 12 časova rada/. U rudnicima koji su bili svojine države plaćalo se otprilike isto, samo što su ovde plate bile isplaćivane i u mesečnim iznosima. Na primer, 1926 g. plaćalo se u državnim rudnicima počev od 600 pa do 1300 dinara mesečno/ove sadnje same plaćane su samo rudarima prve kategorije/. Deca i žene koje su bile zaposlene na spoljnim radovima dobijale su jedva 400 dinara mesečno/35/. Ali posle 1929 g. nadnice svih o-

vik pešalbara jako su se smanjile, a velikoj mjeri se povećala nezaposlenost i pogoršali uslovi rada. Samo primare radi navodimo da su u 1930 godini u radnicima Dobra Breča, Tršćibaba, Podvin, Ber itd. prosječne zarade nekvalifikovanih radnika iznosile od 15 do 20 dinara, a kvalifikovanih od 21-32 i najviše do 59 dinara/37/.

Radnici ostalih siromasnih seljaka iz Istočne Srbije koji su radili na raznim drugim poslovima bile su još niže nego one koje smo gore naveli. Već smo pomenali da su pešalbari koji su radili na izgradnji drumova dobijali 1939 i 1940 g. najviše po 20 dinara dnevno, hraneći se, razume se, o svom trošku. Pojedini seljaci koji su radili u raznim ^{i aličnim poduzetima} tekstilnim i fabrikama u blizini svojih sela, u Leskovcu, Nišu itd. dobijali su, na primer, 1928 g. radnicima obično u visini od 8, 10, 18 pa do ~~20~~ 20 dinara, a u redjim slučajevima i 25 do 40 dinara, i to pri radnom vremenu od 11- pa sve do 16 časova. Deca od 13 do 15 godina, pa i mlađja, dobijala su od 8 do 15 dinara dnevno/38/. Veće zarade su seljaci dobijali samo u onim slučajevima kada su na istom poslu radili duže vreme i stekli izvesne kvalifikacije, što je uglavnom bilo retko, jer su vlasnici fabrika često menjali svoje radnike, uzimali ih tobože na probu, držali ih besplatno neko vreme na radu, a zatim ih otpuštali, jer tobože nisu zadovoljili na poslu. Na ovaj način oni su dobijali besplatnu radnu snagu. Ili su pre izbora, kada je bilo potrebno pridobiti glasove sa sela, započeli veliki broj seljaka sa pod uslovom da glasaju za kandidate sa čiju su pobedu bili jako zainteresovani razni industrijalci, opevrenici ovih preduzeća itd. Pošto bi bili završeni izbori, seljaci koji su bili zaposleni u vesi sa predizbornom kampanjom istovremeno su sa posla,

Štako je, dakle, kako vidimo radna snaga seljaka Istočne Srbije u vremenu između Prvog i Drugog svetskog rata bila neverovatno jeftina. Na primer, S. Dimitrijević u članku "Leskovačka industrija" belježi da je u jednom selu u okolini Leskovca neko

velike tekstilne preduzeće iz Jeverne Srbije otvorilo odeljenje za prenošavanje predje. Ovo preduzeće isalo je radnike da snosi troškove transporta predje od fabrike do sela i natrag, kao i troškove koje predstavlja izgubljeno vreme koje je bilo potrebno da se predja transportuje, samo zato što je radnik snage a tom selu bila vrlo jeftina/39/.

Napominjemo da su neposredni nadnici siromašnih seljaka koji su bili zaposleni u građevinskim poslovima 1929 g. bili još niže i islevi rada još teži. Tako su 1931 g. u Laskovcu nadnici iznosile po četv od 6 pa do 18 dinara/40/.

Treba navesti da su neki seljaci, koji se nisu mogli ishraniti na svom imanju, a iz raznih porodičnih i drugih razloga nisu mogli ići u posadbu i koji su zato morali raditi pod nadnicom kod pojedinih bogatijih seljaka u svojim ili susjednim selima, dobijali za ove neverovatno niske nadnice. Tako su seljaci u Istočnoj Srbiji radili po ceo dan najteže poslove u polju po 14-16 časova dnevno po 5, 6 i 9 dinara. Više su dobijali oni koji su radili najteže poslove/kosidba, kretva/, a manje oni koji su radili lakše poslove/kopanje i t. sl./

Ozlog treba napomenuti da je slična situacija bila i u drugim krajevima naše zemlje. Tako Bišević navodi u članku "Novo kartatvo" da su u Zagorju seljaci radili kod veleposjednika za nadnicu od 8, 6 pa čak i do 3 dinara/41/. Zanimljivo je da pr. navesti i to da je u nekim šumskim predjucima u Bosni čak upotrebljavane ljudaka radna snaga usete stoćne/velovske/, jer je ova prva bila jeftinija i rentabilnija. Tako su u toku zime 1931 i 1932 mnogi siromašni seljaci iz Bosne radili po ceo dan za nekoliko kilograma kukuruznog brašna. Na ovaj način su mnoga preduzeća izvukla iz raznih krivina delivane od koji su ranije već bila izgla ruke, jer im se nije isplacivelo da za ove upotrebe stoćnu vau. Na Drini su na primer, te zime mnogi seljaci za nadnicu od 8

dinara radili po ceni dan u vodi do pojasa/vezivali balvane i slid-
no//42/.

Da bismo barem nekolicke pokazali^{realno} visinu zarada i uspe-
ste realnih zarada koje su u vremenu između 1918 i 1940 g. dobija-
li pešalbari i siromašni seljaci iz Istočne Srbije navodimo ovde
cene nekih od najvažnijih životnih namirnica koje su u tome vre-
menu zabeležene u Srbiji. Tako su cene po jednom kilogramu bile
crnom hlebu 1922 g. 4-5, 5, 1936 g. 2, 25 a 1939 g. 3 dinara; cene govo-
djem mesa 1922 bile su 15, a 1937 g. 12 dinara; masti 1922 g. od
24-35, a 1937 g. 15 dinara; krompiru 1922 g. 3-4, a 1937 g. 1, 54; pasu-
lju 1922 g. 4-5, a 1937 g. 4, 18 dinara; mleku 1922 g. 3, 5, a 1937 g. 3;
pirinča 1937 godine 9, 25, sojinu 1937 g. 19, 5 i šećeru 1922 g.
22, a 1937 g. 15 dinara. Cena pšenice (koju je plaćala država), iznosi-
la je 1931 g. 168 do 180 dinara za 100 kg. Pšenice 1937 g. već
postupljuje na 240 dinara a kukuruz dostiže cenu od 120 dinara za
100 kg/43/. Treba napomenuti da su navedene cene pšenici i kukuru-
za bile cene ne velike, koje su važile u predratnoj Jugoslaviji
kao celini, a da su cene ovih proizvoda u siromašnim i pasivnim
pešalbarskim krajevima Istočne Srbije kod pupovine ne malo bile
još veće. I cene ostalih namirnica su takođe ustvari bile prosečne
cene koje su važile u Srbiji, ali su i one sa manjim ili većim ot-
stupanjima bile slične i u Istočnoj Srbiji, a nekuput su, s obzirom
na besputnost i zabačenoost ovih krajeva, s obzirom na špekulacije
mnogih posrednika i trgovaca, bile i veće.

Koliko su najmanje koje su u bivšoj Jugoslaviji dobi-
jali radnici uopšte, pa samim tim i pešalbari, bile nevoljne za
podmirivanje najosnovnijih životnih potreba pokazuje nam dovoljno
jasno i jedna tabela koju nalazimo u "Radničkim novinama" i koja
pokazuje odnos realnih i nominalnih najmanje naše radničke klase
u vremenu od 1914-1933 g. Donosimo ovu tabelu u celosti:

mesec	godina	mesecna zarada	mesecna potreba porodice od 4 člana	nedostaje u dinarima	nedostaje u procentima
VII	1914	82,45	152,78	50,33	61,04
XII	1930	1146,48	2047,35	900,87	78,58
XII	1933	868,10	1621,21	753,11	86,75
VI	1933	862,62	1713,05	850,43	98,59

Kod rudarskih radnika je ova razlika između mesečnih zarada i životnih potreba iznosila još više. Tako je ona u mesecu julu 1914 g. iznosila 68 dinara ili 51,53 % od mesečnih prihoda, u decembru 1930 g. 1259,21 ili 159,77%, a u decembru iz 1932 g. ova razlika bila je još veća i došla je 1163,74 dinara ili 173,40 procenta od mesečnih prihoda. Ovi se prosečni odnosi na radničku porodicu od 4 člana/maj, žena i dvoje dece/, iako je inače normalno da radnici imaju brojnije porodice/44/.

Podaci koje smo gore naveli dovoljno jasno svedoče u kakvom su se položaju nalazili radnici u našoj zemlji pre 1941 g. Ovi podaci i zaključci koji iz njih proizilaze mogu se i naročito se proširiti i na siromašno seljaštvo Istočne Srbije, kao i napšte na poluproletarizovano seljaštvo stare Jugoslavije, pošto smo već u toku dosadašnjih izlaganja mogli videti da je siromašno seljaštvo u velikoj mjeri živelo čak i pod težim uslovima nego što je to bio slučaj sa proletarijatom u gradovima.

Kada govorimo o zaradama seljaštva mišao je nepomenuti da su poljodavci nalazili na poljima i metode da seljaštvo zadržaju i odzvučeju jedan deo od ovih i inače nižernih zarada. Jedan od metoda koji se primenjivao naročito u rudnicima, a takođe i u drugim preduzećima bio je t. zv. "truk-sistem". Od kraja XIX veka pa sve do 1944 g. u Srbiji, i napšte u Jugoslaviji,

kapitalisti su ovaj sistem rado praktikovali u svojim preduzećima, pošto im je isti omogućavao jedan posebna oblik bogatstva. Tako su u Senjskom rudniku 1903 g. radnici morali kupovati potrebne namirnice i drugu robu u trgovinama koje su bile organizovane u okviru rudnika, a uprava rudnika odgovarala je u pedeli dobiti se trgovcima koji su držali ove prodavnice. Radnici su tako morali plaćati robu čak i 18 % skuplje nego što bi je mogli nabaviti van rudnika. U mnogim rudnicima u Srbiji, u kojima je bilo zaposleno i dosta pečalbara, između 1918 i 1940 g. vrlo se često ispraktikovalo isplaćivanje većeg dela najamnine u "tantuzima", kojim se mogla kupovati roba samo u rudničkim kantinama, trgovinama i magacinima, i to, rezume se, po znatno skupljim cenama nego što se ona mogla kupiti za gotov novac u trgovinama van rudnika. Bilo je čak slučajeva da otpušteni radnicima uprava rudnika nisu htela da zamene ove neutrošene tantuze redovnim novcem, pa su im na taj način propadale već tobože "isplaćene" najamnine. Ovakav sistem izazivao je veliki revolt radnika i bio je jedan od uzroka štrajka u rudnicima/45/.

Ovaj sistem su praktikovali i razna preduzeća za izgradnju pruge, drumova itd. Na primer, preduzeće za izgradnju pruge Kragujevac - Kosovska Mitrovica i pute Kraljevo - Raška, koje je zapošljavale mnoge siromašne seljake, davale je 1928 g. strahovito lošu hranu svojim radnicima, koji su radili na pojedinim deonicama udaljenim od raznih naselja, po cenama skupljim nego što se ta ista hrana mogla dobiti u obližnjim gradovima. /Oni su, recimo, plaćali hljeb koji je redovno bio ^{lakši} težine 190-200 grama nego što je trebalo po istoj ceni se kojoj se plaćao i hljeb normalne težine/. Kapitalisti, sopstvenici ovog preduzeća, talika su napredovali u iznalaženju metoda povećanja dobiti da što više zaraduju radnicima na njihovih radnicima, da su čak i na čak prilikom isplata odbijali izvesne nune kao naknadu za prelaz preko improviziranih mostove na Ibru/šijom doli-

nom su presecani železnička pruga i put koji su gore pomenuti/46/.

Priloge:

- 1/ Jelenko Petrovic, Pedalbari, str.15
- 2/ Jelenko Petrovic, isto, str.15, 16, 18
- 3/ Jelenko Petrovic, isto, str.16
- 4/ Glasnik srpskog učenog društva, knjiga XLVIII, str.188

Naime

- 4/Vladimir Nikolis, *Radovi u oblasti srpske filozofije*, 1924 g., str. 120
- 5/Vladimir Nikolis, *isto*, str. 120, 122, 123
- 6/Dragisa Lepčević, *Istorija socijalizma u Srbiji*, 1922 g., str. 50
- 7/Dr Tihomir Djordjević, *Život i običaji narodni*, str. 5
- 8/Karl Marks, *Kapital*, prvi tom, stranae 208-211, Beograd, 1947
- 9/Delovodni Protokol Narodnjaja Petrovica, Beograd, 1848 g., str. 124
- 10/Dr Tihomir Djordjević, *Život i običaji narodni*, str. 17
- 11/Dr Tihomir Djordjević, *isto*, str. 17
- 12/Dragisa Lepčević, *Istorija socijalizma u Srbiji*, str. 14
- 13/Dr Tihomir Djordjević, *Život i običaji narodni*, str. 53-57
- 14/Bratstvo Radno, *Polovni radnici u industriji*
- 15/Članak srpskog učenog društva, knjiga XVIII, str. 188 /Članak Jovana Bijukovića "Gradje se noviju istoriju Srbije"/
- 16/"Radničke novine", br. 28/1904 i br. 112/1907
- 17/Dimitrije Tucović, *Rad socijalističkog parlamenta na Timoku*, str. 17
- 18/Jelanko Petrović, *Pečalbari*, str. 18
- 19/Risto Nikolić, *Erzjitsa i Vlasiua*, /Srpski etnografski zbornik, knjiga XVIII, oveska VIII, /1912 g., str. 62, 63
- 20/Marinko T. Stanijević, *Zaglavak/Srpski etnografski zbornik*, knjiga XIX/1915 g. str. 17
- 21/Jelanko Petrović, *Pečalbari*, str. 26
- 22/Jelanko Petrović, *isto*, str. 22
- 23/Jelanko Petrović, *isto*, str. 26
- 24/"Radničke novine", br. 102/1907 i br. 52/1910
- 25/Jelanko Petrović, *Pečalbari*, str. 32
- 26/Jelanko Petrović, *isto*, str. 34
- 27/"Radničke novine", br. 273 i 274/1913 g.
- 28/"Radničke novine", br. 112/1912
- 29/Dimitrije Tucović, *Izabrani spisi*, knjiga II, 1950 g., str. 227, 228
- 30/"Radničke novine", br. 52/1910
- 31/Jelanko Petrović, *Pečalbari*, str. 33, 34

32/"Radničke novine", br. 11/1930 g., br. 19/1933, br. 21/1934, br. 22 i 24/1936

33/"Radničke novine", br. 48/1928 g.

34/Bergije Dimitrijević, Socijalna struktura sela i agrarna reforma u lenkovačkom okrugu, str. 11

35/"Radničke novine", br. 29/1933 g

36/"Radničke novine", br. 41 i 42/1924 i br. 14/1925

37/"Radničke novine", br. 28, 29, 51 i 52/1930

38/"Radničke novine", br. 33 i 48/1928 g.

39/Lenkovač juče i danas/Zbirka Šlenske/, 1935 g., str. 29

40/"Radničke novine", br. 10/1931 g.

str. 14

41/"Kako živi narod"/Zbornik Šlenske/, II knjiga, 1939,

52

42/Branko Radić, Položaj radnika u industriji drveta, str.

43/Socijalističke radničke novine, br. 91 i 138/1921 g i "Radničke novine", br. 3, 18, 56, i 66/1922 g, br. 27/1931, br. 34/1937 i br. 21/1938

44/"Radničke novine", br. 22/1934

45/"Radničke novine", br. 73/1903, str.

46/"Radničke novine", br. 32/1928 g.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or introductory paragraph.

S l o v e n i j a

BROJ PENALHARA IZ ISTOČNE SERBIJE

Main body of faint, illegible text, likely containing a list or detailed entries.

Bottom section of faint, illegible text, possibly a footer or concluding remarks.

U toku ranijih izlaganja napomenuli smo u više mesta da je u toku XIX, a naročito krajem XIX i početkom XX veka bilo iz Istočne Srbije mnogo siromašnih seljaka koji su išli u pešalbu. Ali ni u toku XIX veka, kao ni kasnije, nije bilo nikakvog državnog nadležna, niti nekog drugog tela koje bi vodilo neku evidenciju o kretanju i broju pešalbara. Zbog toga danas možemo u ovom pogledu navoditi samo manje ili više približne cifre do kojih se došlo uglavnom ^{ili} posrednim putem, ^{ili} iz podataka koji su se pojavljivali u radničkoj štampi. Tako je, na primer, J. Petrović isračunavao broj pešalbara iz Istočne Srbije za vreme od 1890-1912 g. prema zvaničnim statističkim podacima o broju otputovanih lica iz zemlje pošto su, kao što je rečeno, do 1912 g. pešalbari iz Istočne Srbije najvećim delom išli na rad u Bugarsku i Rumuniju. Vlasti koje su vodile evidenciju o izdatim putnim ispravama se inostanstvo nisu imale nikakvih uputstava da posebno evidentiraju pešalbare i radi toga se ne može uzeti da su svi oni koji su pre 1912 g. putovali preko granice bili pešalbari. Ovaj autor, analizirajući statističke podatke o broju otputovanih iz zemlje, naročito pažnju pri ovom obredu na činjenicu da se u prolećnim mesecima broj izdatih isprava znatno penje, što je rezultat toga da u ovim mesecima siromašni seljaci vode isprave i odlaze u pešalbu. Tako se, prema podacima iz "Statističkog godišnjaka" za 1907 i 1908 g., koje navodi Petrović, broj otputovanih iz zemlje kreće po mesecima na sledeći način:

	1907	1908
januar	7.242	8.884
februar	10.933	10.654
mart	15.689	17.858
april	21.184	19.759

1907

233

1908

maji 20.434

15.701

juni 13.231

12.807

/u maju i junu 1908 g. nisu izdavane isprave vojnim obveznicima po je safe broj putnih isprava u ovim mesecima tako naglo opao. Iste ove podatke ne predstavljaju u potpunosti broj lica otputovalih iz zemlje, jer su mnogi pešalberi prešli granicu i bez pasoša, ipak je navedeni broj na osnovu svakih podataka, kao i na osnovu drugih aličnih činjenica, skoro da se ukupan broj pešalbara iz Istočne Srbije od 1890 do 1912 g. kreće između 10.000 i 15.000. Očividno je da se ovdje misli samo na pešalbare koji su išli u tuđu zemlju. Od ovog ukupnog broja pešalbara iz Istočne Srbije sa smatra da je samo u Bugarsku odlazilo u pešalbu oko 8000 ljudi/a od toga samo iz pirotskog okruga oko 2000/1/. Mihajlo Avramović ističe smatra da je broj pešalbara iz Istočne Srbije iznosio blizu 15000./2/. i

Medjutim ni smatra da su zaključci Petrovića i Avramovića netačni i da je broj pešalbara iz Istočne Srbije, koju su privremeno svakog prolaza nepažljivo istražio da 1912 godine morao biti znatno veći. Ovo se može videti iz sledećih činjenica: prema statističkim podacima dobijenim od oronkih snaga letara okruga zajedarskog/dakle samo iz istočnog okruga Istočne Srbije/bilo je 1914 godine u pešalbi u Rumuniji: iz areza zaglinskog 1.500 iz areza timočkog 929 iz areza zajedarskog i boljevrčkog zajedno 2.515 ukupno iz celog okruga 5.244/3/.

Kada imamo u vidu dva protekla rata koje je Srbija vodila/1912 i 1913 g./i ljudske žrtve iz tih ratova i kada znamo da je u 1914 g. bilo znatno otežano izdavanje dozvola za odlazak u Rumuniju mladim vojnim obveznicima, onda je jasno da je ovaj broj od 5.244 pešalbara svakako ipod normalnog broja sirmanskih seljaka

koji su pre 1912 g. odlazili iz saveznog okruga na rad u Rumuniju. Dalje, ovde imamo podatke samo za jedan okrug istočne Srbije, i to samo za one pešakare koji su išli u Rumuniju. A kada imamo u vidu da je, prema drugim podacima, samo iz pirotskog okruga išlo oko 1904 godine svake godine 4-5.000 ljudi u pešakare u Rumuniju i kada znamo takođe da je i iz drugih okruga istočne Srbije, niški, vranjski itd., odlazilo pre 1912 g. veliki broj siromašnih seljaka na rad u Rumuniju, - onda nam izgleda verovatno tvrdnja koju navodi Dragiša Lepčević, o koje se goviniše i na drugu mestima, prema kojoj je svake godine pred balkanske ratove išlo iz istočne Srbije u pešakare u Rumuniju oko 30.000 ljudi,

Ali broj od 30.000 ljudi obuhvata samo pešakare koji su odlazili u Rumuniju. Međutim mi smo već ranije videli da je iz mnogih krajeva istočne Srbije veliki broj siromašnih seljaka odlazio početkom XX veka na rad i u Bugarstvu - i zato je ukupan broj pešakara iz istočne Srbije, koji su u toku leta odlazili iz zemlje i pred zimu se vraćali, sigurno oko 1910 do 1912 bio još veći, ali o tome nema tačnih, pa ni približnih podataka. Doduše Dragiša Lepčević je u jednom svom govoru u Narodnoj skupštini/1912/ tvrdio da je u to vreme minimum 80.000 ljudi iz okruga timočkog, krajinskog, vranjskog, pirotskog, niškog i kruševačkog odlazilo svake godine u pešakare u Rumuniju, Bugarstvu, Austrobugarsku itd. /a isti se ovaj broj pojavljivao i u procenama Srpskog poljoprivrednog društva, kao i u jednom članku objavljenom u "Radnička novina" iz 1912 g. //5/, ali mi ne možemo, s obzirom na nedostatak drugih detaljnijih podataka, tvrditi da li je i ukoliko je ovo tvrdjenje realno. U svakom slučaju broj pešakara iz istočne Srbije pre 1914 g. naravno kada se uzmu u obzir i oni siromašni seljaci koji nisu odlazili na rad van granica zemlje, nego su išli u pešakare u pojedine mesta same Srbije, - bio je zaista veliki.

Za koliko da su svi ovi podaci i procene broju pešakara-

re relativni, ipak je sigurno da ove cifre nisu, ova poslednje od 80.000, nisu preterane. Jedan od dokaza da su ovi brojevi stvarni jeste činjenica da je u to vreme, t. j. pred Balkanske ratove, iz mnogih sela Istočne Srbije, odlazio u pešalbu veliki deo suškog stanovništva, tako da su u selima ostajale većinom žene sa decom i starijima, pa su poljske i ostale poslove uglavnom obavljale same žene. Koliko je mnogo ljudi iz Istočne Srbije odlazilo u pešalbu vidi se, na primer, po broju pešalbara same iz jedne opštine iz okoline Pirota, koja se nalazi u ravnicama i čiji seljaci imaju ne samo pravnerno više zemlje nego imaju i daleko bolju i plodniju zemlju nego seljaci u planinskim selima, a koji imaju vinograde, voća, povrća itd. Pa čak i pored svega toga ova opština/radi se o nekadašnjoj ~~XXXX~~ trajanskoj opštini/, imala je 1912 g. 213 pešalbara na svojim 25% domaćinstava, 1/6/. Ova godina nije bila ni po čemu izuzetna, tako da bi se moglo pretpostaviti kao da je u drugia godinama bilo manje pešalbara. Naprotiv ovakvi broj pešalbararbio je normalna pojava. Pa kada je u selima jedne ovakve opštine, čiji su seljaci u odnosu na seljake u planinskim i siromašnim krajevima Istočne Srbije bili u pogledu ekonomskih uslova u delu povij-nijem položaja, - skoro iz svake kuće išao po neki član porodice u pešalbu, onda je razumljivo što je iz ostalih sela, koja se nalaze u siromašnim i neplodnim krajevima bilo još više pešalbara.

radi upoređenja treba ovde navesti primer Mačve, koja važi kao jedna od naših najbogatijih pokrajina, s iz koje je na primer, pred Balkanske ratove svake godine odlazilo u pešalbu u krajeve preko Save, u Srem itd. od 1500-2000 ljudi. U nekoliko sela su u pešalbu odlazili čak i žene. Ovi pešalbari radili su po rudnicima, kao i na imanjima raznih veleposjednika, zapošljavajući se relativno lako, pošto je siromašno stanovništvo iz ovih krajeva u velikom broju odlazilo na rad u Ameriku/7/.

Isto kao što je teško doći do tačnih ili približnih podataka o broju pešalbara iz Istočne Srbije, tako isto i sa vreme od ^{pre 1912 g.}

1918 g. ne sadrži nikakvih podataka u ovom pogledu, jer ni
 posle Prvog svetskog rata nije vodjena nikakva evidencija o broju
 ljudi koji su u pešalbu, iako su pokušavali da pater ankete o
 izdatim poslovima knjižarstva za radnike i privatna domaćinstva,
 koje su izdavale pojedine opštine, svima radnicima, zatim iz eviden-
 cijne koje su vodile ustanove za socijalno osiguranje radnika o
 broju svojih osiguranika, kao i iz izveštaja o broju izdatih povla-
 šćnih karata, koje je izdavala Srpska država za posredovanje
 rada u Beogradu preko Javnih birai rada u zemlji/a koji su obja-
 vljeni u časopisu Socijalni arhiv/. - Bojimo se ovakvih podataka
 o broju pešalbara iz Istočne Srbije, ipak u tome nismo sigurni,
 pošto su opštine izdavale poslovne knjižice skoro svakome ko je
 tražio i privatna domaćinstva i seljake koji kopče nisu išli
 u pešalbu, koji su na osnovu njih samo koristili povlastice u
 vožnji/, i ali je zbog toga što ustanove socijalnog osiguranja
 nisu poseban evidentirale pešalbare, i najviše što su javne birai
 rada mogli izdavati istom radniku u toku jedne godine i više puta
 povlašćene karte, a porok toga pri tome nisu poseban evidentirale
 pešalbare.

Ebog svega ovoga smognuće je navesti tačan broj siroma-
 šnih seljaka Istočne Srbije koji su posle 1918 g. išli u
 pešalbu. Međutim nema razloga da se pretpostavi da se broj pešal-
 bara posle 1918 g. smanjio u odnosu na vreme pre 1914 g. Iako je
 u toku rata od 1912-1918 g. bilo dosta ljudskih žrtva iz ovih
 krajeva, ipak ne, s obzirom na to da su posle Prvog svetskog rata
 našoj zemlji pripojeni delovi koji su davali veliki broj pešalba-
 ra, a koji su ranije bili pod Bugarskom/Serbobosniji i bosiljgradna
 arca/a obzirom da je posle 1918 g. zbog stalnog smanjavanja stan-
 vništva nastupilo dalje usitnjavanje i onako siromašnih porodica,
 i s obzirom na sve veće klasno diferenciranje na selu i sve veće
 osiromašavanje siromašnog i srednjeg seljaka, - može se sa sigurnošću

rači da je broj pešalbara iz Istočne Srbije ne samo ostao isti i posle 1918. g., ~~već se povećao~~ u odnosu na stanje pre 1914. g., nego se u veri su gora i nastala činjenicama čak i znatno povećao. Da je ovaj zaključak realan mogli bi da potvrde fragmentarni podaci o broju pešalbara iz pojedinih pešalbarskih krajeva. Na primer, samo iz kraja Pusta Haba/okolina Leskovca/ dostigao je broj pešalbara u vremenu pred Drugi svetski rat 2.000 ljudi/8/. A slična situacija vladala je i u ostalim krajevima Istočne Srbije.

Kada govorimo o broju pešalbara iz Istočne Srbije, treba usred i u najkraćim potezima dodirnuti i pitanje broja pešalbara iz Makedonije, kao tipične potrajine naše zemlje u pogledu masovne pojave pešalbarstva. Rastko Purio smatra da je broj pešalbara iz Makedonije, podrazumevajući pod pešalberima seljake koji rade van svojih domova, a vezani su sa selo tučom i imanjem, iznosio u poslednjim godinama pred Drugi svetski rat oko 64.000/9/. Ovome broju treba dodati i oko 50.000 siromašnih seljaka koji su radili u fabrikama duvana ili monopolijskim duvanima u blizini svojih sela, iako ih Purio ne smatra pešalberima/10/. Tako vidimo da su preko 100.000 seljaka iz Makedonije morali na ovaj ili onaj način da traže posla van svojih kuća i van svojih sela da bi mogli da se prehrane, pošto im ovo nisu mogli obezbediti njihovi mali i siromašni posedi. I najvažnije, da bi ova situacija bila potpuna, treba dopuniti ove nepoznate i time da su već u toku, a naređite krajem XIX i početkom XX veka mnogi siromašni seljaci iz Makedonije, boreći se za parče hleba i bežeći od zulume turskih vlasti i feudalne eksploatacije koja je još uvek vladala u tom vremenu u Turčkoj otkrili u pešalbu u Americu i retko se otuda vraćali, već su se tako ustvari otklinali zauvek. Rastko Purio navodi, na primer, da je naročito od 1890-1930 g. iz Makedonije otišle mnogo pešalbara u Americu, tako da ih je 1937 g. tamo bilo sa članovima porodica

bilo oko 60.000./11/

Rezume se da nije Makedonija bila jedina pokrajina naše države iz koje je odlazio tako veliki broj siromašnih seljaka u Ameriku i druge prekomorske zemlje. I pre svjetskog rata od 1914-1918 g., a tako isto i posle, zbog teških ekonomskih uslova života, zbog nedostatka obradive zemlje i zbog neredene agrarne reforme, kao i zbog nemogućnosti zaposlenja u samoj našoj zemlji, veliki broj siromašnih seljaka, i to pre svega iz Like, Dalmacije, Crne Gore i drugih pokrajina napuštao je ovaj zemljiš i išao na rad u razne evropske i vanevropske zemlje. Ovoj odlazak na rad u pešalbu, pretverao se ili odmah ili kasnije u pravu i definitivno iseljenuje iz zemlje. ~~...~~

Pored toga, prema statističkim podacima koji su dosad objavljeni, vidimo, na primer, da se samo posle Prvog svetskog rata, i to do 1931 g., iz Jugoslavije u pravom smislu reči direktno iseljavalo godišnje po 30-40.000 lica/a od ovoga broja je 2/3 dolazilo na Ameriku./12/. Prema drugim podacima, koji uglavnom odnose varuju onima koje smo gore naveli, iselilo se iz Jugoslavije u vreme od 1927 do 1935 g. u evropske zemlje 109.772 lica, a u vanevropske zemlje u vremenu od 1927 do 1935 g. otisnulo se 140.525 lica./13/. Kao rezultat svega ovoga vidimo da je ogroman broj našeg siromašnog stanovništva se gale bio decenijama prinudjen da napušta definitivno svoju domovinu, da bi se mogao izdržati, što je dovelo do toga da se veliki broj ovih naših iseljenika nalazi danas rasut gotovo po svim evropskim i vanevropskim zemljama, a najviše ih je u Sjedinjenim Američkim Državama/preko 700.000/. Tako ustvari iznosi 1/13 od ukupnog broja stanovništva naše države živi stalno u inostranstvu u svojstvu iseljenika./15/.

Primećba:

1/Jelanko Petrović, Pešalberi, str. 4, 5 i 28

- 2/Mihajlo Avramović, Srpski radnici, str. 3
- 3/Dimitrije Turović, Rad socijalističkog parlamenta na Timoku, 1914, str. 12
- 4/"Radničke novine" br. 28/1904 g.; br. 112/1907, br. 126, 127 i 128/1912 g.
- 5/"Radničke novine", br. 126, 127 i 128/1912 i br. 55/1912 g.
- 6/Jelanko Petrović, Pešalbari, str. 21
- 7/Slavoljub Panić, Mačvanaki pešalbari, 1912 g.
- 8/Sergije Dimitrijević, Socijalna struktura sela i agrarna reforma u leskovačkom okrugu, str. 7
- 9/Rastko Purić, Analiza i nastav radništva i radnog tržišta Južne Srbije /"Socijalni arhiv", br. 5-6/1939/
- 10/Vid Ohređević, Selo Južne Srbije u stvarnosti i književnosti/Zbornik "Selo i seljaštvo"/ 1937, str. 129
- 11/Rastko Purić, Radnički Jug, str. 111
- 12/Maksim Goranović, Seljaci i zemlja, 1938, str. 78
- 13/Dr Teofil Ristić, Borba za zemlju i naša agrarna reforma, 1938, str. 82
- 14/Potpuno je pogrešno, reakcionarno i lišeno svake osnove tvrdjenje Dušana Jeremića da među iseljenicima u prekomorskim zemljama ima i takvih čijem iseljavanju nije razlog ekonomska beda, što on zaključuje iz činjenice da je 1926 g. od 15.726 emigranata iz Jugoslavije oko 6.449 bilo sa "inatkom u domovini". Većina ovih ljudi, kako on kaže, zavedena je pričama agenata i fantastičnim prikazivanjem mogućnosti zarade u prekomorskim zemljama. Ovo je strogo netačno, jer prinude u statističkim podacima "sa inatkom u domovini" ogromna delom znače utvrditi minijaturni posed na kome siromašni seljaci nikako ne mogu da opstane, niti pak mogu da nađu hlaba i zaposlenja u samoj zemlji, i to je ono, a ne priče agenata, što ih gura da idu na rad svuda gde mogu naći sredstava za život, pa i u prekomorske zemlje. /Dušan Jeremić, O problemu emigracije i imigracije, 1928 g., str. 76/ Slična tvrdjenja se mogu naći i u knjizi Ljubomira St. Kosiera, /Srbi, Hrvati i Slovenci u Americi, 1925 g. str. 196 i 197/.
- 15/Božidar Purić, Naši iseljenici, 1929, str. 7-8

... i ...
 ...
Ekonomsko-društveni značaj preambularstva za istočnu Srbiju
 ... i za druge krajeve u kojima se ono javlja ...

1/ Socijalno diferenciranje među pešalbarima

Kao što je već ranije na jednom mestu u toku ovih izlaganja podvučeno, pojava pešalbarstva je uslovljena društveno-ekonomskim prilikama u jednoj pokrajini, a nisu društveno-ekonomske prilike u dotičnoj pokrajini uslovljene pojavom pešalbarstva. Ali treba u vezi sa ovim napomenuti da i pešalbarstvo, kad se već pojavilo, vrši sa svoje strane izvestan uticaj na privredni i društveni rasvitak u onim krajevima odakle ljudi već niz godina i decenija odlaze u pešalbu. Mi ćemo pomenuti samo izvesne najosnovnije momente u vezi sa uticajem koji pojava pešalbarstva vrši na život i privredne prilike u krajevima u kojima se javlja.

Kao prvo i najvažnije u svemu ovome nameće se sledeće pitanje: Da li siromašni seljaci koji, kako znamo, idu u pešalbu da bi mogli sebi da obezbede izvesne prihode koji su im neophodni da bi mogli prehraniti sebe i svoje porodice, - posle pešalbarstva u toku kraćeg ili dužeg niza godina uspevaju da barem koliko-toliko poboljšaju svoje materijalne prilike, da, na primer, dokupe neku parcelu zemlje i tako prošire svoj mali posed, ili da na neki drugi način/otvranjem kakve radnje, trgovine itd./oslobode sebe mušnog i tegobnog života u pešalbi? Da li se primeduje kakvo, makar i malo poboljšanje u životnom standardu porodica siromašnih seljaka posle kraćeg ili dužeg vremena koje su njih članovi ovih porodica preveli u pešalbi?

Prva i najelementarnija želja pešalbara je da prošire svoje imanje do te mere da se sa istoga mogu ishraniti. Zato svi oni nastoje da uz krajnju štedljivost i odricanje od zadovoljavanja najosnovnijih potreba odvoje izvesnu sumu novaca i dokupe neki komad zemlje. U toku XIX i početkom XX veka neke pešalbarske porodice su, na primer, u okolini Pirota, naročito ako su imale

Više odraslih muških članova koji su mogli ići u pešalbu, - upravo to je da kupovinom novih parcela u izvesnoj mjeri prošire svoje posede. Neki od njih su povećale svoje imanje do te mere da članovi ovih porodica nisu više morali ići u pešalbu. Ali ovo su bili retki slučajevi. Naš ovdje, u okolini Pirota, kao što smo već ranije istakli, želja mnogih pešalbara, koje je došla do izražaja krajem XIX i početkom XX veka, kada su oni relativno dobro zaradivali, - da kupuju makar i najmanje parcele zemlje, s jedne strane - i stvarna oskudica u zemlji, čija se površina nisu mogle povećavati dok se stanovništvo brzo množilo, - s druge strane, doveli su do toga da je cena zemlji nevarovatno brzo skakala i tako su je teško mogli kupovati i bogatiji seljaci, a kamoli siromašni pešalbari. Tako su ovdje pešalbari u nekoj vrsti međusobne utakmice u kupovanju zemlje doveli do toga da su ustvari sve teže mogli doći i do najmanjih parcela.

Razume se, kao što smo već ranije izričito naglašavali, broj ovih seljaka koji su prihodima od pešalbe uspjeli da kupuju nove parcele zemlje i povećavaju svoj posjed bio je i među pešalbarima iz okolina Pirota, kao i među pešalbarima ostalih krajeva Istočne Srbije, relativno mali. To su često bili seljaci koji su već imali nešto više zemlje, na kojoj se, istina, nisu mogli ishraniti u toku cele godine, ali su ipak imali mogućnosti da, dokupivši nešto malo brane, bez mnogo napora dođu do nove žetve. A pored toga ovi seljaci su živeli u porodičnim zajednicama koje su imale veći broj odraslih članova koji su mogli ići u pešalbu i koji su svi zajedno donosili otuda znatno veće sume nego što su mogli doneti inokosni seljaci. Inače, kao što je rečeno, najveći broj pešalbara odlazio je na rad da bi mogao da se prehrani do nove žetve. Nikakvih bitnih poboljšanja u uslovima života pešalbara i njihovih porodica kroz dugi niz godina nije bilo. Sve ono što su odrasli muški članovi zaradili u toku jedne sezone, to bi se

u toku zime potrošila se ishrana i odevenje, pašio porok i podmirili drugi najvažniji troškovi i sproleđa su pešalbari opet zaradili na rad u tuđinu. Bilo je, doduše, slučajeva da su neki pešalbari, i to posebno oni koji su radili kao sidarski radnici, u vremenu do 1929 i 1930 g., kada su zaradjivali više nego kasnije, u nemogućnosti da kupe zemlju, jer nisu sa ovo imali dovoljno novaca, osigurali kuće koje su spolja izgledale pristojno, ali su unutra bile prazne i siromašne kao što su bile kuće i svih ostalih seljaka. I tako je u svima pešalbarskim selima bilo uvek isto siromaštvo i beda i ni po čemu se nije posnevalo da su u svrhu od tih sela uocilo godišnje na stotine hiljada dinara: novac koji su pešalbari donosili najvećim delom se utrošio u toku zime na podmirivanje najvažnijih potreba pešalbara i njihovih porodica, i to najviše na ishranu.

Nadajmo se ^{ne} možemo govoriti o poboljšanju životnog standarda i posebno o poboljšanju materijalnih uslova života pešalbara gladanih u masi, iako ipak, ako posmatramo ta i tamo pojedine pešalbare, slučajeva da su se u izvesnim grupama pešalbara i pod izvesnim uslovima neki od njih, iako u vrlo malom broju, u materijalnom pogledu nadigli iznad ostalih svojih drugova. Iako smo već ranije videli da, na primer, među pešalbarima iz Istočne Srbije neki devotljiviji i okretniji seljaci vremenom steknu vaze među poslođavcima, upoznaju prilike i nauče jezik zemlje u kojoj rade /na primer, kod pešalbara u Rumuniji i Bugarskoj, kao i ranije u Turškoj/ i oni već postaju dragoceni i vođe pešalbarskih družina. Oni tako dolaze u mogućnost da zarade znatno više nego drugi pešalbari. Ili pak postaju majstori i preduzimači koji prethode družinama sidarskih radnika, raspolažu postepeno sve većim sumama novaca i zbog svaga toga uživaju kod poslovnih ljudi veći kredit i poverenje nego obični pešalbari. Poneki od ovih sidarskih majstora i preduzimača postupno preduvaju svoja gotovina i obis poslova, tako

da se nekada u manjoj ili većoj mjeri i obogate. Na ovakve ljude nailazimo najčešće među pešalbarima iz Orma brve. Među njima ima ljudi koji su i pre Balkanskih ratova, a naročito prije Prvog svjetskog rata postali preduzimači velikog stila, koji imaju svoje kuće po većim mestima, imaju svoje automobile i sa pešalbarima imaju same tolike veze što su nekada i sami to bili i što sada primaju na rad ove ljude prilikom izvođenja raznih poslova, povećavajući pomoću njih i dalje svoja bogatstva. Ovi nekadašnji pešalbari, koji su svojom snalažljivošću, okretnošću, svojim nabijanjama i podvalama svake vrste na račun pešalbara, vrlo često na račun svojih najbližih komšija, seljaka i rođaka koji su radili u njihovim družinama, uspeli da se obogate, postaju sada eksploatatori pešalbara koji kod njih rade, i te eksploatatori ništa manje surovi i okrutni nego ostali kapitalisti koji su nekada i njih same eksploatisali.

Iznadja običnih pešalbara i onih koji su postali veliki preduzimači i bogataši ima još nekoliko vrsta manjih posrednika i preduzimača. To su oni pešalbari koji od velikih preduzimača uzimaju u rad same pojedine poslove, na primer, na nekoj gradjevini, koje će zatim izvesti sa svojim radnicima. Ovi ljudi ne moraju raspolagati sa većim sumama novca, jer oni dobijaju materijal i sve ostalo što je potrebno za rad od glavnog preduzimača, ali u svakom slučaju oni su ipak okretaniji i otresitiji, sa više inicijative i poslovne smelosti i sa manje moralnih skrupula nego ostali pešalbari i zato uspevaju da na ovaj način dođu do većih zarada. Na sličan niz posrednika nailazimo izmeđ ciglarskih radnika, o kojima smo već ranije opširno govorili. Ovi posrednici, koji svakog proleća u selima obrazuju družine ciglarskih radnika i vođe ih na posao, preuzimajući od sopstvenika ciglane ili od velikih zakupaca ovih ciglana u sklad izrada cigalja, crepa itd., uspevaju da zarade znatne sume novca. Tako ^{su} mnogi od njih iznadja Prvog i Drugog svjetskog rata samo u toku jedne sezone uspevali da zarade od 20-30.000 dinara. Tako isto znatne sume novca zaradjivali su i oni posrednici koji

su sproleđa skupljali velike grupe ciglarских radnika i vodili ih na pojedine ciglane, na kojima su vlasnici tih ciglane ili zakupci istih ugovorili ^{sa njima} detaljnije uslove rada.

Na sličnu situaciju ~~ima~~ gde se pojavljaju različite u imovinskom i socijalnom pogledu, gde se pojedini pečalbari postupno pretvaraju prvo u neku vrstu posrednika između ostalih pečalbara i poslodavaca, a vremenom postaju i pravi poslodavci i preduzimači, nalazeimo i kod ostalih vrsta pečalbara. Pojedini pečalbari se izdvajaju između ostalih seljaka, uglavnom nekvalifikovanih radnika, i to se izdvajaju svojim dobrim poznavanjem zanata, umješću i okretnošću, i postaju paliri, nadzornici i t. sl., tako da im poslodavci poveravaju u početku nadzor nad radom ostalih pečalbara, njihovih drugova. Tako oni počinju zaradjivati više nego ostali siromašni seljaci. Pošto su ovi ljudi već dobro savladali odgovarajući posao i pošto im kroz izvesno duže ili kraće vreme pođe za rukom da uštede izvesne sume novca, oni obično pre ili posle počinju obrazovati pečalbarske družine, preuzimaju izvođenje u početku manjih a zatim i većih sidarskih i sličnih poslova i na taj način se počinju u ekonomskom pogledu izdizati iznad ostalih pečalbara. Ukoliko ne stvaraju pečalbarske družine u užem smislu /kao što je to slučaj sa sidarskim majstorima/- oni postaju posrednici u angažovanju i dovodjenju radnika na razne crepane, ciglane itd. ili su još ranije, naročito u toku XIX veka, kao što je u toku prethodnih izlaganja pokazano, obrazovali manje ili veće družine poljoprivrednih radnika i vodili ih u B. garsku, Rumuniju itd. Slične pojave smo već nabeležili i kod pečalbara koji se bave lončarskim zanatom, gde smo videli da pojedini majstori, vlasnici lončarskih radionica, uspevaju da se na račun svojih šegrta i ka fi postupno obogate i manje ili više uzdignu iznad ostalih pečalbara.

Tako, dakle, kod svih kategorija pečalbara, u raznim eta-

pona kroz koje je prolazilo pešalbarstvo istočne Srbije, zapažamo da se među pešalbarima u različitim uslovima i u različitim formama javlja diferenciranje u socijalnom i u ekonomskom pogledu, koje gaunxi dovodi do toga da se pojedini pešalbari vremenom izdvajaju iz redova ostalih siromašnih seljaka, postaju preduzimači koji izvode banje ili vode poslove, postupno se bogate i obično napuštaju svoja sela/ovim ukoliko se, dokupivši imanje, se posvete savim zemljoposeljstvu/. Oni pešalbari koji su uspjeli da se otrgnu od bede i nemštine, kao što smo videli, po pravilu nastavljaju da se bave i dalje ovim vrstama poslova koje su i sami radili dok su morali ići u pešalbu, i koriti se na svoju ruku, a kao što su oni sada postali preduzimači, koji raspolazu manjim ili većim kapitalom i zaposijavaju pri izvođenju raznih radova na pojedinaim gradjevinama, na ciglanama itd. Mnogo pešalbara i eksploatacijskih isto onako kao što su nekada i sami bili eksploataciji.

U vezi sa ovim izlaganjima treba ponovo podvući da samo jednom malom broju pešalbara, u odnosu na sve ostale, siromašne seljake, polazi sa rukom da se tako ekonomski podigne, i da ne mora ići u pešalbu, nego da može živeti od rada na svom imanju u selu ili da nekog zanata koji bi obavljao nezavisno od drugih poslodavaca, a među ovima još manji broj uspeva da se obogati i da iz redova siromašne sirotinje pređe u kapitaliste i eksploatactore. Najveći broj pešalbara osuđen je, međjutim, da se stalno, tako to jasno označava i sam koren od reči pešalbar/pešal = tuga, žalost, jad/, zlopoti i bori sa oskudicom i sa bedom, da stalno iz godine u godinu odlazi na ruz daleko od svoga mesta, da bi tako mogao da iznami svoju porodicu.

2/Orientisnije pešalbara u pravcu izvesnih poslova i zanimanja

Činjenica da veliki broj siromašnih seljaka iz južnog kraja dugi niz godina odlazi u pešalbu i tamo se bavi uglavnom

jednina istim poslovima dovodi do toga da se većina seljaka pešalbara iz toga kraja u njima stalno i sve više usavršava i u neku ruku specijalizira. Pošto se obično na dotičnim poslovima u izvrsnim kraćim ili dužim vremenskim periodima zaradjivalo relativno dobro u odnosu na druge vrste zanimanja i pošto su siromašni svet napela u izvrsnoj mjeri privlačio da radi baš te poslove, dobija juđi tako unakoliko lakše mogućnosti zaposlanja, - ba su se i mladji seljaci koji su tek polazili u pešalbu, ispuđi na primetno/strijih pešalbara, odevali pojedina vremenom poslove i zanate koji su se od strane pešalbara iz njihovog kraja najviše upražnjavali. Tako u selima u okolini Pirota, u Crnoj Travi i drugim mestima nailazimo na veliki broj sidarskih majstora i sidarskih radnika, u selima Lužnice, zatim u okolini Beke Palanke i Vršotince vidimo veliki broj ciglarskih radnika, u selima oko Pirota i u Zaplanju veliki broj lončara, takodje u Zaplanju veliki broj mlatarđija itd. ~~Korist~~

U vezi sa ovim vidimo da su državne vlasti u nekim tipično pešalbarskim krajevima Istočne Srbije, na traženja nekih pešalbara, a sa ciljem da u izvrsnoj mjeri olakšaju teške uslove života siromašnih seljaka i da im omogućie nalazjenje posla, koji bi bio nešto bolje plaćen nego posao nekvalifikovanih radnika, - otvarale razne stručne škole ili kraće tečajeve na kojima su siromašni seljaci iz dotičnog kraja učili pojedine zanate koje su obavljali sa vremenom bavljajući u pešalbi. Tako vidimo da je pre 1941 g. u Crnoj Travi postojala Gradjevinako-tehnička škola u kojoj je učenje trajalo 6 godina. Ovdje se učilo u prvom redu sidarstvo, a zatim i izvođenje betonskih, gipsanih i fasadarskih radova i ostalo što je bilo u vezi sa gradjevinarstvom. Ovi seljaci koji savršie ovu školu postaju dobri i sposobni gradjevinarski majstori, polirni itd. Takodje nailazimo u Knjaževcu, u čijoj bližoj i daljoj okolini ima dosta radnika, na jednu rudarsku školu koja je bila osnovana oko 1930 g. U ova školu primani su rudarski radnici koji su proveli

najmanje 4 godine kao kopači u rudnicima. Rudari koji bi svršili ovu školu mogli su da budu nadzorne osoblje u rudnicima. Pošto je bilo obavezno stanovanje u školama interesata za vreme školovanja, koje je trajalo 3 godine, za koje vreme je svaki pitomac morao plaćati po 500 dinara mesečno, razumljivo je da pedagozi, rudarski radnici, nisu mogli o svom trošku pohađati ovu školu. Njih su u istu slali pojedini državni, a tako isto i privatni rudnici i ne njih plaćali sve troškove, da bi na taj način sebi obezbedili kvalifikovano nadzorno i stručno osoblje. Radnici koji su se na ovaj način školovali davali su obevnu da će po svršetku škole provesti na radu u rudniku, koji je snosio troškove njihovog školovanja, najmanje po 6 godina.

Pored škole o kojima smo dosad govorili, u pešbarškim krajevima Istočne Srbije održavani su i povremeni tečajevi kao što je, na primer, u jednom selu u lašniškom okrugu, odakle ima dosta zidarskih radnika, bio preko zime 1938 g. održan tromesečni zidarski i klesarski kurs, koji je organizovao Zavod za unapređenje zanatstva i trgovine u Beogradu. Isti Zavod organizovao je sličan kurs i u Pirotu u toku zime 1939/40, koji je bio dobro posećen od seljaka iz obližnjih sela, iz kojih je inače bilo dosta zidarskih radnika. Tako isto je u Pirotu održano nekoliko uspešnih kurseva za isradu fine gručarije, koje su posećivali lončari iz okolnih sela. Ovi kursevi su bili organizovani da bi lončarski majstori mogli da nauče i savladaju ovu vrstu gručarije i da bi što uspešni je mogli da se bore protiv konkurencije lončara iz Bugarske, koji su bili počeli avansom ove robe u naše krajeve, da potisnuju naše lončare sa domaćeg, a tako isto i sa stranog tržišta. Za ove kurseve bio je poslat stručnjak iz Ministarstva trgovine i industrije iz Beograda.

3/Prelazak siromašnih seljaka u gradske i industrijske centre

Iako je na privredni život i ekonomske prilike sredine iz koje mnogi siromašni seljaci odlaze u pećalbu bilo od interesa prikazati gornje pojave u vezi sa orijentisanjem pećalbara u pravcu usavršavanja i storo specijalizacije u pojedinim vrstama poljovne, zanatske i druge, koje oni obavljaju sa vremenom održavanja u pećalbi, ipak je zanimljivije izneti i druge interesantne pojave koje se manifestuju u ekonomskom i društvenom životu pojedinih siromašnih krajeva u vezi sa pećalbarstvom. Ovdje naročito treba ukazati na izvesne pojave koje se najčešće kod siromašnih seljaka specijalno u pećalbarskim krajevima i koje se ogledaju u tendenciji pećalbara da danas-sutra napuste svoja sela i pređu u varoši i uopšte u gradske i industrijske centre.

Mnogi siromašni seljaci, koji su godinama svake proleće odlazili u pećalbu i svake jeseni se vraćali svojim kućama da bi preko sira na svojom porodičnom poslu, ono što su u toku letnjih meseci zaradili, dolazili su na pomisao, rađajući završnu pećalbu u pojedinim gradovima i posmatrajući život radnika u tim gradovima, da se jednostavno i sami sa svojim porodičanstvom definitivno presele u gradove. Na ovo su se utoliko pre mogli odlučiti oni pećalbari koji su imali vrlo male posede, na kojima se uopšte nisu mogli prehraniti i na kojima ni u kom slučaju ne bi mogli živeti ako ne bi permanentno odlazili u pećalbu. Kao što znamo, svakog slučaj je ustvari bio sa najvećim delom pećalbara iz istočne Srbije, kao i iz drugih pokrajina u kojima je bilo pećalbara. Tako je poznato da su u toku III veka, i to naročito posle 1878 g., kao i početkom XX veka, gradovi u Srbiji imali znatan priliv stanovništva sa sela, a najveći deo ovih najvećim delom stanovnika bili su siromašni se-

seljaci, najviše koji su dobili neki manji odlazak u pešaku ili su, radeći neprestano u pojedinim varošima, stekli neko manje ili više stalno zaposlenje, upoznali se i zadržali u istovrsnoj mjeri na gradinom u kojoj su radili i tako najzad odlučili da se sa svojim porodičnom potpuno presele tamo gde stvari najviše svojih. Prilikom prelaska u gradove i definitivnog napuštanja sela pešakari bi predavali ono malo nepokretnosti, njive i kuću, kao i ostatak inventar i stoku i nastojali bi da novcem koji se taj način dobija kupe neku kućicu u mestu u koje dolaze. Siromašni seljaci su najviše voljeli, ako su baš morali da napuštaju sela, i da se preseljavaju u pojedine gradove, da predaju u one mesta koja su najbliža njihovim selima. Oni u tom slučaju nisu predavali sve svoje imanje, nego su obično nešto od imanja zadržavali i davali ga u zakup, nepoliceu ili ga sami obrađivali, ako im je bilo blizu grada u koji su se preselili. Na ovaj način su se nekoliko obezbedjivali od nezaposlenosti i drugih teškoća kojima su bili izloženi ostali industrijski radnici u gradovima. Ali ako im to ne bi bilo moguće, ako ne bi mogli da se zaposle u obližnjim gradovima, onda su odlazili i u udaljenija mesta, napuštajući pri tom uglavnom potpuno dalje vezu sa svojim selom.

Ovaj proces bežanja siromašnih seljaka sa sela u gradove odvijao se do 1878 g. prilično sporo. U gradovima je do tog vremena bilo razvijeno zanatstvo, ali su pešakari uglavnom slabo mogli naći posla kod pojedinih zanatskih majstora. Industrija se u Srbiji u to vreme sporo razvijala i nije mogla primiti i zaposliti siromašne seljake iz pojedinih krajeva Srbije, tako da su mnogi od njih morali ići u pešaku u ondašnju Tursku, Bugarsku, Rumuniju itd. Tek od 1878 g., posle Berlinskog kongresa, kada je u Srbiju počeo brzo prodirati kapitalizam iz Austro-Ugarske i iz drugih zemalja srednje i zapadne Evrope, kada su se u Srbiji počele podizati železničke pruge, izgrađivati bolji putevi itd., onda se uporedo

se tim počelo življe razvijati i industrija i rudarstvo, što je dovelo do potrebe za većim brojem radnika. Tako se na kraju XIX i početkom XX veka osatio snažan val protiv seoskog stanovništva u gradove nego što je to bio slučaj ranije. Ovaj proces bio je naročito živ počev od 1903 g. pa do 1912, odnosno do 1914, a naglo se bržim ili sporijim tempom i počeo Prvog svjetskog rata.

Kada posmatramo opšte ekonomske uslove iz kojih proizilazi pojava pašalbarstva i kada imamo u vidu da bi oni pašalbari koji ne jedva te jade nastavljaју kraj a krajem u svojim selima, živeli u gradovima/jettinije kada bi bili zajedno sa svojim porodicama, onda bi nam moglo izgledati prirodno, ako bi svi siromašni seljaci, a ne samo najsiromašniji broj od njih, nastojali da se što pre otisnu od sela i da se zaposle u gradovima i industrijskim centrima, pošto, kako vidimo, u svojim selima nemaju ni one najelementarnije uslove da bi tamo mogli da opstane, nego ih za selo vesnije samo kuća i neke siromašne parcele zemlje. Ovdotoliko pre kada znamo da je za najveći broj pašalbara posao koji obavljaju u gradovima za vreme pašalbe glavna i vrlo česta i jedina ekonomska osnovica njihovog samog opstanka. Pa ipak nisu svi siromašni seljaci koji su se isključivo, ili skoro isključivo izdržavali prihodom od pašalbe, od raznih poslova i zanata koje su obavljali u gradovima, napuštali svoja sela da bi se sa svojim porodicama nastanili u gradovima. Islenko Petrovič, govoreći u ovom problemu, navodi kao jedan od uzroka što su seljaci alato prelezili u varoši konservativna priroda seljaka i njegove navike da živi u istom sastavu iz sredini i na isti način kakn su i njegovi stari ljudi. Ovu konservativnu prirodu seljaka su po njemu naročito podržavale žene. Kao drugi uzrok iste pojave pomenuti autor navodi konservativnu prirodu ženskog društva i naročito seljaka, kao i averzija ženskog društva prema seljaku upravo da se odeje drugim zanimanjima gdje su uslovi rada drugojačiji nego što su u poljoprivredi. Zato seljak

preko ovih sužori, teško može da podnese rad i disciplinu u fabri-
kama. I dalje, pošto su seljaci vezani za zemlju i kuću koju imaju
i neka ova nisu u stanju da rade preko cele godine u fabrici ili
rudniku, jer bi morali da napuste imanje. Tako su zbog svega ovoga
stomatinski seljaci iz Istočne Srbije, po mišljenju ovog autora,
odlazili u pešalbu čak u Rumuniju i tamo radili kao poljoprivred-
ni radnici, iako bi inače u domaćoj fabrici toliko isto i više
zaradili^{1/}.

Svi ovi uzroci koji je naveo Petrović, objašnjavaju zašto
zašto seljaci, azevši u celini, slabo prelaze u varoši i industrijske
krajeve, teško mogu da opstane. Konservativna priroda seljaka veže
je seljake za svoje i zemlju i ne dozvoljava im da prelaze u gra-
dove kao i da se oduju drugim zanimanjima u kojima uslovi rada
nisu isti kao u zemljoradnji, - samo dole dok imaju ekonomskih u-
slava sa kakav-takav život u selu. Ali čim seljaci nemaju dovolj-
no zemlje da bi na njoj mogli izdržati sebe i svoje porodice,
jako je da moraju naći načine da nadoknade manjkove na svom
gospodarstvu. Oni traže posla i zarade u samom selu i okolini i kada
tu ne mogu da se svi zaposle onda idu na rad i u udaljene krajeve
u druge zemlje itd, napuštajući sa 6-7 meseci, a nekad i za duže
period svoje selo i nikakva konservativna priroda seljaka i seli-
kova ih ne može da ih zadrži u selu. Oni odlaze u pešalbu da
bi se mogli prehraniti i tamo rade u prvom redu one poslove na
koje su već ranije navikli i u kojima su višnji, ali ako takve
poslove ne mogu svi da nađu, onda rade svaki posao na kome se
nešto može zaraditi. Zapošljavaju se i u fabricama, i u rudnicima
itd., i kao i ostali radnici, moraju, naravno nemogućinom i opasno-
šću da im porodice ostane bez blaga, podnositi i rad i disciplinu
koje vladaju u preduzećima ovakve vrste.

Tako isto nije tačno ni to da su se seljaci iz Istočne
Srbije odlazili u pešalbu u Rumuniju i tamo radili kao polje-

privredni radnici zbog toga što bi im bilo nezgodno i nezgodno da rade preko cele godine ili samo na duže vreme u fabrici ili rudniku? Autor svakako misli da im je ovo nezgodno zbog toga što se u tom slučaju ne bi mogli posvetiti obradi zemlje. A ustvari siromašni seljaci su u pešalbu išli od proljeća pa sve do duboke jeseni, dakle već u vreme poljoprivrednih radova, kada one male zemlje obrade i priboru letima njihovih žena i deca zajedno sa već ostarelima članovima porodice koji više ne idu u pešalbu. I dalje autor, kako smo videli, tvrdi da bi oni u domaćim fabricama mogli zaraditi isto toliko, pa i više nego što zarade u pešalbi kao poljoprivredni radnici, ali da oni ipak odlaze na rad u strane zemlje, tobože zbog toga što im je nezgodno i nezgodno da stalno rade u fabricama ili rudnicima usvojivši zemlju. Isto se autor ograđuje nekoliko tina što kaže da fabrike radije primaju na posao neseljake, koji stalno ostaju na radu, nego seljake koje moraju stalno iznove da obučavaju, počto pojedine grupe od njih u toku letnjih meseci napuštaju posao i kasnije se opet vraćaju itd. - ipak ostaje netačno i nedokazano tvrdnja autora da su siromašni seljaci iz Istočne Srbije odlazili na rad u Rumuniju zato što nisu želali da celu godinu ili na duže vreme rade u domaćim fabricama i rudnicima. Kao što smo ranije videli, siromašni seljaci bi se radije zaposlili negde bliže svojoj kući, pa bilo to u fabrici, rudniku itd. samo da bi mogli biti u vezi sa svojom porodicom i to malo izvanje što imaju na selu, kao što ovo znate i čine gde god im je to moguće. To smo već u toku ranijih izlaganja i pokazali na više primera, govoreći o pešalbarima u Istočnoj Srbiji. Kadimta mnogi od siromašnih seljaka, zapravo najveći deo od njih nije mogao u toku XIX i početkom XX veka, sve do Prvog svetskog rata, da se zaposli u samoj Srbiji u pojedinaim fabricama i rudnicima presto zbog toga što je industrija bila vrlo slabo razvijena, a rudarstvo isto tako, i one male primitivnih i po svemu

kapacitatu vrlo skromnih rudarskih i industrijskih preduzeća, koliko ih je imala Srbija do 1914 g., nije moglo da primi i zaposli veliki broj siromašnih seljaka iz Istočne Srbije i tako su svi zbog toga, a ne iz razloga koje navodi Petrović, morali da idu u pešalbu u razne krajeve ondašnje Bugarske, Rumunije itd.

Ako posmatramo dalje pitanje zašto su se siromašni seljaci, koji su na svojim malim posediima mogli opstati jedino blagodarći prihodima koje su donosili iz pešalbe, teško odlučivali da pređu u gradove i da tamo traže nove mogućnosti za život, vidjećemo da i ka-nije, kada je došlo do stvaranja kraljevine SHS, kada je, dakle, stvorena jedna mnogo veća privredna celina i mnogo veće tržište radne snage nego što je to bila Srbija do 1914 g., i kada se i u samoj Srbiji počela u većoj mjeri razvijati industrija, rudarstvo itd., - siromašni seljaci pešalbari razumno u malom broju prelaze u varoši. Razume se ne, može se reći da nije bilo bekstva sa sela u gradove, bilo je, apsolutno uzeti, dosta siromašnih seljaka koji su napustili svoja sela, prodali malo imanja što su imali i definitivno se nastanili u gradskim i industrijskim centrima ondašnje Jugoslavije. Ali ipak je broj ovih ljudi bio relativno mali u odnosu na ogromne mase pauperiziranih seljaka koje su i dalje morale živjeti na selu, izdržavajući se najvećim delom prihodima koje su doneli iz pešalbe. Zašto su svi ovi seljaci i dalje ostajali u selu uprkos trajnoj oskudici i bedi koju su tako trpeli i zašto nisu pokušali da dovedu i svoje porodice onamo gde su zaradjivali svoja osnovna i čisto jedina sredstva za život? Jasno je da se ni sada, posle Prvog svetskog rata, kada su siromašni seljaci Istočne Srbije naselili posle u okviru novoosnovane Jugoslavije, a ne u stranim zemljama, ne radi kako tvrdi Petrović, o konzervativnoj prirodi seljaka, o tome da oni ne mogu da podnesu rad i disciplinu u fabrikama i rudnicima, jer su, na pred budi rečeno, sada posle 1918

g. mnogi od njih već radili u raznim rudarstima i industrijskim preduzećima, - nego se radi uprave o tome da su se siromašni seljaci i pedalarji trudili da definitivno napuste svoje domove u selu, svoj krov nad glavom i svoje zemlje i stoke što su tada imali, i da pređu u gradove bojaći se nezaposlenosti i nepiznosti i neznanosti koja su tada izloženi, naročito u pogledu nainjanja stalnog zaposlenja. Siromašni seljaci su, odlazeći u pedalarju u razne manje ili veće gradove naše zemlje, bili svedoci ogromnih životnih teškoća i bede kojim su bili izloženi gradski radnici kada su gušili paze i bukvalno ostajali na ulici, a vrlo često su i sami na svojoj koži osutili sve ove teškoće. I zbog toga im se činilo da su ipak, u odnosu na gradski proletarijat koji živi isključivo od zaradivanja, kako-tako obezbijeđeni ako ^{bar} u selu bar imaju nešto stacionirano, ako imaju bar neko uporište gde žive njihove porodice i gde i oni sami žive kada nisu u pedalarji. Pa i onda, kada su uprkos svemu ovome napuštali svoje sela i nastanjivali se u pojedinih gradovima, siromašni seljaci nisu odmah predavali svoju zemlju i kada, nego su nastojali da to nekako sačuvaju. Ali ubrzo su ipak morali da i to malo imanje predaju, boreći se sa nepoštinom kojoj su bili izloženi u gradovima, gde su radili uglavnom kao nekvalifikovani radnici i gde su imali slabo plaćena i nestalna zaposlenja.

Pored ovih usreka, koji po mišljenju J. Petrovića utiču na seljake da ne traže zaradu u varošima i fabrikama i koji ih zadržavaju na selu, se desvoljavajući im da pređu u gradove, a koje smo gore citirali i ukratko pokazali njihovu značajnost, isti autor ustvari najvažnijim usrekom koji zadržava siromašnog seljaka na selu čak i onda kada nema ni najpovoljnije ekonomske uslove da može tamo opstati, - našta ustanova ekucija ili ustanovu zaštite zemljoradničkog minimuma, koja se zasniva na poznatom § 471, tač. 4a Građanskog sudskog postupka sa nekadašnja Kraljevina Srbiju.

Ustavna okružje, ustanovljena jednom ukazom kneza Milana iz 1836 g. sa ciljem "Da bi se predupredila bijednost i propasti mnogi porodice, koje oduvijek proizlaze, što mnogi sadužuju se na svoja svoja civilna i necivilna dobra, pa kad ne mogu ovog duga svog isplatiti, prodaju im se svoja dobra na koja su dug učinili, i tako im žene i djeca lišene svoga imanja, sa svih propadaju...." kako stoji na samom početku ovog ukaza, - i kasnije obnovljena 1861. a dopunjavana 1873 i 1898 g., sa važnošću na teritoriji Srbije i posle 1918 g./sa proširenjem njenog važenja od 1928 g. i na teritoriju Bosne i Hercegovine/, - uzimala je u zaštitu i obezbjeđivala zemljoradnicima od prodaje 2/3 dugove izvestan minimum zemlje koji je iznosio po pet dana oranja i kuću sa okućnicom veličine do jednog dana oranja na svaku porokku javu. Da ovo se zaštićuje i nužan minimum živeg i svitvog inventara koji je potreban za vođenje jednog neostrog gazdinstva. Minimum zemlje koji se zaštićuje okružjem bio je manji ako se radilo o pravima fiskusa za naplatu poreza ili za naplatu kazna i troškova po osudama za bezobrazna dela. Po propisima § 471 tačka 3 građanskog sudskog postupka zemljoradnički minimum ne samo da nije mogao biti predan na zahtev poverilaca sa dugove koje su seljaci imali, nego ni sami seljaci nisu mogli predati ništa od ovog, ustanovljenog okružja zaštićenog minimuma. Oni su to mogli učiniti samo u tom slučaju ako bi pred nadležnim vlastima dokazali da više nisu zemljoradnici, čakle da se bave nekim od nezemljoradničkih zanimanja. I tako, prema mišljenju J. Petrovića, kada je neki zemljoradnik primuđen i rešen da proda jedan deo minimuma koji je zaštićen okružjem zakon sa to ne da, onda on/seljak koji se našao u takvoj situaciji, toliko teško da mora da proda i neki deo zemlje sa koja se on uvek grčevito bori/, nalazi po ovom zakonu vrlo jednostavno i prosto rešenje: ...."on se pomući i isvuče iz neprilike i ideja na ostane". Kako se od to "pomući", po ovom zakonu izlaze i sa koji način,

i da li mogući uspevi da se izvode iz neprilika i teškosti ili priatupa izigravanja propisa i prodaji jednog dela imanja, autor ovde ne govori ništa o tome, ali ovde se radi o seljacima koji su se posvetili nekom drugom zanimanju, na primer, zato što su je posed nedovoljan i ne može da zadovolji njihove potrebe, pa zbog toga hoće da proda svoje imanje i da napusti selo, - a to se u predmetnim propisima nije formalnih i tehničkih teškosti u vezi sa prodajom imanja, koje su, po istom autoru, "često nesavladljive za jednog prosečnog seljaka". Zato autor seljaka, nastavlja autor, obavezuje svojom namerom da napusti selo, ili eventualno nameru odlaska, pa tako najzad ostane ipak tu gde se nastanuo. Ovaj uticaj okruženja sadržava se u delu i one seljoradnika koji i nameru pami minimum koji se sadržuje okruženju, nego imaju "neke koje imaju zemlju i nešto stoke". I ovde doprinosi sadržavanju minimuma seljaka na selu, po shvatanju autora, to okolnost što neko seljak ima malo potreba za tako, uz malo sredstva, kao zemljoradnik, pešak ili nepolj-
 sar, uspeva da sastavi kraj o kraju 2/.

Isti autor, govoreći o povoljnim ustanovama okruženja u odnosu na seljoradnike koji se bave pešalbarstvom, svrstava sve pešalbare u četiri kategorije: I. poljoprivredni radnici; II. pešalbari zanatskih zanata /šeranišči, creperi, ciglari, radari itd./; III. pešalbari zanatskih zanata /majeri, sidri, drvočelije, zausno-
 reši, građevinski preduzimači, lončari itd./; IV. američki pešalbari ovih zanimanja. Trećerazredni pojedinačne kategorije ovih pešalbara u pogledu zaštite njihovog imanja u vezi sa propisima okruženja i u vezi sa primenom ovih propisa u praksi, koja se iskri-
 stavlja kod seljaka, on donosi zaključak, da su svi ovi pešalbari, sa izuzetkom pojedinih majstara i preduzimača koji dobro zarađuju i koji su se potpuno posvetili ovim zanimanjima i prekinuli vezu sa selom, - uživaju privilegije koje

in daje ustanova okućja u pogledu zaštite njihovog imanja od prodaje za dugove i t. sl. /3/. Ali u isto vreme ova ustanova veštacki vezuje za selo nastan procesat ovih seljaka koji pozaju osnovnih ekonomskih uslova da i dalje ostanu na selu /4/, a to su, kao što vidimo, u prvom redu mnogobrojni pedelbari.

Kao inilazi iz prednjih izlaganja, J. Petrović smatra da je ustanova okućja sprečavala i u velikoj mjeri onemogućavala sionsku seljake i pedelbare da pletasa u gradove i u industrijske centre i napšta da napuštaju selo. Da li je zaista ova ustanova imala tako veliki uticaj na društveno-ekonomsku priliku u Srbiji, i to, kako će 1918 g., iskustvo i posla? Da li su zaista ovi pravni propisi mogli da kroz čitavu deceniju, skoro kroz čitavu noviju istoriju Srbije spreče ili uvelika otežaju pojavu prelivanja osiromanih i pauperiziranih slojeva seljaka u redove gradskog proletarijata, da li su mogli da spreče pojavu klasnog diferenciranja na selu.

Ako posmatramo ustanova okućja od njenog osnivanja 1836 g., kada se ona prostirala na sve dušakopšte, bez razlike na njihovo stanovanje, a se ciljem sprečavanja pojave "beskućništva i sirotinje", i od 1851 g., kada je ova zaštita pušena samo na zemljoradnike, pa nadalje do njenih potpunih dopunama i sve do periode između Prvog i Drugog svjetskog rata, - vidimo da je, prema Petroviću, cilj ovih propisa bio, "da se spreči izvlačenje i beskućništvo zemljoradnika kako se u selu ne bi stvorio proletarijat, koji bi bio opasan po javni poradak i budućnost naroda" /5/. Prad toga ova ustanova imala je ne samo da spreči razvitak oskog proletarijata, nego je imala i da spreči stvaranje velikih poseda /6/. Isti autor tvrdi da je ustanova okućja bila "kamen spoticanja" slobodnom prometu zemlje i bezvela neotkioniva prepreka zakonu priyrednog diferenciranja" i da je napšte ova ustanova uglavnom postigla i ostavila ciljeva radi kojih je bila

PS-17/1/1.

Mi na, međutim, ne bismo mogli stati se sačinjavaju i osnove koja Petrović daje u pogledu uspeha ustanove okucja. U vremenu svoga uvođenja 1836 g., pa i onda kada je bila obnovljena 1861 g., i svakako na još izvesno vreme posle toga ova ustanova je, u uslovima koji su u to vreme vladali u Srbiji uopšte i specijalno na selu, kada je tako još uvek u velikoj meri prevladavala prirodna privreda, kada je kapitalizam još uvek sporo prodirao na selo i kada zbog svega toga, i pored postojanja i dejstva selenaškog kapitala, još nije bilo došlo do izrazitog diferenciranja u većem stepenu, ova ustanova u razvoju je većom merom odgovarala za svojih sedamdeset koji su pred nju bili postavljani. Međutim iste te ustanove i isti propisi došli su i morali su neminovno doći u sukob sa društvenom stvarnošću, sa novonastalim ekonomskim i socijalnim uslovima u Srbiji, koji su se u drugoj polovini XIX i naročito u prvim desetljećima XX veka/pred prvi svjetski rat i posle njega/- javili kao rezultat sve bržeg prodiranja kapitalističkog načina proizvodnje u selo, kao rezultat sve bržeg razvijanja industrije, rudarstva i drugih privrednih grana, što je neminovno povećalo sa sobom priliv radne snage sa sela, u gradove. Prodiranje kapitalizma u selo dovelo je do izrazitog diferenciranja do ranije javljanja sela, dovelo je do toga da su seljaci koji su se bili našli kod pojedinih selenaša, čifli, trgovaca i raznih provincijskih banaka, gubili zemlju ne samo ispod minimuma koji je bio garantovan propisima, nego su, blagodarći isigravanjima i neobilaženjima ovih propisa i drugih podvalama i manipulacijama koje su se pomoću vlasti sprovedili razni seoski i gradske špekulanti, selenaši i trgovci i bankari, gubili i sam minimum, pretvorili se u paupere i prelazili u gradove. Zbog svega toga ovi propisi su mogli samo u vrlo maloj meri da sačuvaju siromašne seljake od toga da se ne izvrše prinudne prodaje njihove isovine onda

ima XII veka. To se vidi iz sledećeg pregleda brojnog stanja lica koja su bila bez ikakve imovine/lo/.

Godina	broj lica koja nisu imala pokretnosti	broj onih koji su imali samo kuću
1895	39.695	29.607
1900	41.331	29.095
1905	51.711	13.541

Ovi podaci pokazuju kako se krajem XIX i početkom XX v. neprekidno vraćao proces klase diferencijacije na selu u Srbiji i pored postojanja ustanove okućja. Ovaj proces nastavio sve do 1914, a posle 1918, odvijao se još bržim tempom. Došlo je, čak, ono što su tobože hteli sprečiti predstavnici vladajuće klase u Srbiji kada su donosili propise o okućju, došlo je do stvaranja pauperiziranih i poluproletarizovanih seljaka na selu i, najkad, došlo je naročito u vremenu između dva poslednja svetska rata, do stvaranja čvrste političke veze između gradskog i seoskog proletarijata, od čega su naročito strahovali predstavnici buržoazije. ~~XIX~~ Ovaj strah buržoazije izbija iz između ostalog i iz izlaganja samog J. Petrovića/11/.

Potvrdu u ulozi i rezultatima ustanove okućja, upravo o tome da je ova ustanova došla u sukob sa novonastalim društvenim i ekonomskim uslovima u Srbiji, tako da nije mogla odgovoriti zadacima koji su svojevremeno bili pred nju postavljeni, — možemo videti ne samo u položaju u kome se nalazilo naše selo krajem XIX i početkom XX veka i naročito u periodu između 1918 i 1940 godine, o čemu smo i u ovom kao i u ranijim poglavljima već dali dovoljno podataka, nego potvrdu za naše mišljenje o ovom možemo naći i u samim redovima J. Petrovića, samo ako ih pažljivo analiziramo.

Tako na jednom mestu ovaj autor, govoreći baš o tome kako je okućje bilo skoro nepremostiva prepreka zakona o privrednoj diferenciranju, kaže: "Kakon privrednog diferenciranja mogao je i pored okućja u priličnoj mери dejstvovati, bio odaređi

poglavito tome što je nešto bliže 60 % obradive zemlje ostajalo u slobodnom prometu i van kruga kućnog prava/posadi koji su obično hvatali više od pet dana oranja/, zatim, prodajna imanja ne naplaćuju poreza ili štete i krivičnih troškova počinjenih delima i, jaxad, najrad, blagodarstvo izigravanju zakona/12/. I dalje, autor vredi jući se ne pita za uspeha ili neuspeha ustanove okružja kaže: "U borbi života, neke seoske porodice bile su izvlačene, druge nisu mogle pribavljati zemlju razmerno povećanju svojih porodičnih glava. Tako se, u rezultatu ne samošavranjem seoskog stanovništva, javio i stvorio onaj sloj seoskih siropere, čije je stvaranje zakonodavac htio okućjem sprečiti"/13/.

U istoj knjizi koju smo gore citirali, Petreović govori o tome kako su do aneksije Bosne i Hercegovine siropadni seljaci iz krajeva koji su pripadali Austrogarskoj monarhiji u velikom broju odlazili u prekomorske zemlje, gde je najveći deo od njih zavrvek ostajao tamo, a da su u tom vremenu iz Srbije odlazili, na primer, u Ameriku samo pojedinci i aventuristi. Medjutim od tada, t. j. od aneksije Bosne i Hercegovine, a naročito od ratova od 1912-1913 g. idu u Ameriku u znatnom broju i seljaci. "To znači, podlači autor, da okučje nije više u stanju da u predjašnjoj mери zadržava i vezuje seljaka za selo, i to znači da u našoj zemlji privredne prilike nisu najpovoljnije"/14/.

Iz ovih mesta koje smo dosad citirali, kao i iz niza drugih koje vode ne navodimo, vidimo da stvarnost koja je vladala na našem selu izbija kroz redove ovoga autora i pokazuje nam kako ova ustanova nije mogla da spreči klasno diferenciranje na selu i sve posledice koje iz toga proizilaze. Iako je pravno ova ustanova i dalje važila, život se odvijao mimo nje i uprkos njoj, o čemu svakoče i mnogobrojna izvrtenja i izigravanja ovih ustanovskih propisa, koja su se sprovodila da bi se izbegla ograničenja koja je ova ustanova postavljala. Svrhotačno, koja se u Srbiji sve više ra-

zvijala i jačala, koje je i sama, a još više u zajednici sa strankom
 kapitalistima, sve više ulagala svoje kapitale u podizanje industrije,
 što je naročito došlo do izražaja posle 1918 g. - bila je potrebna
 radna snaga, pre svega sa sela, jer, kako konstatuje i sam Petrović
 "kažto nije bilo dovoljne ponude i prostih radnika za rad u
 radionicama, alionama, tvornicama i ručnicima" /15/. Zato i Petrović
 na više mesta u citiranim raspravama govori o potrebi regulisanja
 odlika sivišnog stanovništva iz sela u varoši i industrijske rad-
 nike. U ovom smislu, na primer, on se zalaže za takva tuznjenja i
 pripremanje propisa o okućju u odnosu na siromašne seljake i
 pešakare, koji su stupili na rad u fabrike i uopšte u industrijske
 preduzeća kao stalni radnici, da se ne dopusti da ovi seljaci, pret-
 stavljajući se kao zemljoradnici/ iako oni to, po njemu, više nisu
 čim su se zaposlili kao stalni radnici u fabrikama - a kolika je
 i kakva je ova "stalašt", to je drugo pitanje/, - oštete poverljive
 pozivajući se, na slučaju nemogućnosti da plate svoje dugove, na
 propise okućja koji zaštićuju njihov zemljišni minimum, nego smatra
 da im u takvim slučajevima treba za dugove predati celokupno imanje.
 I, s druge strane on zastupa mišljenje da se ovakvom priznom
 zakonskih propisa o okućju treba olakšati i omogućiti prelaz
 ovskih seljaka u industrijske radnike, jer je to "u interesu i se-
 nih seljaka sa sela" i, pored toga, što je za ovog autora veoma
 važno, a za kapitalističku klasu i uopšte i specijalno za srednju ^{buržoaziju}
 vrlo unosno i korisno, "kad je to u opštem interesu radi podizanja
 industrije" /16/.

Vrlo je zanimljivo i karakteristično za shvatanje buržo-
 askih ekonomista i spolegeta kapitalizma obrazloženje koje daje
 pomenuti autor kada govori o tome da siromašni seljaci i pešak-
 arima, koji su se kao stalni radnici zaposlili u fabrikama i in-
 dustrijskim preduzećima, treba u slučaju da ne mogu isplatiti svoje
 dugove predati celokupno imanje i ne dopustiti im da se koriste

privilegijama koje im daje propisi o okućju, jer da se oni tobože u ovakvim prilikama pozivaju na svojstvo zemljoradnika samo sa ciljem da oštete poverljivog. Tako ovaj autor kaže doslovno: "Kad jedan radnik koji nema nikakvog imanja, pa ni seoskog, misli se na gradsku industrijske radnike, koje da živi samo od svoje radničke zarade i da odgovara časno svojim obavezama, tuda pre je to sve mogao ovaj industrijski radnik koji je i od svoga seoskog imanja imao prihoda, što je on ipak zapao u materijalne neprilike i dugove, to je došlo ili otkuda što mu je seosko imanje nedovoljno ili posve neplošno, ili otkuda što je on rđav radnik ili rasipnik. Kad je prvi slučaj, on se na okućju koje ga je vezivale za selo, samo zatirao, ta je očevitno da je i u njegovom interesu da se on toga rđavog privrednog položaja razreši. Kad je drugi slučaj, to se isto može slobodno kazati. Ima zaista i takvih nearećnika koji ne uspeju ni sobom ni imanjem upravljati, ni štedeti ni dovoljno raditi i koji svoje stresti ne mogu obuzdati kao samostalni privrednici. Iokustvo je pokazalo da su oni koji nisu bili za gospodara bolje i srećnije živeli kao sluga. Za takve je radnički poziv još podjedniji i besbedniji, jer is njihova mišljenja vedjena i obezbedjena opštom radničkom borbom sa interesom radništva. Za zaštitu radništva i država, u interesu nerodne privrede, treba da se stara. Ne bi to bilo netačno reći da je baš u interesu seoskih narodnika i neštetića da oni budu potpuno izvlačeni i da postanu radnici. Sem toga, u njihovim lenja i neopretna rukama zemlja je kao zarobljena*/17/. Mislimo da ovim rečovima nisu potrebna nikakva objašnjenja. Oni dovoljno rečite i jasno pokazuju kakav je odnes imala vladajuća buržoazija u Jugoslaviji prema siromašnim radnicima seoska sela i uopšte prema radničkoj klasi kao celini. Uzgred samo treba dodati, da bi bilo jeftinije što ovaj autor podrazumeva pod staranjem države za radništvo, da on smatra da radništvo treba da se "obezbedi od prekomerne eksploatacije kapitala"*/18/. A pošto u kapitalističkom poretku sami kapita-

listi odlađuju o ovakvom "sveobuhvatnom" radničkoj klasi od "prekomerne" eksploatacije, onda je jasno kako je mogla izgledati ova tebičnja briga države o radnicima i kakav je bio položaj radničke klase koja je uživala ovakvu zaštitu i staranje od strane države.

Kao što smo iz ovog dopisa navedenog mogli videti, ni ustanove škola ni drugi uslovi koji se navode od pojedinih autora ne mogu sprečiti stvaranje seljaka, a seljaci nijesu u prvom redu pešak, da onda kada u selu ne mogu da opstane sa svojim sićušnim posedićima, prelaze u ranas gradske i industrijske centre i tamo se stalno nastanjuju. Razume se, kao što smo rekli već ranije, ovi poluproletarizovani seljaci prelaze u gradove tek onda, ako tamo mogu da pronađu neko relativno stalno zaposlenje pomoću kojega da mogu zaraditi hleb za sebe i svoje porodice. Inače ako ovakvo zaposlenje ne bi mogli dobiti, oni i dalje ostaju u svojim selima, odlaze stalno u pešalbu, nastojeći na taj način da se nekako održe u životu i ustvari stalno stajedi, kako Marks kaže, jednoga nogom u glibu pauperizma. I zato se ovaj deo siromašnog siromašnog stanovništva upiše i, u ovom konkretnom slučaju, u pešalbarskim krajevima Istočne Srbije, kao što to napominje Marks, govoreći o relativno suvišnom stanovništvu na selu, "stalno nalazi pripravan da iskoči u gradski ili manufakturni proletarijat i usao vrata pogodnu priliku za taj preobrazaj" /reč manufakture, kao što je poznato, uzima ovde Marks u smislu nepoljoprivrednih industrija/. Ovo relativno suvišno stanovništvo ne selo preliva se i otiče neprekidno u gradove, ali se to naročito pojačava onda "kad se otvori neki izuzetno široki otvor", /19/, tj. kada se ovo stanovništvo, kao što smo već rekli nije na to utisivali, onda, zbog povećane trajni radne snage, koja je rezultat oživljavanja privreda delatnosti, privremenih perioda poleta i povoljnih konjunktura, - zaposliti u gradski i industrijskim centrima i tamo naći mogućnosti za svoj opstanak.

4/0 uticajima kojima su izloženi pešalberi sa vreme bavljenja u tuđim sredinama

U toku česedašnjih izlaganja pokušali smo da u kratkim crtama prikažemo uticaj pešalbarstva na ekonomske i društvene prilike u onim krajevima u kojima se ono najviše javlja. Pri tome smo imali u vidu pre svega istočnu Srbiju, odnosno najtipičnije pešalbarske oblasti u ovoj pokrajini. Sada treba da se ukratko osvrtnemo na izvesne promene koje se javljaju kod pešalbara u duhovnom, kulturnom i psihološkom pogledu, koje su rezultat njihovog skoro stalnog bavljenja u tuđim sredinama, u kojima vladaju znatno drugoječiji ekonomski, društveni i ostali uslovi života, nego što je to slučaj u krajevima iz kojih oni dolaze.

Potpuno je prirodno što su siromašni seljaci, odlazeći u pešalbu u vreme njima uglavnom nepoznate krajeve i živeći tamo, kro što smo gore pominjali, u novim okolnostima i prilikama koje se često bitno razlikuju od prilika u kojima su oni živeli ranije, izloženi mnogim uticajima i promenama raznog karaktera i jasnine, što zavisi od toga u koje mesta i krajeve odlaze na rad, kakvim se vrstama poslova bave, koliko dugo ostaju tamo itd. Videli smo ranije da su seljaci iz istočne Srbije pre 1914 g. bili velikim delom u pešalbu prve u okolini Carigrada, a poslije Bugarsku i Rumuniju. Odlazeći tamo na duže vreme, oni su bili izloženi izvesnim uticajima koji su bili uslovljeni bavljenjem u dotičnim zemljama. Ovo se vidi na prvom mestu po tome, što su se počeli navikavati na jezik dotične zemlje u kojoj su radili i što su u razgovoru upotrebljavali pojedine reči koje potiču iz istog jezika. Pored ovoga ljudi koji su iz istočne Srbije odlazili na rad u Bugarsku bili su u većoj ili manjoj meri u nacionalnom pogledu izloženi opasnosti ^{da padaju} ~~da padaju~~ velikobugarske propagandi, koja se sprovođila prema Srbima.

Uticaoj ove propagande se malo osetitio, pošto su ovi pešalbari stalno dolazili svojim kućama i nisu nikad dugo vremena besprekorno ostajali u Bugarskoj, a pored toga su tako bili uvijek u manjim ili većim grupama, stalno zajedno, tako da napori Bugara u pravcu širenja velikobugarskih ideja nadju ovim pešalbarima uglavnom nisu uspeli. Prenda Rista Nikoči u jednoj svojoj raspravi navodi da se uticaoj ove propagande osetitio u tome što se može naći na izvestan stepen bugarofilštva, na primer, u okolini Tugočnice, ipak se i pored ovoga može reći da ova propaganda nije imala vidalije i trajnije rezultate/20, 21/.

Osim izvesnog uticaja u pogledu jezika i drugih naročityh promena u duhovnom i kulturnom pogledu nije bilo kod ovih pešalbara koji su odlazili na rad u Tursku, Rumuniju i Bugarsku, i to zbog toga što ove zemlje u ekonomskom, a naročity u kulturnom pogledu nisu bile ništa daleke ispred krajeva odakle su bili ovi seljaci, kao i zbog toga što su ovi pešalbari za vreme boravljenja u pešalbi radili i inače uvijek bili u grupama i tako su se u stvari malo osetitio sa tamošnjim narodnim masama. Jedino se svi ovi pešalbari većim delom naučili ponešto od jezika zemlje u kojoj su radili, i to upravo toliko koliko im je bilo najnužnije za saobraćaj sa tamošnjim svetom. Takođe treba napomenuti da su pojedini pešalbari, koji su odlazili na rad u Rumuniju i tamo radili kao poljoprivredni radnici, naučili se vreme boravljenja u ovoj zemlji izvesne stvari koje su za njih bile novine i koje su se odnosile na bolje metode u obradivavanju zemlje i na upotrebu nekih poljoprivrednih alata i t. sl., a koje su se primenjivale na velikim posadama u Rumuniji. Oni su ove novine, utoliko im je to bilo moguće i izvodljivo s obzirom na siromaštvo i oskudicu bolje i plodnije zemlje u pešalbarskim krajevima Istočne Srbije, pokušali da primene i u svojim selima, ali to uglavnom nije moglo dati nikakve rezultate, jer za uvodjenje ovih novina, kao što vidimo, nije

ilo potrebnih ekonomskih naloga.

Medju pojedinih autorima koji su trattirali pitanje pe-
 selbarstva javlja se mišljenje da je u krajevima odakle ima više
 pešalbara seksualni moral na nižem nivou nego što je bio ranije
 i da je to rezultata pojave pešalbarstva. Tako Vladimir Nikolić
 tvrdi u jednoj svojoj raspravi da je u selima Lučnice, odakle su
 mnogi seljaci išli u pešalbu u Rumuniju, uzelo znatno slobodnije
 ponašanje izmedju mladika i devojaka, flirtovanja itd., što su u
 ovu sredinu došli pešalbari iz Rumunije/22/, gde su i po
 imenom tvrdjenja ovoga autora, labavija shvatanja o seksualnom
 poštenju itd. Za Nikolića slična tvrdnja ponavlja i Christa tam-
 bovitich, govoreći o tome kako pešalbari koji dolaze iz Rumunije
 izgleda da imaju u poradjanju sa drugim pešalbarima dosta labave
 koncepcije o moralu/“des conceptions morales assez relachées”/23/.
 Po našem mišljenju ova tvrdjenja su preterana. Ovakvog uticaja je
 u izvornoj mazi moglo biti, ali je on bio sasvim mali. Ova tvrdnje
 na osnovu toga što smo iz razgovora sa starijim ljudima iz pešal-
 barskih sela Lučnice i drugih mesta mogli videti da je ovakvih
 pojava slobodnijih odnosa, flirtovanja itd. pre svega kod mladića,
 bilo uglavnom i pre nego što su ovlašnji seljaci počeli u znat-
 noj mazi odlaziti u pešalbu u Rumuniju. Ali u toku II veka nai-
 lazimo štice na ove pojave, to možemo objasniti više promenama shva-
 tanja u ovom pogledu uopšte, nastalim na išezavanjem patrijarhal-
 nih oblika života na selu, na prodiranjem kapitalizma itd., - nego
 na samim počinima uticajem pešalbarstva. Možda ne ovakve pojave nai-
 lazimo i u selima iz kojih ljudi iau u malom broju u pešalbu ili
 odakle dak i nema pešalbara.

Takođe ni se moglo govoriti u izvornoj mazi i o slobod-
 nijim shvatanjima u seksualnom pogledu u nekim siromašnim selima
 caribrodskog okruga, specijalno u selima duž jugoslovensko-bugarske
 granice, u odnosu na druge krajeve Istočne Srbije, ali se ni ove
 pojave, koje se znatno razlikuju od onih koje su se pojavile posle Prvog svetskog rata,

prema podacima koje smo prikupili u ovom kraju, ne bi mogla objasnjavati time što je odatle bilo mnogo pešakara ili čak time što su odatle mnoge siromašne devojke radile kao kućne posluge kod bogatijih ljudi u pojedinačnim obližnjim gradovima, nego se ovo pre može dovesti u vezu sa bavljanjem većeg broja građanskih trupa, koje su se u periodu između dva svetska rata nalazile u ovim selima i, razume se, velikim siromaštvom koje je ovde vladalo, tako da su se, s obzirom na sve ove momente, pojavljivali u ovim selima izvesni vidovi manje ili više prikrivene prostitucije.

Kada su posle 1918 g. siromašni seljaci iz Istočne Srbije prestali da idu u pešakara u Bugarsku i u Rumuniju, kada su se, dakle, u pogledu traženja posla orijentisali najviše delom na razne krajeve u okviru same naše države, onda su oni trpeli izvesne uticaje u vezi sa dušim poravkom u našim krajevima. Ovi su se uticaji, gledajući spolja, izražavali u promeni načina odevanja, ali to nije bila opšta pojava, nego su to ustvari bili slučajevi, pošto siromašni seljaci i pešakari iz Istočne Srbije nose odela napravljena od domaćeg sukna, koje obično od vune dobijane od svojih ovaca izrađuje njihove žene, što im je skoro uvek jeftinije nego da kupuju gotov šljak. Zatim su se ovi uticaji izražavali u pogledu izvesnih promena u pogledu jezika/izražavanja u govor ovih pešakara izvesnih izraza koji u Istočnoj Srbiji nisu u upotrebi/. Međutim ne bi se moglo reći da pešakari nisu trpeli izvesne uticaje i u duhovnom i kulturnom pogledu, koji su bili u vezi sa bavljanjem u sredinama koje su bile ekonomski i kulturno više razvijene nego što je to slučaj sa sredinom odakle su oni poticali. Prema ovi uticaji nisu bili znatni, oni se ipak vide u tome što su ovi ljudi stekli izvesne šire predstave o prilikama u našoj zemlji, o načinu života u pojedinačnim našim krajevima, što su stekli izvesna saznanja i iskustva o načinu rada na selu u vezi sa poslovima kojima su se neposredno bavili u pešakari, nego i inače u vezi sa obradom zemljišta, čuvanjem

steže lide. U stvari na promenu u savestajnu i sentimentalnu kod si-
 rovnih asijata, koje su rezultat njihovog delovanja u peča-
 bi, treba navesti u ovom pogledu i opažanja koje čini Jovan Ovi-
 jić, misleći uglavnom na pečačbarnike krajeve Makedonije i Istočne
 Srbije. U ovom poznatom delu "Balkansko poluostrvo i južnosloven-
 ske zemlje" ovaj autor govori o tome da je pečačba u mnogome uti-
 cila na ljude centralnog tipa, porasumeravajući pod ovim ljudima se-
 teritorije otprilike na prostoru Kosova, Bojine, Niš, Solun, i to na-
 rečito stoga što su pečačbarni često najeli zemlju u koju su išli,
 što je dovelo do promene u pogledu načina ljudskog života i rada
 i mentaliteta opšte. Jovan Ović piše da ^{oni} pečačbarni koji su uspe-
 li da se obogate, prilikom povratka u svoju postojeću domovinu
 u pogledu raznih poslova i zanata, stisli novina u pogledu načina
 stanovanja, odvojnaja i hrane. Kod ovih pečačbara, koji su se ekono-
 ski podigli, padaju se gubiti rajinske onobine, koje su nastale
 kao rezultat dugog robovanja pod Turcima, sukobiti i nasilja be-
 gova itd. nastaje pritežnost, skrivanost, lukavstva, jer su im
 ove osobine bile u novoj sredini manje potrebne nego ranije. Pečač-
 barni postaju otvoreniji i pristupačniji, nestaje kod njih skrušeno-
 sti i zatvorenosti, gubi se urođeno premanje i strah ukoliko oni
 više osećaju da se prati sišta ni njihovom životu ni imovini.

/24/ Može se reći da su opažanja Ovića uglavnom tačna, ali
 moramo reći da se ona *po pravilu* odnose uglavnom na one pečačbare
 koji su uspeali da se, posle dužeg boravka i rada u pečačbi u Ru-
 maniji, Bugarskoj, Srbiji, Crknoj i u raznim drugim evropskim i van-
 evropskim zemljama, obogate, da steknu veću ili veću pokretnu
 i nepokretnu imovinu i da tako prestanu udizati u pečačbu. Ovo se
 vidi i iz primera koje Ović daje u toka daljih izlaganja. On
 navodi da je u Muzrova upesano ljude koji su bili duže vreme

u pečalbi u Beogradu kao sidari, mehaničari, zanari itd./svi se pri-
meri odnose na vreme pre 1914 g./Ovi ljudi imaju otvoreno pona-
šanje, pokazuju najenergичnije nacionalne misli/avejine od njih
više nisu u svojoj nošnji/. Drugi pečalbar koji je bio u Americi
doveo je u sebi dobru pijacu vodu i uređuje na izvestan način
te svoje selo, jedan od ovih pečalbara iz Makedonije/iz okoline
Struge/bio je u pečalbi u Kanadu, primio je kanadsku nošnju, govori
sprskim književnim jezikom sa kanadskim naglasakom. Više pečalbara
koje opisuje Cvijić, iz Mavrova i Galijana, bili su u pečalbi u
Rumuniji. Oni su tako radili kao mehaničari, dobili su izgled Rumuna,
odevaju se evropski, govore i rumunski, pokazuje nacionalno oduše-
vljenje/koje je kod njih, po Cvijiću, površno i više stvar mode/.
Jedan od ovih svršio je osnovnu školu u Rumuniji, jer su je i otac
i kao tako u pečalbu i kao dečka ga odveo sa sobom. Svi oni pričaju
kako se u Rumuniji da dobro živeti, govore o podmišljanju tuđin-
vlasti i t. sl. /25/

Kao što smo videli iz prethodnih izlaganja, zapažanja i
zaključci koje iznosi Cvijić u citiranom delu odnose se na one
pečalbare koji su se zadržavali niza godina u pojedinačnim manje ili
više udaljenim seljama, te su na to vreme vrlo retko dolazili
svojim kućama, i što je važno, koji su, kako se vidi iz svih pri-
mera koje ovaj autor navodi, uspeli da se obogate, da se iščupaju
iz redova pauperiziranih seljaka, što je, kako smo već ranije govo-
rili, bila nepšte kod pečalbara retka pojava. Materijalna osnovica
daljeg života ovih, ustvari bivših pečalbara, baš to njihovo manje
ili veće bogatstvo koje su stekli radom na pečalbi daje im izvesno
samopouzdanje, otvorenost, pristupačnost, i ako možemo, čak i moguć-
nost otvorenog ispoljavanja nacionalnih osećanja, kada je Makedo-
nija još uvek bila pod vladavinom Turske. Međutim kada se radi
o ostalim pečalbarima, ustvari o najvećem delu pečalbara koji ce-
log ovog života moreju da se bore sa bedom i oskudicom i koji

moraju najviše da se svoga života da provedu na rasi u tuđini daleko od svojih kuća i svojih porodica, eksploativni i šikanirani na najgorovije načine, onda je sigurno da se kod njih promene u savetnjima, mentalitatu i načinu života o kojima govori Gvišić osjećaju u znatno manjoj mjeri nego što je to slučaj sa onim seljacima kojima je pošlo za rukom da se oslobode mučnog pešbarskog života. Kod njih se, prirodno, zadržava u velikoj mjeri i dalje očuvanost pogleda, opreznost i zatvorenost, poštenje i pritaženost i iskrenost, što im je sve potrebno i važno u njihovoj borbi za održanje golog života.

Tako, dakle, ako se vratimo na siromašne seljake iz Istočne Srbije, isto posmatramo njihov život kako za vreme dok su u pešalbi, tako i za vreme kad su kod svojih kuća, možemo zaključiti da se kod njih ne mogu zapažati neke dublje promene u duhovnom i kulturnom pogledu, a isto isto i u pogledu njihovih savetanja, u mentalitetu i u načinu života. Oni su, istina, dugim bavljenjem u tuđim sredinama, u borbi za prenošenje mogućnosti zaposlenja i zarade, vremena postali otresitiji, snalažljiviji, sa više životnog iskustva i sposobnosti da se snađu i u teškim situacijama. I u tom pogledu oni se već u izvesnoj mjeri razlikuju od siromašnih seljaka koji su iz istih sela i krajeva odakle su i oni sami, i koji su odrasli u istim uslovima, ali koji nisu odlazili u pešalbu.

Inače treba još dodati da su skoro svi pešalbari iz Istočne Srbije za vreme svoga bavljenja u pešalbi više nego skromni i štedljivi. Njihova glavna svrha je da naštete što više novca, makar i na štetu održavanja svoje fizičke i radne sposobnosti i svoga zdravlja, pa da se na tom skromnom ušteđevinom vrte svojim kućama, da bi prehranili u toku mise svoje porodice. Zato se oni hrane, kao što smo već ranije govorili, veoma oskudno, a alkoholna pića troše vrlo malo ili nimalo. Ovde treba napraviti izuzetke u koliko što je bilo pešalbara koji su se odavali piću čak i

da se mare da stau ljudi naraca da se vrata svojim kućama. Svi pečalbari su bili zapeli u društvo izvanzemnih ljudi nekonzistent pi-
 ću i lakomislenom trošenju, omoga što su se teško mogli vratiti.
 Ali ovo su tako retki slučajevi, da se o njima i ne može govoriti
 kao o nekoj pojavi naročito vrećnoj pažnje. Svi pečalbari iz ovih
 krajeva su jedni s drugima uvek u vaz i skoro uvek sejsno, pošto
 obično rade u grupama, tako da rade jedni na druge, te zato svaki
 onaj, koji bi se ponašao nako kako se po mišljenju drugih seljaka
 ne pristoji jednom poštenom čoveku, može biti siguran da će naići
 na osudiveće svih njih, kum s parca toga za najkraće vreme biće
 izveštana i njegova porodica u selu, kao i celo selo, tako da i ta
 činjenica doprinosi tome da je svaki prinudjen da pazi na svoje po-
 našanje. Ovo važi kako za držanje pojedinih pečalbara u pogledu
 držanja sa ljudima sa kojima bi rasipali novac, pijančili itd.,
 tako i u pogledu održavanja seksualnih odnosa za vreme boravjenja
 u pečalbi.

Malobes kao kazali da su ljudi iz Istočne Srbije, kao i
 iz drugih krajeva, za vreme pečalbe obično u grupama, tako da su
 zajedno, na primer, seljaci iz jednog ili susjednih sela i svi se
 međusobno poznaju. To je slučaj sa ciglarima, zidarima, lončarima
 rudarima radnicima, kao i sa ostalim vrstama pečalbara. Dekle svi su
 ovi radnici nekada sejsno i pošto su slobodnim časovima, ukoliko
 ih imaju, družbe samo izmeđusobne, to su manje podložni uticajima sre-
 dine u kojoj žive nego kada bi bili prinudjeni da žive odvojeno
 jedni od drugih. Zbog prirode njihovog posla je takva, rasno vreme
 tako dugačko, da oni nikada nemaju nikakvog drugog slobodnog vre-
 mana nego samo što posle rada mogu još da jedu i zatim da spavaju.
 Nedeljem, kada su slobodni, i to nekada samo uopadne, kao što je to
 slučaj sa ciglarskim radnicima, jedne izaja vremena da napišu poneki
 pismo da uobriju, urede, okrpa i da operu svoje rublje. Zbog svega
 ovoga, a naročito zbog toga što se uvek kreću samo u ovom društvu,

koje je u neku ruku zatvorena i nepristupačna sa strane uticaja, zatim i zbog toga što ništa ne čitaju sa vreme bezličenja u pešalbi, jer su u većini nepismeni, a koliko su i pismeni nemaju zate vremena, - ovi pešalbari ne učestvuju u društvenom, a još manje u kulturnom životu one sredine u kojoj se nalaze. Njih su uglavnom strana sva napredna ideološka stramboljenja, koje vidimo kod gradskog proletarijata, i zbog toga su u kulturnom i političkom pogledu veoma zaostali. U ovom pogledu stvar stoji nešto drugačije sa onim seljacima koji kao dečaci dođu u gradove da tu rade razne zanate i slično. Oni poseduju veštarije zanatske škole, imaju više veze sa čitanjem, sa novinama itd., i oni vremenom, kada postanu radnici u pojedinim zanatskim ili industrijskim preduzećima, bivaju mnogo više upućeni u razne političke i društvene probleme nego pešalbari, koji se zadržavaju u varošima po 6-7 meseci i posle se vraćaju svojim kućama. Može se reći da je uticaj koji su pešalbari ^{uopšte} trpe u pogledu političkog, društvenog i kulturnog uzdizanja minimalan. Ovo naročito važi, kao što smo rekli maločas, za ciglarke, kiderke, lončarske radnike, kao i nepšte za razne vrste nekvalifikovanih radnika. Oni odu u svoja sela skoro onakvi kakvi su i došli i u političkom i duhovnom pogledu skoro se ništa ne izmene. Ovo važi i za one pešalbare koji svake godine provedu po 6 - 7 meseci u Beogradu i drugim velikim mestima. Poznato nam je iz mnogih razgovora sa raznim vrstama pešalbara da ogroman deo, skoro niko od njih nije za dugi niz godina proveo u pešalbarstvu u većim gradovima otišao nijednom čak ni u bioskop, a još manje da je, kako od njih dozvolio sebi taj luksuz da zadovoljava i neke druge duhovne potrebe. Oni u gradovima više samo velike kuće, dugačke ulice, tramvaje, automobile, više bogate škole i trgovine u koje nisu nikada ušli, - i to je sve o čemu, pored onoga što mogu da kažu o svom težkom i napornom radu, imaju mogućnosti da pričaju svojim seljacima kada se zimi vraće u svoja sela. Ovo važi i za one pešalbare koji

rade u većim verodajama, a utoliko pre sa onima koji su u malim mestima i koji osim svoga posla nemaju ni mogućnosti, ni vremena, ni novaca da se bave drugim stvarima. Svi ovi seljaci bi mogli da vide i da donesu u svoje sela razne korisne stvari ili, tako kaže Purio, "mnoge nove navike i korisne znanja" /26/, ali im se to treba materijalnih sredstava i vremena, a oni nemaju nijedno ni drugo, pošto su skoro stalno zauzeti neopornim radom, da bi svojim skromnim porodicama mogli da ishrane sebe i svoje porodice. Tako svi ovi pešalbari i posla dužih i tako čestih boravaka van svojih domova, u raznim mestima, jedva da u svoje sela odnesu i "duh gradске periferije" /27/, nego se vraćaju bezmalo isti kao što su i otišli i ne mogu da životni standard, svoj kao i svoje porodice, podignu ni na onaj nivo na kome se nalazi životni standard gradskog proletarijata.

Poslednja izlaganja u vezi sa promenama u pogledu shvaćanja mentaliteta kod siromašnih seljaka, koje nastupaju kao rezultat kraćeg ili dužeg boravka u pešalbi, odnose se na uglavnom na pešalbare iz Istočne Srbije, koji svake godine ostaju u pešalbi po 6 - 7 meseci, a izvesna delova i na pešalbare iz Makedonije, od kojih mnogi ostaju na radu, obično u tuđim zemljama, i po više godina, ali ipak se to vreme ostaju u vezi sa svojim selima i svojih krajevima i povremeno se vraćaju svojim kućama. Treba međjutim, makar u najkraćim potezima, dodirnuti promene koje se zapažaju kod onih pešalbara koji ošlezu u prekomorske zemlje, posebno u Sjedinjene Američke Države, i koji najvećim delom, zauvek ostaju tamo. Ovih pešalbara iseljenika bilo je iz granica Srbije od pre 1912 g. oko 3.000 /28/. Ali je njihov broj posle 1918 g. svakako znatno porastao, mada o ovom nema podataka koji bi se odnosili samo na Srbiju. Međjutim iz Makedonije je i u toku XIX, a tako isto i u prvim decenijama XX veka, kao što smo govorili ranije, bilo mnogo si-

romanijskih seljaka koji su otkazali u pedesetu u ruralnom razvoju
i evropske zemlje) ^{narocito u SAD,} i dobri delom zauvek ostajali tamo.

Ovojeni od sredine u kojoj su odrasli, deluju od svoga
zavilazja, i veći u balovins bureve eksploatacije koje vlada u
jednoj visoko razvijenoj kapitalističkoj zemlji kao što su
Sjedinjene Američke Države, pedelbari iseljenici se grupišu i zbi-
jaju uglavnom po narodnjim is istog mesta ili iste pokrajine i
nastoje, ukoliko im je to moguće, da svoj život vode onako
kako su živeli u svojoj domovini/29/. Za razliku od ostalih pe-
delbara koje smo ranije opisivali, ovi pedelbari iseljenici su,
u okviru da žive u sasvim drugim okolnostima, u borbi protiv svih
neduga i teškoca koje se sobom donose česte ekonomske krize i
nezaposlenost, - mnogo bolje organizovani. Oni imaju niz potpornih
saveza i drugih sličnih organizacija na kooperativnoj osnovi,
koje često raspolažu znatnim novčanim sredstvima. Ovi savezi i
ostale organizacije imaju svoja prosvetna odseleja, listove, časop-
ise itd. Ali iseljenici se nisu ograničili samo na borbi za pobolj-
šanje svog ekonomskog položaja. Oni imaju i svoje političke i kla-
sne organizacije, koje su sačinjavale, odnosno sekele američkih
radničkih stranka/udruženja kojima i komunističke stranke, /i koje
izdaju svoje listove i ostale publikacije/30/. Ove organizacije
bile su manje ili više aktivne sve do 1941 g., a neke od njih su
u toku Drugog svetskog rata, pored drugih oblika pomoći, odigrale
značajnu ulogu i u objašnjavanju i pravilnom obavještanju naših
iseljenika, kao i ostalih demokratskih masa o pravim ciljevima
i karaktera naše Narodno-oslobodilačke borbe.

Treba nagled napomenuti da se posle Drugog svetskog rata,
blagodareći radikalnim društveno-ekonomskim promenama koje su
u našoj zemlji nastale kao rezultate Narodne revolucije i koje
su omogućile dobijanje reda i blage svrhom trudbeniku, i blagoda-
reći staranja i razvijanja naših narodnih vlasti, - jedan deo

iseljnika već su vratili u zemlju, a među ostalima sve više jača pokret za povratak u domovinu.

Ali ipak treba dodati da su, uprkos svim okolnostima koje smo gore izneli, pašalberi iseljenici, ukoliko duže ostanu u prekovremenskim staljama, specijalno u Severnoj Americi, počinju postepeno, već u drugoj, a naročito u trećoj generaciji, odnaredjivati. Oni se često žene strankinjama, njihova deca sve manje znaju svoj maternji jezik, a izmađu sebe, pod uticajem škola i društva sa ostalom omladinom, govore engleski. Tako ovi iseljenici i njihove potomstvo kroz izvestan duži period vremena gube pojedine svoje nacionalne osobine i podležu on brzocivilizaciji, koja je u Americi, naročito u toku XIX i početkom XX veka bila vrlo jaka/31/.

3/ Pašalbarstvo i narodna i ustanička književnost

Koliko veliki uticaj je imalo pašalbarstvo na ekonomske i društvene prilike u krajevima gde se ono javlja i na duh i mentalitet tamnošnjeg stanovništva vidimo iznedja ostaloa i po tome što je ono utvaru kroz dugi niz decenija postalo sastavnim delom narednog života siromašnih seljaka; ono je došlo do izražaja i u raznim običajima i verovanjima koja se javljaju kod ovih seljaka u vezi sa polaskom u pašalbu ili sa dolaskom otuda/32/ Ali se ovaj uticaj ogleda i u tome što je pašalbarstvo postalo jedan od motiva koji se često pojavljuje u narodnim pripovetkama i narodnim pesmama. Na primer, u Istočnoj Srbiji nailazimo na više narodnih pesama koje su karakteristične za život siromašnih seljaka u pojedinaim pašalbarskim krajevima. Tako je Vladislav Mikulić u ranije citiranoj raspravi "Iz laznice i žitova" objavio nekoliko ovakvih pesama. U selima laznice perva se, na primer, pesma:

Dragomane, koji li ti kosa ?

- koji kosa, amo ja ne mogu.

Plava deca plavine devojca,

Plava beše, zeni mila beše,

Ali ni je drugji preteče - itd.

Dakle, kao što vidimo, ova pesma se odnosi na one pešalbare iz Istočne Srbije koji su, kako smo već ranije videli, otkrivali još pre 1912. g. u razna krajeva Bugarske/ovde se konkretno pominje Plovdiv, i tako radili najviše kao poljoprivredni radnici.

U drugoj jednoj pesmi koja se peva u okolini Pirota govori se kako majka isprva sine u pešalbu i na polanku ga pita da li mu je tešak strani, "Čuđ vilojet". Sin odgovara kako je teško u tuđem mestu jer je:

Grna zemlje bolniku prostirna,

Vedra nebo bolniku salivta.....,

zatim kako mu je namam uglavlje it. sl. Dalje nailazimo na jednu pesmu u kojoj žena govori o svome životu u vreme leta, kada dolaze iz Mănice u razne krajeve pored Pirota i radi kod bogatijih seljaka pod nadnicu. U ovoj pesmi ona kaže:

Namerino zloga čarbađiju,

Pladno stana, ručak ni ne dava,

Kušk daše, vođu ni ne dava.....

Na mnogo bogatiji i lepši izbor narodnih pesama sa motivima iz pešalbarskog života nailazimo u Makedoniji, gde pešalbarstvo ima mnogo dušu tradiciju i raznovrsnija forma u kojima se javlja nego što je to slučaj u istočnoj Srbiji. Iz ovih pesama vidi se koliko je pojava pešalbarstva ostavila traga u dušama siromašnih seljaka u Makedoniji, koji moraju "trubom se krubom", da se na tako dugo vreme udaljavaju od svoje kuće, da idu u "tuđu tuđinu". Sve ova pesma odišu izvrsnim stihom i melanholičnim, pritikom su ljubavnih motivima i pokazuju na razne načine, šarpatije i teškoće kroz koje prolaze tako sami pešalbari tako i njihove porodice. U jednoj od tih pesama možemo čuti što se rastaže od davojke i kaže:

Žali, nose, da žalim,

Kako da se zadovolim...

Jaz da odem na tuđinu,

Na tuđinu, na radu.

U drugoj pesmi se opet govori o toj "tuđini" i kaže se:

Tuđina tuga golima

Puno pla idat novina

Zanimi me na ženai,

Svi ani po na zemeni. /33/

U nekim od ovih pesama koje navodi Hasko Čurić, čena proklinja onoga koji je izmislio pešalbu radimo:

Daj bože, raj da ne višit,

Toj što ostavi tuđinu -

Tuđina tuga golima

U jednoj pesmi, čija je čena jednog pešalbara izražava svoju tugu za njegovim odlaskom i govori mu, želeći da ga zadrži, da ne ide "na gurbet", iako je svakako svjesna toga da on mora ići:

Imam, ne odaj tuđine tuđinu!

Fusti se pari oskegaj pešalbat,

A pušta mladost na se pešalbat ite. /34/

Međutim kao najinteresantnija od svih ovih pesama treba navesti onu koja govori o makedonskim pešalbarima koji su se rali da idu na rad u Ameriku. Ova pesma, koja dotiče, čena poznati, socijalni problem Makedonije, o čemu smo već govorili ranije, počinje stihovima u kojima se proklinja Amerika, i dalje se govori kako je u njoj propale mnoge ljudi, koji su ođavde otišli da tamo traže posla, dok su neki ođavde došli bez ruke, neki bez noge, a neki se uopšte nisu vratili, i njihova deca su ostala siročad.

Mi smo ovde naveli samo nekoliko najinteresantnijih i najmerkantilnijih pesama sa motivima iz pešalbarskog života. Međutim ovih pesama ima u Makedoniji vrlo mnogo i one se pevaju na

sano u Makedoniji nego i u drugim pokrajinama naše države.

Treba u Vazi sa prednjim islaganjima priznati da pored mnogobrojnih narodnih pesama sa motivima iz pešalbarskog života postoje u Makedoniji i čitav veliki ciklus narodnih pripovedaka koje slikaju život pešalbara, a koje Đorđe Kostić-Krasinović naziva "pešalbarskim pripovetkama" /35/.

I na kraju valja napomenuti da pešalbarstvo, kao jedna važna ekonomska i socijalna pojava, nije ostala nezapaženo i u lepoj književnosti. Tako je ono bilo predmet i osnovni motiv u nekim pripovetkama Anđelke Krtića. Ovaj isti pisac je posvetio i jedan svoj roman životu makedonskih pešalbara pod imenom "Trajan" /izdat u Skoplju 1932 g./ . Ne upuštajući se u ocenu književne i umetničke vrednosti pojedinih dela koja navodimo, napominjemo da su pored Anđelke Krtića obradivali ili samo dodirivali problem pešalbarstva u svojim delima i Tomo Smiljenić-Bradić u drami "Makedonski pešalbari" - 1927 g./, Ceko Stefanović i dr., medju kojima treba posebno pomenuti Antonija Panovića, koji u svojoj drami "Pešalbari", koju on sam naziva "balkanskom dramom", pokušava, iako ne uvek sa uspehom, da prikaze problem pešalbarstva u Makedoniji, da rasvetli uzroke njegovog javljanja i da ocrta sam život pešalbara u tuđini i koji, pored ovoga, pokušava i da pruži rešenja ovoga problema. Tako na jednom mestu uzvikuje najglavnija ličnost u drami, Kostadin, mladi seljak koji u teškom sukobu pristaje da pođe u pešalbu:

"Na radeta tuka vo rodni kraj ! Što na činit, nek se rasturij i lak da mi se najdit!" /36/

Medjutim treba naglasiti da je od svih umetnika koji su uzimali pešalbarstvo kao jedan od motiva u svojim književnim stvaranjima Kosta Racin bio jedini koji je ovaj problem najdublje sagledao. Racin, rođen 1909 g., i sam grnčarski radnik i pešalbar, a kasnije borac u naprednom radničkom pokretu u kapitalističkoj Jugoslaviji a učesnik u Narodno-oslobodilačkoj borbi /poginuo 1941/

VI 1943 g./,- skoro u svima svojim pamena slika težak život ne
 samo pešalbara nego i ostalih siromašnih seljaka, koji, iako se ne
 udaljavaju daleko od kuće, moraju za nizerna nadnica da rade u raz-
 nim duvanskim slagalištima i fabrikama ili ^{da} rade na sadjenju, na-
 govanju i branju duvana itd. U zbirci "Beli magri", izdatoj u Zagre-
 bu 1939 g., u pesmi "Tri Danovi", on, na primer, kaže:

Rodi se čovek-rob budi,

Rodi se čovek - skot mari,

skotski cel život radi

na drugi, tuđi izoti.

Za tuđi beli dvorovi

kopaj si erni grobovi !

U pesmi "Proštavanje" jedan pešalbar poručuje iz Beograda devojci
 da ga ne čeka i kaže:

...snaga po tuđi palati estatom,

snaga vo usi nesiti klevam,

i doma - doma ne ka se vratam....

I dalje nastavlja:

...znam, Volo, pusto ostana slika -

ne li si i ti argetke kleta ?

tutani sadis, tutani ališ,

tutan taggaxax tagovno u monopel rediš.

Ali Raela ne peva samo o mukama i stradanjima pešalbara. On se ne
 miri sa silom nego nagoveštava borbu. U istoj pesmi on nastavlja:

fej što ni, Volo, odnese slika -

toj ni ostavi od tenne tenen

vekov zamaka - no i za barba.

Ima ne voj svet kako nas mnoga i....

I ima, ima redost golena,

redost dibeka ve temineta!

da svetis; Veto, zar da se stopiš -

vo borbu koju ti duša ne zama!

U pesmi koju smo sada citirali, kao i u drugim pesmama ove zbirke, Rasin jasno pokazuje da na rešenje problema pešalbarstva i oslobodjenje pešalbara od teškog i naporanog života i eksploatacije vidi ne samo kroz borbu koju bi vodili pešalbari posebno uzeti, nego on ove oslobodjenje vidi samo kroz borbu koju vodi radnička klasa cele zemlje, pa i celog sveta. Tako u pesmi "Kopčite" on govori o radnicima i trudbenicima celog sveta, o njihovoj borbi i o novom životu koji treba da dođe. On prvo govori o tome kako takvih mučenika i radnika ima po celom svetu, "besbrojni milioni", na trudot crngored!" i kako će da....

mine silna ek,

ke bane silna zlost -

po sekade na svetot

ke zgine sreano gnetot -

ke isne život nov 1/31/

Tako isto i u pesmi "Do eden radotnik" Rasin govori o borbi protiv postojećeg društvenog uređenja, o borbi koja treba da oslobodi radnike, medju kojima i pešalbare, od iskorišćavanja i ugnjetavanja. U ovoj pesmi on navikuje:

O bratko! Plukaj na takov život!

So brakata tvoji, so makata vaša

aroneš go ovaj svet

i nov napravete

bratski 1/30/

Primećbe:

1/Jelenko Petrović, Prelaz seljaka u varoši i radnike, 1924, str. 17

2/Jelenko Petrović, isto, str. 17, 18

3/Jelenko Petrović, Okružje, 1930, str. 212-217

- 4/Jelenko Petrović, Prelaz seljaka u varoši i radnike, str. 19
- 5/Jelenko Petrović, isto, str. 3 i 4
- 6/Jelenko Petrović, isto, str. 30
- 7/Jelenko Petrović, isto, str. 30 i 31
- 8/"Načničke novine", br. 152/1913
- 9/Sava Mihaljević, Gonjelijam na selu, "Dnevnik Borba", 1911, knjiga IV/str. 44-52
- 10/Dr Nisolin Vučo, Prvi stepen istorije naroda FBiH, 1948, str. 351
- 11/Jelenko Petrović, Prelaz seljaka u varoši i radnike, str. 35
- 12/Jelenko Petrović, isto, str. 32
- 13/Jelenko Petrović, isto, str. 34
- 14/Jelenko Petrović, isto, str. 20
- 15/Jelenko Petrović, isto, str. 16
- 16/Jelenko Petrović, Okučje, str. 225, 226
- 17/Jelenko Petrović, isto, str. 226
- 18/Jelenko Petrović, Prelaz seljaka u varoši i radnike, str. 65
- 19/Karl Marks, Kapital, prvi tom, str. 537, 538
- 20/Bista T. Nikolić, Krajšće i Vlasina, str. 57
- 21/Šole se reči da je ovo izvesno bugarsofilatvo rezultat delovanja velkobugarске propagande koja je sprovedjena kroz Bugarsku Egzarhiju, osnovanu 1870 g. Bugarske Egzarhije, koja je obuhvatila Bugarsku i veština atapan verske i prosvetne autonomije u okviru Turske carevine i koja je dobila Bugarsku crkvu nezavisnom od grčke patrijaršije, teritorijalno je obuhvatila ne samo krajeve koji su bili naseljeni Bugarima, nego i krajeve nastanjene čisto srpskim stanovništvom/ciolina Pirota i drugi krajevi/. Bugari su svima cilama nastojali da Egzarhiju istorijske snogo više u svrhu propagiranja velkobugarских ideja, u cilju bugarisiranja i onog stanovništva koje nije bilo bugarsko, nego u verske svrhe. O delovanju ove velkobugarске propagande pisao je imedjupostelnik i Vladimir Nikolić u monografiji "Škola u okrugu pirotskom", 1924 g.
- 22/Vladimir Nikolić, Iz kraljeve i Nišave, str. 402, 403
- 23/Chireta Stemenovitch, L'emigration yougoslave, 1930, str. 79
- 24/Jovan Cvijić, Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje, knjiga II, str. 135
- 25/Jovan Cvijić, isto, 135-137

- 26/Rastko Purić, B. lišja, str. 61
- 27/Iz Mija Kirkovića, Održanje seljačkog posjeda, 1937,
str. 14
- 28/Jelenko Petrović, Pešalbari, str. 6
- 29/Božidar Purić, Naši iseljenici, 1929, str. 12, 13
- 30/Božidar Purić, isto, str. 16, 24, 25, 58-62
- 31/Božidar Purić, isto, str. 26-31
- 32/Dušan Popović, govoreći o Čincarima pešalbarima, navo-
di niz običaja u vezi sa odankom i ispraćajem pešalbara itd.
/Dušan Popović, O Čincarima, II izd., 1937, str. 84/
- 33/Oba pesme navodi Djordje Kiselinović u "Spomenici
25-godišnjice oslobođenja J. i S. Srbije", 1937, str. 979
- 34/Rastko Purić, Radnički Jug, str. 139
- 35/Spomenice 25-godišnjice oslobođenja J. i S. Srbije,
str. 895
- 36/Antonije Dj. Panović, Pešalbari, Šepište, 1939, str. 26
- 37/Kosta Racin, Beli mugri, 1939 g., str. 3, 9, 10 i 30
- 38/K. i S. Racin, Pesmi, 1945, str. 54

TABLE IX

U toku dugotrajnih istraživanja na ovom glavnom području, ianell osnovna karakteristike pedšibarstva Istočne Srbije, i to od prvih njegovih pojava pa sve do Drugog svjetskog rata. Govoreći o široj pedšibarstvu u Istočnoj Srbiji, a posebno u kojima se ono javlja, o posledicama koje ono izaziva u ekonomskom i društvenom pogledu u krajevima u kojima se ono javlja, ni kao tretirani i na drugim pitanjima koje se tiču života siromašnih i disperziziranih seljaka, o koje se u bližoj ili daljoj vezi sa pojavom pedšibarstva. U isto vreme ni kao dodirivali, manje ili više opširno, sa ciljem da bolje осветлимо i podvučemo pojedine pojave vezane sa pedšibarstvom Istočne Srbije, i pitanje života siromašnih seljaka i pedšibara iz drugih naših pokrajina. Međutim, kao što smo i ranije uzgred napomenjali, pedšibarstvo nije nešto specifično čime se odlikuje, na primer, samo i jedino Istočna Srbija. U različitim oblicima i sa različitim intenzitetom ono se javlja i u drugim našim pokrajinama, i to pre svega u Makedoniji, a zatim i u Crnoj Gori, Hercegovini, Delavskoj, Lici itd., a izvrvano je nedostatkem zemlje za obradivanja i nepošte odgovarajućim ekonomskog položaja stanovništva da se iskrene na ovom seljaku. Velike mase siromašnih seljaka iz ovih pokrajina bili su već decenijama i decenijama prinudjeni da traže hljeba van svojih sela i da ne krađe ili duže vreme odlaže na rad u druge privredno razvijenije oblasti naše zemlje. A pošto se svi oni nisu mogli zaposliti u svojoj našoj zemlji, to su mnogi od njih bili prinudjeni da u velikom broju oduku na rad u pojedine države Srednje Evrope i Bliskog Istoka, a naročito u prekokondanske države, i to najviše u Sjedinjene Američke Države, Kanadu itd.

Kao što smo naločan rekli, pedšibarstvo se javljalo u različitim oblicima i u različitim granama i u drugim pokrajinama

na naše zemlje, a ne samo u Istočnoj Srbiji. Međutim isto su naročito javljanje pašalbarstva bili u svim pokrajinama uglavnom isto, ono se manifestovalo na različite načine, što je zavislilo od privredne strukture dotične pokrajine, zatim od njenog geografskog položaja/da li je bila u blizini ovih ili ovih većih i važnijih savoznih ili korakih puteva, da li je bila u blizini privredno razvijenih industrijskih ili agrarnih oblasti, bilo stranih ili naših/, i najzad u suštinoj mjeri i od istorijskih i drugih uslova. I zbog toga se pojavu pašalbarstva u Istočnoj Srbiji, tako se to moglo zaključiti iz dosadašnjih izlaganja, tako u velikoj mjeri ne- si iste odlike kao i pojavu pašalbarstva u drugim našim pokrajinama, ipak odvajaju od njih po izvesnim specifičnim odlikama uslovljenim okolnostima koje smo gore naveli. Tako su pašalbari iz Istočne Srbije do 1914 g. išli u pešaku najviše u Bugarsku i u Rumuniju /kao i u samu Srbiju/, a ni onda, kao ni posle 1918 g., kada su se raspoširavali u granicama stare Jugoslavije, uglavnom nisu išli u neke udaljenije evropske ili vanevropske zemlje. Ovo je bilo uslovljeno time što su pašalbari iz Istočne Srbije, u obliku ne relativno lake mogućnosti raspoširavanja u Rumuniju i Bugarsku do 1914 g., najvećim delom bili u mogućnosti da odu, kao i u Srbiji, do Prvog svetskog rata najju poseo i blisk koji im nije mogao pružiti njihov mali posed. I zbog toga do 1914 g. nije među pašalbarima Istočne Srbije bilo naročite tendencije za odlaskom u druge udaljenije zemlje Evrope ili Severne i Južne Amerike. A od posle 1918 g., kada su već nekore počela velika ograničenja u pogledu useljavanja i uopšte dolaska stranih radnika u evropske i naročito u prekomorske zemlje, ova tendencija u Istočnoj Srbiji nije mogla doći do vidnijeg izražaja. Međutim, kao što znamo iz svih ostalih, za pojavu do kraja 1941 g. "pasivnih" pokrajina naše zemlje, počev od Makedonije/u kojoj je do 1912 g. posebnu ulogu u pojavi pašalbarstva igrao turški feudalni i feudalistički i stepolovlatorski režim/, pa

preko Orne Gore, Bosne i Hercegovine do Dalmacije i Like itd. siromašni seljaci, a osirova na povoljniji geografski položaj krajeva u kojima žive i blizini velikih puteva itd., delimično i s obzirom na postojanje razvijenih kapitalističkih zemalja srednje Evrope u svemu sličnosti u velikoj mjeri idu na rad i u razne evropske zemlje, i naročito u zemlje preko okeana. Ovo je uslovljeno u krajnjoj liniji još i time što su siromašni seljaci u ovim ovim pokrajinama živeli u još tašim ekonomskim uslovima i bili još siromašniji nego seljaci iz Istočne Srbije, koji su, imajući nešto mala stoka, šume i nekih malo zemlje, ipak mogli onom sezonskim radom u pečalbi u najbližim zemljama ili u svojoj nađoj zemlji da sebi pribere najneenternija sredstva za život, a nisu mogli da idu u nezgodnost u daleke i njima nepoznate zemlje.

Kao drugi posebna odlika pečalbarstva Istočne Srbije, u odnosu na druge pečalbarske pokrajine, koja proizilazi iz gore navedenih činjenica, jeste ta što se siromašni seljaci Istočne Srbije zadržavaju u pečalbi obično 6 - 7 meseci, a skoro nikada ni ostaju u pečalbi bez prekida čak ni celu jednu godinu, a još raje po više godina, kao što je to redovan slučaj sa pečalbarima iz Makedonije, Orne Gore, Like, Dalmacije itd. Ovo je razumljivo kada se ima u vidu koliko su veliki putni troškovi do dalekih evropskih a utoliko pre do vevropskih zemalja, i s druge strane kada se zna koliko je teško u tuđim zemljama i tuđim sredinama dobiti neki stalniji posao pa isti ostaviti zbog odlaska kući, a posle ponovo tražiti zaposlenje i inagati se teškoj nezgodnosti u pogledu mogućnosti zalaženja posla.

Kao što smo već videli, uslovi života i rada siromašnih seljaka i pečalbara, tako iz Istočne Srbije, tako i iz ostalih krajeva Jugoslavije, živeli su sve teži ukoliko je kod nas sve više prodirao kapitalistički način proizvodnje. U vremenu između dva svetska rata, najviše ovih seljaka bio je naročito tešak. Dalje i

sve beznačajnije eksploatacija siromašnih i srednjih seljaka od strane finansijskog kapitala, koja se sprovođila u različitim oblicima, i koja je bila kombinovana sa eksploatacijom koja su nad ovim seljacima sprovođili veleposjednici i svetske gazde, dovela je do prisiljenosti i do izvinjavanja i propadanja mnogih siromašnih i srednjih seljaka i do njihovog potpunog pauperiziranja, dovela je do daljeg i sve jačeg raslojavanja na selu. Ako ovome dodamo i činjenicu da su se na selu smanjivale stanovništva i deljenje pojedinih uvredanik porodica, i imao se situ i sa tole pristojan i normalan život jedne porodice na selu potpuno nedovoljan, posedi i dalje ceptali i raspadali, onda vidno da je položaj ovih seljaka, tobožnjih slobodnih starih gospodarika, koji se i uz neku vrstu niski životni standard nikako nisu mogli ishraniti na svojoj zemlji, a koji su po nekim buržoaznim ekonomistima predstavljali zalogu moralne, vojne i političke snage kr. Ijvine Jugoslavije, - bio zaista sve beznačajniji. Sve više mase siromašnih i pauperiziranih seljaka bile su primunjene da se upute u pešalbu, da idu na rad u gradske i industrijske centre, ali, s obzirom na sve teže i oštrije ekonomske krize, koje su ovom silinom zahvatale i Jugoslaviju i koje su dovela do pojave masovne i uglavnom hronične nezaposlenosti, - sve manji broj od ovih seljaka i pešalbara mogao je naći posla i tako obezbediti hleb sebi i svojoj porodici.

U svega što je do sada izloženo vidimo, dakle, da je u uslovinu stare kapitalističke Jugoslavije živela, upravo tvorila u selu jedna ogromna masa siromašnih seljaka i bezmisljaca koja se ta nije mogla prehraniti, koja ustvari nije imala potrebnih ekonomskih uslova za opstanak na selu, ali je u prvom redu imala dosta zemlje s jedne strane, i koja je pod vrlo teškim i nesigurnim uslovinu mogla nastaviti izvesnu saradu u raznim nezavisnim poslovinu i privrednim granama s druge strane. Ali i ovo zapošlja-

vanje masovne sirotinje van sela, kao što smo rekli ranije, bilo je, u okviru ne postojećih permanentno zaposlenih selo-kupne radničke klase u zemlji, isto nemoguće, ili je to bilo moguće samo uz krajnje niske nadnice i skora usagranjene radne vreme. Razumljivo je da su kapitalisti, blagodarši ovim ovim okolnostima, sproveli neobuzdanu eksploataciju tako sad građansko-proletarijskom, tako i nad onim siromašnim seljacima koji su stalno živeli iz sela u ograđenoj taj način konkurisali građanskoj ratništva a pomoći jeftini i samim tim pogoršavali uslove rada na radne snage i sebi i građanskoj radničkoj. Samo priča radi, da bi se videlo koliko je mnogo ljudi bilo kod nas u selu, isto tako nisu izali ni osnovne uslove nepostojanosti, navedimo da je Mija Marković, usavši za bazu popis stanovništva od 1931 g., i svakako tanjući u vidu i mogućnost usavršavanja poljoprivredne tehnike i t. d., izračunao da je u poljoprivredi stare Jugoslavije bilo zaposleno preko 3.500.000 ljudi više nego što je to bilo potrebno i da bi se svi oni mogli korisnije i produktivnije zaposeliti u drugim vanagrarnim zanimanjima/2/.

Ovakvo teško stanje u kome se našla siromašno, a ogromnim delom i srednje seljaštvo u starijoj Jugoslaviji konstatovano je sa raznih strana, ali razume se, na tome se samo i ostajalo, pošto se od buržoaskih i eksploatacijskih režima koji su onda upravljali zemljom nije ni moglo očekivati poboljšanje životnih uslova radnog seljaštva. Čak je u nekim slučajevima od strane pojedinih teoretičara ekonomista bacena krivica na samog seljaka što se našao u ovakvoj teškoj i bezizlaznoj situaciji. Tako jedan crkveni autor, govoreći o raspadanju i ekploataciji zemljoradničkih poseda i o agrarnoj prenaseljivosti, kaže: „Da je nebičajeno navesti kao jedini uzrok raspadanja zemljoradničkog poseda pojavu modernog kapitalizma i prodiranje novonastale privrede u agrarne odnose“. Međutim autor ovo gledašte unutra jednostranosti i kaže: „... pogrešno je prevideti još puno uzroka različitog karaktera koji su isto tako doprineli slabljenju siromašnih poseda“. Među ove uzroke on navodi prodiranje ind-

vidualističkog duha u naše selo u toku XIX veka, što je, razume se, pogrešno, jer ovaj individualistički duh nije progirao u naše selo nekako sam po sebi, nego kao posledica prodorenja kapitalizma u našu poljoprivredu, ali nije se u vezi sa raspadanjem starih poseda isti autor pita: "Kako li donesle krivicu i do smog seljaka koji je zbog svoga konzervatizma čisto išao sam protiv sebe. Kotoran je činjenica seljačko nepoverenje prema svemu što je novo, naročito kad je u pitanju nov način obrade zemljišta" /3/. Javno je da masa siromašnog seljštva ne bi išla protiv samih sebe da su imale barem najelementarnije uslove da poboljšaju način obrade svoje zemlje, da povećaju prinos, i da tako u selu na svojim gazdinstvima osigube sebi možljiviji život. A što je ipak dolazilo do sve većeg propadanja mnogih sitnih i srednjih seljaka i do raseljavanja na selu, do bežanja siromašnih i poluproletarizovanih seljaka u gradove, to je najviše krivica do samih seljaka. S druge strane od pojedinih buržoaskih pisaca i ekonomista predlagane su izvesne mere pomoću kojih je, po njihovom mišljenju, moglo biti uspešno rešeno pitanje pedelbarstva i iseljavanja iz zemlje, na koje su bili primadjeni mnogi siromašni seljaci.

Navedimo ovde samo neke primere u ovom okviru. Tako Dužidar Paris, govoreći o problemu iseljenika iz naše zemlje, kaže da se ovo pitanje može rešiti dobro sprovedenom kolonizacijom u samoj zemlji i razvijanjem saobraćaja, trgovine i industrije, da bi se na taj način stvorila mogućnost zarade siromašnih seljaka /4/. Jelenko Petrović¹² 1924 g. predlagao je u jednoj raspravi u cilju rešavanja problema pedelbarstva i iseljeničtva istovremeno sprovođenja dveju vrsta mera, i to agrarnu reformu na velikim posedi-
ma, a tako isto i podizanje industrije. Ali i ovde, kad se govori o agrarnoj reformi i o metodama njenog sprovođenja, ne zaboravlja se da ona treba da se sprovodi i "u gledištu državotvorne ideje" i to "radi pojačavanja i oslabljenja države" /5/, što je drugo

rešio značilno obsežnejše buržoazistične interese velikopokupne buržoazije, kao što je salata i ubijeno na sprovođenjem agrarne reforme posle Prvog svetskog rata. I dalje na istom mestu J. Petrović, zadržavajući se spremljano na pitanja Srbije, nastavlja da treba pristupiti podizanju industrije "radi osiromašnja i primanja u radnike seljaka iz sloja osiromašljenih na selu". Jer bi bilo, podvlači ovaj autor, "pogrešno ostaviti da se Srbija razvija gotovo istaknuto kao agrarna zemlja. Pre svega poljaka privreda u jednoj zemlji, nastavlja pozvati autor, ne može se bez industrije unaprediti i razvijati po zahtevima nauke" /6/7/.

Pa li bi ove mere koje smo naveli, kao i ostale koje su takodje sa raznih strana predlagane, na primer, razne mere u vezi sa razvijanjem zemljoradničkih nabavno-potrošačkih, proizvodivskih i kreditnih zadruga, znatna mere koje su imale sa cilj dobroznje razdušanje seljaka itd., tek i da su zaista bile sprovedene u delo, - mogle u staroj Jugoslaviji dovesti do stvarnog poboljšanja života siromašnoga seljaka, do nestajanja pedalarstva i iseljavanja? Sve ove mere o kojima smo do sada govorili i koje su u izvornoj maloj meri i sprovedjene u život, vodile bi ustvari, u uslovima postojanja kapitalističkog poretka koji je vladao u bivšoj Jugoslaviji, daljsem ^{i dalje} ~~proliferaciji~~ kapitalističkog sistema kod nas, a samim tim bi, kao što se to videlo i dogodilo u staroj Jugoslaviji, dovele do daljeg propadanja sitnih i srednjih seljaka i do sve jačeg raslojavanja sela, dovele bi do toga da bi velike mase pauperiziranih seljaka i dalje punile razne gradnje i industrijske centre, radnike itd. Razvijanja industrija, saobraćaj, trgovina itd. u staroj Jugoslaviji mogla bi neposredno izvesti veći broj poluproletarizovanih seljaka i pedalbara nego što je to inače bio slučaj, ali zato bi svi oni i dalje bili siromašni i osiromašljeni kao i ranije, bili bi i dalje izloženi ovim nedostacima i teškoćama kojima je dopušta izložena radnička klasa, kao i siromašno i srednje

seljaštvo u kapitalističkim zemljama. Tako, dokle, sve ove mere ne bi mogle i nisu mogle, ukoliko su jednim delom i bile sprovedjene, dovesti do ublažavanja daljeg osiromašenja i pauperiziranja siromašnih i srednjih seljaka, nisu mogle dovesti do nestanka eksploatacije siromašnih seljačkih masa od strane kapitalista u gradovima i nekih bogataša i veleposedača u selima, i razume se, nisu mogle dovesti ni do nestanka svih ovih pojava koje su u vezi sa ovom eksploatacijom, kao što su, između ostalog, i pešalbarstvo i iseljaništvo u najvećoj mjeri uplate i posebno u Istočnoj Srbiji.

Do oslobodjenja siromašnih seljačkih masa od eksploatacije, do spajanja siromašnog i srednjeg seljaštva od daljeg propadanja i osiromašenja, do obezbjeđenja osnovnih ekonomskih i ostalih uslova potrebnih za pristojan život radničkih masa na selu, a samim tim i do nestanka uzroka koji su dovođili do pojave pešalbarstva i do oslobodjenja siromašnih seljaka od siromašnog i teškog života u pešalbi, - mogle su dovesti samo radikalne, revolucionarne društvene i ekonomske promene, samo nasilno svrgavanje sa vlasti kapitalističke klase, za koje se godinama pre Drugog svjetskog rata uporno borila radnička klasa Jugoslavije rukovodjena svojom Komunističkom Partijom. Uspješno okončana Narodno-oslobodilačka borba i Narodna revolucija, koju su u toku od 1941-1945 izvela naša narodi predvođena radničkom klasom i Komunističkom Partijom Jugoslavije, obezbjeđila je sve potrebne uslove za ostvarenje boljeg života radničkih masa, za njihovo oslobodjenje od eksploatacije, za povećanje njihovog ekonomskog blagostanja i za njihovo duhovno i kulturno uzdizanje.

Odmah posle završetka Narodno-oslobodilačke borbe narodna vlasti su, upoređeno sa drugima kojima su imale za cilj da likvidiraju ekonomsku moć sa vlasti svrgnute kapitalističke klase, pristupile i radikalnom sprovođenju agrarne reforme i kolonizacije i time ukinule saosnovanu feudalnu eksploataciju na selu, on

mogućile neke bogataše, velike posedačke i druge kapitalističke elemente da daju siromašnim seljacima i bezemljašima u ekonomskoj i političkoj zavisanosti i dale zemlju onima koji je znaju obrađuju. Porad toga što je zemlja, odvajajući od većih bogataša i velike posedačke i manjine, dodeljivajući siromašnim seljacima i bezemljašima iz dotičnih krajeva, bilo je potrebno izvršiti i koloniziranje onih krajeva gde je bilo mnogo nepuštene zemlje, koja je pripadala licima nemajla narodnosti i drugima narodima neprijateljskim, što je naročito bio slučaj u Volževini. Ovi krajevi naseljavali su siromašnim seljacima i bezemljašima, koji u svojim selima nisu mogli sprovesti njenu agrarnu reformu dobiti potrebnu zemlju, jer to nije bilo dovoljno. Tako je u toku sprovođenja nekoga o agrarnoj reformi i kolonizaciji od svih eksproprisanih i konfiskovanih delova zemlje stvoren zemljišni fond veličine 1564.000 hektara, od čega 1.075.000 hektara obradive zemlje /3/. O ovom rešenju i detaljnijim podacima koje je o ovom izneo Aleksandar Ranković u svom govoru od 19. III 1950 g. /"borba", od 26. III 1950 g./ koji nas je izvršeno na sledeći način raspodela zemlje i zemljišnog fonda stvorenog agrarnom reformom:

	Broj porodica koje su dobile zemlju	Broj hektara dobijene zemlje
Bezemljaši	17.701	144.762
siromašni seljaci	80.001	141.332
Bezemljaši i siromašni seljaci/narazgraničeno/	97.900	126.958
umajređeni kolonisti	23.176	100.160
svetovni kolonisti	42.507	235.960
deputati seljaka i radnim zadrugama	-	68.245
Svega	263.425	797.417

/Ostatak obradive zemlje dodeljen je državnim, sovjetnim i prosvetnim ustanovama, državnim fabrikama i državnim preduzećima i ustanovama/.

U ostatak zveztrana pomoć koju su narodna vlasti pružile i koju stalno pružaju agrarnim interesima i kolonistima koji su dobili zemlju, ovi bivši siromašni seljaci i bezzemljaši, koji su skoro svi ili bili u pešalbu ili su na druge načine van svojih domova i svojih siromašnih i siromašnih poseda morali da zarađuju hleb za sebe i za svoje porodice, - sada su postali ekonomski sposobni da radom na svojim gazdinstvima ishrane i brane sebe i svoje porodice i čak da proizvedu i više nego što je njima samima potrebno.

Istovremeno sa sprovođenjem agrarne reforme i kolonizacije naša partijsko i državno rukovodstvo preduzelo je niz mera koje su bile neophodne da bi se osvrstila ekonomska i politička nezavisnost naše države od inostranstva, da bi se naša država pretvorila od tehnički i privredno nerazvijene i neostale agrarne zemlje u moćnu industrijsko-agrarnu zemlju, da bi se likvidirali ostaci kapitalističke eksploatacije, da bi se jednom reči stvorili svi uslovi za izgradnju sovjetizma kod nas. U tom cilju sprovedena je i konfiskacija i eksproprijacija imovine neprijatelja, izvršena je nacionalizacija privatnih, domaćih i stranih, industrijskih, rudarskih, bankarskih i sličnih preduzeća, preduzete su potrebne mere da bi se pomoglo i ojačao državni i zadrusni sektor u našoj privredi uopšte i specijalno u poljoprivredi, potpomognuta je i stalno se potpomogne pokret sa kolektivizacijom u poljoprivredi, koji je naša naša seljaciima uzao naša naredite u poslednje vreme. Sa sprovođenjem planske privreda uopšte i specijalno sa donošenjem petogodišnjeg plana i sa ispunjenjem niza ogromnih zadataka koje on postavlja pred naše narodne mase, pristupilo se na novo razvijanju proizvodnih snaga naše zemlje na daleko viši nivo

pen nego što je to bilo do 1941 g., - već se, unakrsni u skladu sa
 pravilnim rešenjem osnovanog pitanja kod nas i u skladu sa potre-
 bom ravnomernog industrijskog i privrednog razvika svih naših
 pokrajina, - pristupilo i planskom razvoju proizvodnih snaga.
 Tako se prišlo podizanju velikog broja industrijskih preduzeća,
 otvaranju novih i proširenju starih radnika, prišlo se izgradnji
 puteva, železnica, velikih energetska izvora, hidro i termoe-centra-
 la, prišlo se velikim melioracionim radovima i u onim pokrajinama
 naše zemlje koje su nekada smatrale pasivnim, iako su inače raspo-
 lagale velikim prirodnim bogatstvima i velikim privrednim mogućno-
 stima, koje nisu bile dovoljno iskorišćavane. Tako se u nekada tipič-
 no pašalbarskim i tobože pasivnim pokrajinama, kao što su Istočna
 Srbija, Makedonija, Crna Gora, Hercegovina, Lika itd., odakle je urek
 bilo vrlo mnogo pašalbara, - u godinama posle oslobođenja naše
 zemlje, i naročito otkad se počeo sprovoditi u život naš Petogodi-
 šnji plan, razvila živa i raznovrsna privredna i građevinska de-
 latnost, koja je stvorila uslove da oni seljaci, koji i posle spro-
 vodjenja agrarne reforme i kolonizacije nisu imali toliko
 zemlje da bi se na njoj mogli ishraniti u toku cele godine, - dobiju
 u blizini svojih sela široke mogućnosti zaposlenja, da dobiju
 pristojnu i stalnu zaradu i da na taj način budu pošteđeni od
 svakovrsne eksploatacije, od ranijeg suđenog života u pašalbi, od
 rada u tuđini, daleko od svojih domova i svojih porodica.

Iz svega ovoga, dakle, vidimo da problem pašalbarstva i
 iseljaništva tako u Istočnoj Srbiji, tako i u drugim pokrajinama
 naše zemlje, nije mogao biti rešen nikakvim pobornim i paliativ-
 nim merama kakve su predlagali mnogi buržoaski ekonomisti i koje i
 su delimično pokušavali sprovesti u delo pojedini upravljajući
 stari Jugoslavije. Ovaj problem nije mogao biti rešen takvim mera-
 ma koje su strogo vodile računa o tome da se radi u sam kapitali-
 stički eksploatacioni sistem koji je pre Drugog svetskog rata vre-

dao u našoj zemlji. Ovaj problem mogao je biti rešen i znatno je bio rešen samo revolucionarnom borbom naše radničke klase, našeg proletarijata u savezu sa radnim seljaštvom, a pod rukovodstvom Komunističke Partije, borbom protiv eksploatatorske klase buržoazije, njenim nasilnim svrgavanjem sa vlasti i lišavanjem te klase njene ekonomske i političke moći.

Može se da bi bilo pogrešno smatrati da je samo ^{u Istočnoj Srbiji} pešalbarstvo i njegova pojava koje isto na ovaj ili onaj način prate, nastale odmah, takoreći, preko noći, posle oslobođenja naše zemlje i posle revolucionarnih promena koje su kod nas nastupile u toku i posle Drugog svetskog rata. ~~Međutim,~~ Ako posmatramo Istočnu Srbiju, vidimo da su u toku prvih godina posle oslobođenja, pojedini siromašni seljaci i dalje odlazili, iako u mnogome manjem broju nego pre 1941 g., na rad u druge krajeve naše zemlje. Oni su morali ići na rad van svojih domova, pošto agrarna reformom i kolonizacijom nisu svi mogli dobiti toliko zemlje da bi na taj način stekli mogućnost da žive same od rade na svojim posedi. ^(nar. u ostalim i u ostalim bivšim pešalbarskim područjima naše države) Međutim, nekore siromašni seljaci iz ove pokrajine, koji nisu imali dovoljno zemlje za obradivost, nisu morali da traže zaposlenje u hleba daleko od svojih domova. Sa brzim i svestranim ekonomskim razvitkom naše zemlje nestalo je privremenih teškoća u nalaženju posla, nastalo je besposlice koja se u izvesnoj meroj održavala prvu godinu dve posle oslobođenja. Privredni život se naglo razvijao u svim pokrajinama naše zemlje, pa s tim i u Istočnoj Srbiji, i tako su nekadašnji pešalbari iz svih krajeva naše zemlje mogli da se zaposle u blizini svojih sela u raznim radnicima, koji su se posle oslobođenja brzo obnovili i proširivali svojom kapacitetom i koji su sahtevali mnogo radne snage, zatim se izgradili mnogi fabrički, industrijski preduzeća, putevi itd. Svi ovi objekti koji se podižu u Istočnoj Srbiji, i od kojih su neki već gotovi, angažovali su ova nekadašnja "siviša" radnu snagu i zaposlili sve nekadašnje

pešalbars iz ove pokrajine.

Primeri:

1/Na primer, samo od 1921 do 1931 g. povećao se broj seoskih domaćinstava u staroj i novoj Jugoslaviji na 220.000. Najveći dio novih domaćinstava svakako je postao deo već postojećih, a manji broj na druge načine/Mija Mirković, Agrarna politika, str. 189/

2/Mija Mirković, Agrarna politika, str. 40

3/Dr Ratibor Popović, Agrarna prenaseljenost Jugoslavije, 1940, str. 60

4/Božidar Paris, Koži iseljenici, str. 74

5/Jelanko Petrović, Pralica seljaka u varoši i radnike, str. 21.

6/Jelanko Petrović, isto, str. 21, 22

7/Slične mere su predložili i Došan M. Jeremić/O problemu emigracije i imigracije, 1928 g./, Ljubomir S. Komljenović/Srbi, Hrvati i Slovenci u Americi, 1926 g./ i niz drugih buržoaskih ekonomista

8/Edvard Kardelj, Referat na savetovanju naših Komunističkih Partija država u Varšavi, 1947, Beograd, Kultura, str. 39-

9/Zagreb se raspolaženo obradivim statističkim podacima o broju onih seljaka iz istočne Srbije koji su se koristili zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji.

L i t e r a t u r a

- Avramović Mihaljlo, *Naše seljačko gospodarstvo*, Beograd, 1928
- Avramović Mihaljlo, *Seoski radnici*, Beograd, 1908
- Blagojević Iv. Borislav, *Sele našeg Juga i njegovi problemi*,
Beograd, 1939
- Vučo Nikola, *Privredna istorija naroda PHNJ*, Beograd, 1948
- Geranović Maksim, *Naše seoski posed i tehnika*, Beograd, 1938
- Geranović Maksim, *Profesionalna i socijalna struktura sela u
Jugoslaviji*, Beograd, 1938
- Geranović Maksim, *Seljaci i zemlja*, Beograd, 1933
- Delovodni protokol *Đorđevića Petrovića*, Beograd, 1848
- Dimitrijević Sergije, *Socijalna struktura sela i agrarne reforme
u lenkovačkom okrugu*, Lenkovač, 1946
- Djordjević Tihomir, *Život i običaji naroda (Arhivska gradnja za na-
stale i cause u Srbiji)*, Srpski etnografski
zbornik, knjiga XXXIII, Beograd, 1925
- Jeremić Dušan, *O problemu emigraciji i imigraciji*, Beograd, 1928
- Jovanović St. Stjepan, *Zvončena žanja, Otkrovnika zliara i ugljeni
rudnik "Jerma"*, Beograd, 1937
- Jovanović Slobodan, *Vlada Milana Obrenovića, Knjige I i II*,
Beograd, 1926 i 1927
- Kako živi narod (Zbornik članka) Knjige I i II, Beograd, 1939
- Kardelj Edvard, *Izliječničko nadgledstvo u planskoj privredi*,
Beograd, 1947
- Kardelj-Djilas, *Borba i za novu Jugoslaviju*, Beograd, 1947
- Komadić J. Milan, *Problem seljačkih dugova*, Beograd, 1934
- Kostić St. Ljubomir, *Srbi, Hrvati i Slovenci u Austriji*, Beograd,
1926

- Kratić Đorđe, Kolonizacija u Južnoj Srbiji, Sarajevo, 1929
- Lapčević Dragiša, Istorija socijalizma u Srbiji, Beograd, 1922
- Lapčević Dragiša, Politički radnička klasa i sindikalni pokret u Srbiji, Beograd, 1928
- Laskovac juče i danas (Zbornik članaka), Laskovac, 1935
- Martović Svetozar, Srbija na Istoku, Beograd, 1892
- Marks, Karl, Kapital, tom I, izdanje Kultura, Beograd, 1947
- Mijušković Jovan, Gradje za novu istoriju Srbije, Glasnik srpskog učenog društva, knjige XLVIII, Beograd, 1890
- Mirković Mija, Agrarna politika, Beograd, 1940
- Mirković Mija, Održanje seljačkog posjeda, Zagreb, 1937
- Mirković Mija, O dvadesetogodišnjici naše agrarne reforme, Socijalni arhiv, Beograd, 1939
- Muzikravić Sava, Socijalizam na selu, Naopis Borbe, knjiga IV, Beograd, 1911
- Redeljković Branimir, Istorija baštinske svojine u novoj Srbiji od kraja XVIII v. do 1931 g., Beograd, 1936
- Resposlenost (Zbirka članaka), Sarajevo, 1937
- Nikolić Vladimir, Iz Enčice i Nišave, Srpski etnografski zbornik, knjiga XVI, Beograd, 1910
- Nikolić Vladimir, Milojeva i Gradakova buna, Niš, 1932
- Nikolić Vladimir, Narodne škole u Pirotu i okrugu pirotskom do oslobođenja 1877 g., Srpski Karlovci, 1924
- Nikolić Vladimir, O pešalberima iz Istočne Srbije, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, knjiga VI, Beograd, 1931
- Nikolić Rista, Krejište i Vlasina, Srpski etnografski zbornik, knjige XVIII, sv. VIII, Beograd, 1912
- Obradović Viš, Selo Južne Srbije u stvarnosti i književnosti, Zbornik Selo i seljaštvo, Sarajevo, 1937
- Penić Slavoljub, Kačvanski pešalbari, Beograd, 1912

- Penović Dj. Antonije, Pečalbari, Skoplje, 24/1939
- Petrović Svetislav, Otko naša Nišava, Piroć, 1934
- Petrović Jelanko, Otko naša, ili naša seljorodničkog minimuma, Beograd, 1930
- Petrović Jelanko, Pečalbari, Beograd, 1920
- Petrović Jelanko, Praluk seljaka u varoši i radnika, Beograd, 1924
- Popović J. Dušan, O Cincarina, II izdanje, Beograd, 1937
- Popović Hatibor, Agrarna prenoseljensost Jugoslavije, Beograd, 1940
- Purić Božidar, Naši iseljenici, Beograd, 1929
- Purić Rastko, Analiza sastava radništva i radnog trajanja u Srbiji, Socijalni arhiv, broj 5-6, Beograd, 1939
- Purić Rastko, Nališja, Skoplje, 1934
- Purić Rastko, Radošni Jug, Skoplje, 1937
- Racin Kosta, Beli mugri, Zagreb, 1939
- Racin Kosta, Pesni, Skoplje, 1945
- Rieler Georges, Le travailleur agricole français, Paris, 1923
- Ristić Teofan, Borba za zemlju i naša agrarna reforma, Beograd, 1938
- Ristić Teofan, Najmanje radna snaga u našoj poljoprivredi, Beograd, 1939
- Savić Vladislav, Bugarske, Beograd, 1935
- Savić Milivoje, Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda, knjiga I-II, Sarajevo, 1922-1931
- Савунджиев Делче, Битви кооперативни сдружения, Софија, 1946
- Selo i seljaštvo (Zbornik članaka), Sarajevo, 1937
- Spomenica 25-godišnjice oslobođenja J. i S. Srbije, Skoplje, 1937
- Staljin J. V., Pitanja lenjinizma, izdanje Kulture, Beograd, 1946
- Stancovitch Christa, L'emigration yougoslave, Paris, 1930
- Stanojević Marinko, Zglavak, Srpski etnografski zbornik, knj. XII, Beograd, 1913
- Tadić Branko, Poljeleji radnika u industriji drveta, Sarajevo, 1934

Trajković Dragoljub, U čemu je tajna pojave i razvitka industrije
u Lestovu, Užice, 1940

Žučević Dimitrije, Izabrani spisi, Knjige I i II, Beograd, 1949/50

Žučević Dimitrije, Rad socijalističkog parlamenta na Timoku,
Beograd, 1914

Filipović Mil., Debarski Drinski, Skoplje, 1939

Pleischer Eward, Masni i pilanski radnici, Zagreb, 1940

Ovičić Jovan, Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje,
knjige I, II, Beograd, 1922 i 1931

Mađić-Vasiljević Jovan, Južna Stera Srbije, Beograd, 1909

Mađić-Vasiljević Jovan, Caribrod i Gosiligrad, Beograd, 1923

S a d r ž a n j e

Uvod.....	1
I. Prvi pečalbari iz Istočne Srbije, uzroci odlaska u pečalbu	
1 pravci kretanja pečalbara/do Berlinskog kongresa 1878/	14
1/Prve pojave pečalbarstva u Istočnoj Srbiji.....	15
2/Uzroci koji dovode do prvih pojava pečalbarstva u Istočnoj Srbiji.....	22
3/Putevi i pravci kretanja pečalbara iz Istočne Srbije/do 1878 godine/.....	31
II. Promene u društvenom i političkom pogledu u Istočnoj Sr- biji nastale posle Berlinskog kongresa i njihova veza sa pečalbarstvom.....	36
1/Ukidanje feudalnih odnosa u krajevima Istočne Srbije oslobođenim od Turaka.....	37
2/Društveno-ekonomske i političke promene u novo- oslobođenim krajevima Istočne Srbije nastale posle Berlinskog kongresa i njihova veza sa pečalbarstvom.....	42
3/Podizanje železničkih pruga u pojedinih krajevima Istočne Srbije krajem XIX veka i njihova veza sa pečalbarstvom.....	51
III. Glavna oblašnja pečalbarstva u Istočnoj Srbiji u vre- menu od kraja XIX veka pa do Balkanskih ratova.....	58
1/Pojave koje su krajem XIX i početkom XX veka uti- cale na manju ili veću brojnost pečalbara u Is- točnoj Srbiji.....	59

2/Opšti pogled na pešalbarstvo u Istočnoj Srbiji
 pred Balkanske ratove; raspadanje porodičnih
 zajednica..... 72

IV. Pešalbarstvo u Istočnoj Srbiji posle Prvog svetskog
 rata..... 79

1/Društvena i ekonomska prilika u Srbiji posle
 Prvog svetskog rata..... 80

2/Pešalbarstvo u Istočnoj Srbiji posle Prvog
 svetskog rata..... 82

3/Neke specifičnosti u pogledu pešalbarstva ve-
 zane za pojedine krajeve Istočne Srbije..... 88

4/Pešalbarstvo u Makedoniji posle 1918 godine.. 100

V/Pokušaji siromašnih seljaka da popune manjkove u svo-
 jim gospodstvima bez odvajanja od kuće; njihov odlazak
 u pešalbu..... 104

1/Nastojanja siromašnih seljaka da nađu posla
 u svom ili okolnim selima..... 105

2/Zapošljavanje siromašnih seljaka u rudnicima,
 fabrikama i sličnim preduzećima u bližoj
 okolini sela..... 115

3/Odlazak seljaka u pešalbu i diferenciranje seljaka
 pešalbarima u pogledu poslova kojima se bave
 i u pogledu mesta u koja odlaze u pešalbu..... 121

VI. Saština i značaj pešalbarskih društava kod pešalbara
 Istočne Srbije..... 134

1/Pešalbarska društva poljoprivrednih radnika... 135

2/Pešalbarska društva zidarstvih, ciglarstvih i
 ostalih radnika..... 145

3/Pokretaji činjeni pre 1914 godine u cilju sprečavanja zloupotreba i iskorišćavanja pe- čalbara Istočne Srbije.....	158
.....	
VII. Uslovi života i rada pečalbara u tuđini.....	162
1/Uslovi života koje prate odlazak siromašnih seljaka u pečalbu.....	163
2/Vreme polaska i dužine bavljenja siromašnih seljaka u pečalbi.....	166
3/Uslovi života i rada siromašnih seljaka za vreme bavljenja u pečalbi.....	175
4/Odnos između pečalbara i gradskog proletarijats.....	189
.....	
VIII. Zarada pečalbara iz Istočne Srbije.....	199
1/Zarada pečalbara do Berlinakog kongresa 1878 godine.....	200
2/Zarade pečalbara od Berlinakog kongresa do prvog svetskog rata.....	208
3/Zarade pečalbara od 1918 do 1940 godine.....	217
.....	
IX. Broj pečalbara iz Istočne Srbije.....	231
.....	
I. Ekonomsko-društveni saradaj pečalbarstva sa Istočnu Srbiju i sa druge krajeve u kojima se ono javlja.....	240
1/Socijalno diferenciranje među pečalbarima...	241
2/Orijentisanje pečalbara u pravcu izvesnih po- slava i zanimanja.....	246
3/Prelazak siromašnih seljaka u gradske i indu- strijske centre.....	247

4/0 utfo-ilar i rjims su izlozeni poveljari	
yrane barljaja i tajin ar-lisane.....	256
5/Podjelbarstvo i narodne i unetajke rjilari	
zost.....	277
Zaključak.....	285
Literatura.....	299